

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : X

Sayı : 38

Nisan 1946

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 6

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER S. : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maşat - Höyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki	231
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER S. : Study of the skulls from Maşat-Höyük , Excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	243
EBERHART, Prof. W. : Tobalar'da Köle usulü, Tobalar'da ulaştırma	255
TANSEL, Dr. SALÂHADDİN : Osmanlı - Prusya münasebetleri hakkında	271
AKOK, MAHMUT : Kastamonu'nun Kasaba köyünde Candaroğlu Mahmut Bey camii	293
YİNAL, FAZIL : Arşiv Malı nedir ? kütüphane malı nedir ? . .	303

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Beşinci Sultan Murad'ın tedâvisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar	317
--	-----

Tercümeleler :

BARTHOLD W. W. (Türkçeye çeviren : Abdülkadir İnan) : İslamlarda Mervaniler mezhebi	369
---	-----

LE V H A L A R

- XXV — XXVII. — Maşat - Höyük kafatasları hakkındaki makaleye ait resimler.
- XXVIII — XXX. — Candaroğlu Mahmut bey camiine ait resimler.
- XXXI — XL. — V. Murad makalesine ait resim ve vesikalar.

BELLE TEN

Cilt: X

Nisan 1946

Sayı: 38

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN
MAŞAT HÖYÜK KAZISINDAN ÇIKARILAN
KAFATASLARININ TETKİKİ

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Doçenti

Tokat ilinin Zile ilçesinin Maşat köyü yakınında bulunan Maşat höyük, 1945 yazında, Doçent Dr. Ekrem Akurgal idaresinde ve Dr. Nimet ve Tahsin Özgüç'ten müteşekkil bir heyet tarafından kazılmıştır¹. Kalkolitik, Bakır, Eti ve Frik devirlerine ait iskân katlarını ihtiva eden bu höyüğün Bakır çağı katından çok kırık bir vaziyette bulunan 7 iskelet kalıntısı çıkarılmıştır. Bu iskeletlerden beşi incelenmek üzere bana verilmiştir. Hafirler çok kırık ve ezik bir vaziyette bulunan iki çocuk iskeletini (No. 1 ve 5) getir-mediklerini bildirmektedirler.

İncelenen 5 iskelet kalıntısı ekseriyetle kafatası parçalarından ibarettir ve bunların yanında, No. 6 hariç, yalnız bir iki post-cranial iskelet parçası bulunmaktadır. Mamafih, hafirlerin bildirdiğine göre bunların post-cranial iskeletleri mevcuttur, fakat çok kırık ve ezik oldukları için getirilmemişlerdir. Bundan sadece burada kısmî gömmelerin bahis konusu olmadığını göstermek için bahsediyorum.

¹ Hafirlerin raporu ileride yayınlanacaktır.

Ankara Üniversitesi Antropoloji Enstitüsünde muhafaza edilmekte olan bu iskelet kalıntıları arasından yalnız bir tek ferdin (No. 7) kafatası restore edilmiştir. Diğerleri çok kırıktır ve yalnız kemik kırıntıları ve hattâ bazan kırık bir alt çene parçası tarafından temsil edilmektedirler. Şimdi bu iskeletleri hafirlerin verdiği numara sırasına göre inceleyebiliriz.

Maşat No. 2: Bu fert kafa kemiğinin (os occipitale) squama kısmına ait bir parça ile bir kaburga parçası, bir boyun omuru (vertebra cervicalis) ve iki eltarığı kemiği (os metacarpale) tarafından temsil edilmektedir.

Eltarağı kemiklerinde epiphyse'ler tamamen kapanmıştır. Bu epiphyse'ler 20 yaşına kadar kapandıklarından, bunların kâhil bir ferde ait olduklarını istidlâl ediyoruz. Fakat, mevcut squama occipitalis parçasının bir kenarında muhafaza edilen, sutura lambdoidea'nın bir kısmının bu dikişin haricen henüz daha tamamen kapanmadığını göstermesi bu ferdin orta yaş grubunu geçmediğine işaret etmektedir. Os occipitale'in çok kalın olması bunun bir erkeğe ait olduğunu telkinlemektedir.

Maşat No. 3: Bu fert küçük parçalara bölünmüş birçok kafatası parçaları ile 31 diş tarafından temsil edilmektedir. Kırık parçalar üzerinde bulunan bütün dikişler tamamen açıktır. Üçüncü molarlar de henüz daha inkişaflarını tamamlamamışlardır. Böylece bu kalıntılar 15-16 yaşlarında bir ferdi temsil etmektedirler.

Birinci sağ alt premoların istisnasıyla, bütün dişler mevcuttur ve umumiyetle pek az aşınmışlardır. Mevcut dişlerin otuzu tecrit edilmiştir ve yalnız bir tanesi bir alt çene parçası içinde durmaktadır. Bu dişlerin ölçüleri tablo 1'de gösterilmiştir. Ayrıca, mukayese maksadı ile, Harvard Üniversitesinde Peabody müzesinde ölçtüğüm küçük ve karışık bir serinin ölçüleri de tablo 2'de gösterilmiştir. Avrupalı, eski Mısırlı, Amerika yerlisi, zenci ve melanezyalılarından müteşekkil olan bu serinin bazı ölçüleri bundan evvelki etüdlerimde yayınlanmıştı². Bu tabloların mukayesesi Maşat dişlerinin ekseriyetinin karışık serinin dişlerinden daha küçük olduklarını göstermektedir. Maşat diş serisinde görü-

² Şenyürek, M. S. : Fossil man in Tangier. Papers of the Peabody museum of American archaeology and ethnology, Harvard University, XVI, No. 3, 1940 ; Şenyürek, M. S. : The dentition of Plesianthropus and Paranthropus. Annals of the Transvaal museum, XX, Part 3, 1941.

len bir özellik ikinci üst premolarin birinci üst premolarlardan daha büyük olmasıdır. Mamafih, bu bugünkü insanda görülen tenevvuun sınırları dışında değildir, çünkü bugünkü insanlarda umumiyetle ikinci üst premolar birinci premolarlardan daha küçük olmakla beraber, bazan aksi vaziyet de mevcuttur. Dişlerin ekserisinin nisbeten küçük oluşu burada dişi bir ferden bahis konusu olduğunu telkinlemektedir.

Dişlerin morfolojisine gelince, üst kesici dişler, Dr. Hrdlicka'nın³ tarif ettiği, "kürek," şeklindedirler. Birinci üst molarde dört dişçik (çıkıntı) vardır. Bu dişde hypocone iyi teşekkül etmiştir. İkinci üst molarde de iyi teşekkül etmiş dört dişçik bulunmakla beraber, hypocone biraz daha küçüktür. Üçüncü üst molarde ise hypocone mevcut değildir ve yalnız üç dişçik kalmıştır.

Beş dişçikli olan birinci alt molarde hypoconid ile metaconid arasında nisbeten geniş bir temas sathı muhafaza edilmektedir. Yani bu diş el'an atasel Dryopithecus plânının izlerini taşımaktadır. İkinci alt molarde, hypoconulid'in kaybolması ile, dişçik sayısı dörde inmiştir ve Dryopithecus plânının yerine Dr. Hellman'ın⁴ artı (+) plânı dediği şekil kaim olmuştur. Üçüncü alt molarde de dört dişçikle artı plânını görüyoruz. İkinci ve üçüncü alt molarler Dr. Hellman'ın IV'üncü safhasını temsil etmektedirler. Birinci alt molarin rontgeni (şekil 1) öz odacığının (chambre pulpaire) büyük olduğunu göstermektedir. Bu mutedil derecede bir taurodontism'i temsil etmektedir.

Maşat No. 4 : Bu fert yalnız bir alt çene gövdesi (corpus mandibulae) tarafından temsil edilmektedir (şekil 2). Alt çene, her iki tarafta da, üçüncü molarlerin arkasında kırılmıştır. Bu çenede üçüncü molarler çıkmış ve oldukça aşınmıştır. Böylece, bunun kâhil bir ferdi temsil ettiği bellidir. Kuvvetli bir yapıya sahip olan bu alt çene, bunun erkek bir ferde ait olduğuna işaret etmektedir.

Kaynak yüksekliği ve gövdenin foramen mentale hizasındaki yükseklik ve kalınlığı bugünkü insanlar için normal ölçülerdir. Alt çene gövdesinin yükseklik-kalınlık endisi 40.47 dir, yani yük-

³ Hrdlicka, A. : Shovel-shaped teeth. American Journal of Physical Anthropology, 3, 1920.

⁴ Hellman, M. : Racial characters in human dentition. Proceedings of the American Philosophical Society, 68, No. 2, 1928.

sekliğine nazaran gövde nisbeten incedir. Bu endis Martin'in⁵ bugünkü insanlar için verdiği kıymetlere uymaktadır. Buna karşılık, iki foramen mentale arasındaki mesafe, yani alt çenenin ön genişliği, çok büyüktür.

Morfolojik özelliklere gelince, positive olan menton çok kuvvetli bir çıkıntı teşkil etmektedir. Foramen mentale sağ tarafta tek'tir ve birinci ve ikinci premolerler arasındaki bölmeciğin (septum) hizasında durmaktadır. Sol tarafta ise, birden fazla foramen vardır. Oldukça büyük bir foramen ikinci premolerin diş çukuru-nun (alveolus) altında durmaktadır. Birinci ve ikinci premolerler arasındaki bölmeciğin altında ikinci ve köpek dişinin altında da üçüncü bir foramen görülmektedir. Bu iki foramen çok küçüktür. Çene dikenini (spina mentalis) orta derecede bir inkişaf göstermektedir. Torus mevcut değildir ve diş kemeri parabolic bir şekil göstermektedir.

Bu alt çenede yalnız ikinci ve üçüncü sol molerlerle birinci ve üçüncü sağ molerler muhafaza edilmektedir. İkinci sol moler çürümeğe başlamıştır ve birinci sol molerin muhafaza edilen ön kökü ve tacının bir kısmı bu dişin çürüdüğünü göstermektedir. Sağ ikinci moler hayat esnasında kaybedilmiştir. Bütün diğer dişler ölümden sonra düşmüşlerdir. Aşınmış ve minaları kırılmış olduğu için, mevcut dişlerin ölçüleri alınmamıştır. Molerlerin rontgeni öz odacıklarının küçük yani cynodont olduklarını göstermektedir.

Maşat No. 6 : Bu kırık kafatası parçaları ve post-cranial kemikler tarafından temsil edilen yeni doğmuş bir çocuğun iskeletidir.

Maşat No. 7 : Bu fert bir calva (kafadamı), kırık bir maxilla (üst çene kemiği), sağ lokmasının istisnasiyle sağlam bir alt çene, sağ tarafa ait kırık bir elmacık kemiği, iki sağlam ve iki kırık boyun omuru (vertebra cervicalis), bir tibia'nın üst epiphyse'i, dört eltarığı (os metacarpale) ve bir el parmak kemiği (phalanx) tarafından temsil edilmektedir.

Calva'da alın, duvar, kafa ve şakak kemiklerinin büyük bir kısmı muhafaza edilmiştir. Foramen magnum'un sağ yarısı ve sağ kafa lokması da (condylus occipitalis) muhafaza edilmiştir. Kemik Opisthion noktası üzerinden, fakat Basion'un diş tarafından kırıl-

⁵ Martin, R. : Lehrbuch der Anthropologie, 2, s. 979, 1928.

miştir. Böylece, Basion-bregma yüksekliği sağ kafa lokmasının iç tarafından ölçülmüştür. Kafatası üstündeki toprağın tazyiki altında çarpıklaşmıştır. Bu çarpıklığın ölçülerde bir miktar hataya yol açacağı aşikârdır. Fakat bu gayri muayyenlik daha ziyade yükseklik ölçülerinde görüldüğünden, yalnız bu ölçüler istifham işaretiyle gösterilmişlerdir.

Calva üzerinde bulunan bütün dikişler açıktır. Keza hem üst ve hem de alt çenede üçüncü molarlar henüz daha çıkmamıştır ve diş çukurları içinde durmaktadırlar. Tibia'nın üst epiphyse'inin ve mevcut eltarafı kemikleriyle el parmak kemiğinin epiphyse'lerinin açık oluşu, burada çıkması geciken bir üçüncü moların bahis konusu olmadığını göstermektedir. Eltarafı ve el parmak kemiklerinin epiphyse'lerinin 20 yaşına kadar ve tibia'nın üst epiphyse'inin de 19 ve 24 yaşları arasında kapanması gerekir. Böylece, bu ferdin yaşını 15-16 olarak tayin ediyoruz. Genç bir ferde ait bir iskeletin cinsiyetinin tayininin, bilhassa pelvis mevcut olmadığı zaman, güç bir iş olduğunu biliyoruz. Fakat calva'nın bazı morfolojik özellikleri bunun erkek olduğunu telkinlemektedir.

Bu calva'nın ölçüleri tablo 4'de gösterilmiştir. Orta uzunlukta ve dar olan bu calva dolichokran ve daha doğrusu hyperdolichokrandır. Basion-bregma yüksekliği orta derecededir. Yükseklik (Basion-bregma)-uzunluk endisi orthokrandır, yani orta gruptadır. Buna karşılık, yükseklik-genişlik endisi akrokrandır, yani çok yüksektir. Fakat bu nisbi yükseklik daha ziyade kafanın darlığından ileri gelmektedir. Kulak deliği (porion-bregma) yüksekliği-uzunluk endisi, çarpıklık yüzünden, sağ ve sol tarafta farklıdır. Bu endis sağ tarafta hypsikran ve sol tarafta da orthokran'dır. Buna karşılık, kulak deliği yüksekliği-genişlik endisi her iki tarafta da, çok farklı olmakla beraber, akrokrandır. İki tarafın yükseklik-uzunluk endislerindeki gayri muayyenlik meydandadır. Mafih, bu kafayı yükseklik-uzunluk endislerinde orthokran ve yükseklik-genişlik endislerinde de akrokran addedebiliriz. Mutlak minimum alın genişliği biraz dardır. Fakat minimum alın genişliğini maksimum kafa genişliğinin yüzdesi olarak ifade eden alın endisi (fronto-parietal endis) eurymetoptur, yani çok geniştir. Bu alın genişliğinden ziyade kafanın darlığından ileri gelmektedir.

Kafa norma verticalis'de ovoid bir biçim göstermektedir (şekil 3). Sutura coronalis, sutura sagittalis ve sutura lambdoidea

nisbeten basit bir yapı göstermektedirler. Glabella ve kaş kavisleri (arcus superciliaris) nisbeten zayıftır. Alın orta yüksekliktedir ve orta derecede bir meyil gösterir. Alın dikişinin (sutura metopica) hiç bir izi kalmamıştır ve bunun yerinde orta derecede inkişaf etmiş bir ibik (crête) mevcuttur. Alın tümsekleri (tubera frontalia) çok kuvvetlidir ve postorbital daralma çok barizdir. Parietal bölgede sağıtal crête mevcut değildir. Duvar çıkıntı veya tümsekleri (tubera parietalia) nisbeten küçüktür. Şakak bölgesinde supramastoid crête orta ve memesi çıkıntı da (processus mastoideus) ortanın altında bir inkişaf göstermektedirler. Occipital bölgenin norma lateralis'de inhinası çok fazladır (şekil 4). Bundan başka, oldukça geniş bir lambdoid düzlük de mevcuttur.

Elmacık kemiği (os zygomaticum) nisbeten küçüktür. Üst çene kemiğine (maxilla) gelince, bunun sol tarafında bir sutura infraorbitalis'in mevcudiyetini kaydediyoruz. Biraz silik bir halde bulunan bu dikiş gözçukuraltı deliğinden (foramen infraorbitale) göz çukurunun alt kenarına uzanmakta ve bu kenarı aşmaktadır. Göz çukurunun döşemesi kırık olmakla beraber, bu dikişin burada da devam etmiş olması muhtemeldir. Maxilla'nın sağ tarafında bu kısım kırık olduğundan, dikişin bu tarafta da mevcut olup olmadığı tesbit edilememiştir. Köpek çukuru (fossa canina) her iki tarafta da derindir. Apertura pyriformis'in nisbeten dar oluşu burun endisinin leptorrhin olduğuna işaret etmektedir. Apertura pyriformis'in alt kenarı keskin değildir. Spina nasalis anterior (ön burun dikenini) kırılmıştır.

Diş kemerinin ölçüleri tablo 5 de gösterilmiştir. Diş kemerinin genişliğini uzunluğun yüzdesi olarak ifade eden endis brachyuranic'dir. Fakat üst çenenin inkişafı henüz daha tamamlanmamıştır. Diş kemerinin şekli parabolic'dir (şekil 5).

Alt çene ölçüleri tablo 6 da gösterilmiştir. Alt çene ölçüleri arasında görülen en önemli özellik çene çentiğinin (incisura mandibulae) derinliğinin (6.5 milimetre) çok az oluşudur. Bunun derinliği hatta mukayese için kullanılan bir Bakır çağı çoğunun (Kusura V. S. W. C. 94) çene çentiğinin derinliğinden bile daha azdır. Maşat çenesinin çene çentiğinin mutlak derinlik ölçüsü ve derinlik endisi Martin'in ⁶ bugünkü insanlar için verdiği rakam-

⁶ Martin : Lehrbuch der Anthropologie, 2, s. 982.

ların çok dunundadır. Bu karakter bazı iptidaî insanlarda görülen hali hatırlatmaktadır.

Alt çenenin morfolojik özelliklerine gelince, menton nisbeten az bir çıkıntı teşkil etmektedir. Fakat bu menton'un zaif oluşundan ziyade bariz bir alveolaire prognatizmanın bulumasından ileri gelmektedir. Her iki tarafta da tek olan foramen mentale, sağ tarafta ikinci premolerin altında ve sol tarafta da birinci ve ikinci premollerin dış çukurları arasındaki bölmeçiğin hizasında durmaktadır. Çene kolunun dış yüzünde, çiğneme kasının (çiğneme adalesi = musculus masseter) bağlandığı yer oldukça derindir. Çene kolunun iç yüzünde, iç kanat kasının (musculus pterygoideus internus) bağlandığı yer de oldukça kabadır. Çene kaynağının iç yüzünde, iki karınlı kasın (musculus digastricus biventer) bağlandığı yerler de iyi tasrih edilmiştir. Çene açısı hafifçe dışarıya doğru kıvrılmıştır.

Üst ve alt çenede el'an 15 diş muhafaza edilmektedir. Mevcut dişler şunlardır: Birinci sağ üst kesici, sağ üst köpek dişi, birinci ve ikinci sağ üst premolerler, birinci ve ikinci sağ ve sol üst molerler, sağ alt köpek dişi, sağ ve sol birinci alt premolerler, birinci ve ikinci sağ ve sol alt molerler. Mevcut olmıyan dişlerin hepsi ölümden sonra düşmüşlerdir. Mevcut dişlerin ölçüleri tablo 7 de gösterilmiştir. Bu tablonun tablo 2 ile mukayesesi mevcut Maşat dişlerinin karışık serinin bunlara tekabül eden bütün dişlerinden daha büyük olduklarını göstermektedir. Keza Maşat No. 7 dişlerinin ekserisi Maşat No. 3'ünkilerden (tablo 1) daha büyüktür. Yalnız birinci üst premolerler müsavidir ve ikinci üst premoler biraz daha küçüktür. Dişlerin ekserisininin daha büyük oluşu, bu kalıntıların bir erkeği temsil ettikleri hakkındaki fikrimizi desteklemektedir.

Dişlerin morfolojik özelliklerine gelince, birinci üst kesici diş kürek şeklindedir. Birinci üst molerde hypocone iyi teşekkül etmiştir ve dört dişçik vardır. Buna karşılık, ikinci üst molerde hypocone dumura uğramış ve protocone ile kaynaşmıştır. Böylece, ikinci üst molerde yalnız üç dişçik kalmıştır. Hypocone'un kaybolması olayı sol tarafta sağ taraftan daha ileri gitmiştir. Sağ üçüncü moler kırılmış ve kaybolmuştur. Fakat henüz daha diş çukuru içinde durmakta olan üçüncü sol molerin sathı görülebilmektedir. Bunda hypocone tamamen kaybolmuştur ve yalnız üç dişçik vardır.

Beş dişçikli olan birinci alt molarde artı plânını görüyoruz. Bu diş Dr. Hellman'ın⁷ üçüncü safhasını temsil etmektedir. İkinci alt molarde, hypoconulid'in kaybolmasıyla, yalnız dört dişçik kalmıştır. Artı plânı gösteren bu diş Dr. Hellman'ın IV'üncü safhasını temsil etmektedir. Alt molarlerin rontgeni öz odacığının küçük yâni cynodont olduğunu göstermektedir.

Heyeti umumiyesi itibariyle, Maşat No. 7'nin dişlerinin, daha büyük olmalarına rağmen, Maşat No. 3'ün dişlerinden daha mütakâmil bir morfoloji gösterdiklerini kaydediyoruz.

Kırık parçalardan müteşekkil olan böyle bir serinin incelenmesinden büyük sonuçların çıkarılamıyacağı meydanda olmakla beraber, bir iki noktaya kısaca temas edebiliriz. Bundan evvelki bir etüdümdede⁸ Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakır çağı sekensesinin ekseriyetinin dolichokran olduğunu göstermiştim. Restore edilebilen bir Maşat kafası bu hususta Anadolu'nun diğer Bakır çağı sakinlerinden ayrılmamaktadır. Mamafih, bahis konusu olan ferdin (No. 7) genç ve inkişafını tamamlamamış olması bunun Anadolu'nun Bakır çağı sakinleri arasında mevcut olan iki dolichokran tipten, yani Akdeniz ve Eurafican tiplerinden, hangisine ait olduğu hususunun kesin olarak tâyinini güçleştirmektedir.

Bu etüdde müşahede edilen diğer bir nokta da mevcut kalıntıların çoğunluğunun yirmi yaşından küçük olmasıdır. Yalnız iki fert yirmi yaşını geçmişlerdir, fakat bunların orta yaş grubunu geçtiklerini gösteren hiçbir delil yoktur. Bunu burada sadece bir müşahede olarak kaydediyoruz. Mamafih Anadolu'nun Kalkolitik, Bakır, Eti ve Frik devirlerine ait iskelet kalıntılarının hayat süreleri üzerinde yaptığım bir araştırma, bunların büyük bir çoğunluğunun genç ve orta yaşlı insanları temsil ettiklerini ve bunların nisbeten erken ölmüş olduklarını göstermiştir. Bu konuyu ilgilendiren etraflı bir etüd yakında yayımlanacaktır.

⁷ Hellman, M. : Racial characters in human dentition .

⁸ Şenyürek, M. S. : Anadolu Bakır Çağı ve Eti sekensesinin kraniyolojik tetkiki. A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia. Belleten No. 19, 1941.

TABLO 1
Maşat No. 3 dişlerinin ölçüleri ¹

Üst çene dişleri	Uzunluk	Genişlik	Yükseklik	Taç endisi	Kuvvet endisi
Birinci kesici diş	8.6	6.8	11.4	79.05	58.48
İkinci kesici diş	6.6	6.2	10.3	93.93	40.92
Köpek dişi	7.8	8.6	11.9	110.25	67.08
Birinci premoler	7.0	9.3	8.5	141.42	69.3
İkinci premoler	7.5	9.9	8.0	132.0	74.25
Birinci moler	10.4	11.1	6.8	106.73	115.44
İkinci moler	9.8	11.2	7.2	114.28	109.56
Üçüncü moler	8.3	10.4	5.8	125.3	86.32
Alt çene dişleri					
Birinci kesici diş	5.6	5.6	8.6	100.0	31.36
İkinci kesici diş	6.3	5.8	9.0	92.06	36.54
Köpek dişi	6.7	8.0	11.5	119.4	53.6
Birinci premoler	7.1	7.7	8.3	108.45	54.67
İkinci premoler	7.6	8.2	7.9	107.89	62.32
Birinci moler	10.9	10.4	6.4	95.41	113.36
İkinci moler	10.8	10.0	7.4	92.59	108.0
Üçüncü moler	10.2	9.2	5.7	90.19	93.84

¹ Dişleri ilgilendiren bütün tablolarda uzunluk mesio-distal çapın ve genişlik de bucco-lingual çapın müteradifi olarak kullanılmaktadır. Yükseklik taçın dış yüzü üzerinde ölçülmüştür. Taç endisi genişliği uzunluğun yüzdesi olarak ifade eden endistir ($\frac{\text{Genişlik} \times 100}{\text{Uzunluk}}$). Genişliği uzunlukla çarpmak suretiyle elde edilen kuvvet endisi taç büyüklüğünün bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır.

TABLO 2

Karışık diş serisinin ölçüleri (Avrupalılar, eski Mısırlılar, Amerika yerlileri, Zenciler ve Melanezyalılar).²

Üst çene dişleri	Uzunluk	Genişlik	Yükseklik	Taç endisi	Kuvvet endisi
Birinci kesici diş	(15) 8.34	(15) 7.31	—	(15) 87.72	(15) 61.08
İkinci kesici diş	(15) 7.04	(15) 6.55	—	(15) 93.30	(15) 46.57
Köpek dişi	(17) 7.89	(17) 8.53	(15)10.16	(17) 108.18	(17) 67.67
Birinci premoler	(19) 6.96	(19) 9.37	(18) 8.06	(19) 134.91	(19) 65.31
İkinci premoler	(19) 6.73	(19) 9.37	(17) 7.47	(19) 139.43	(19) 63.27
Birinci moler	(20)10.45	(20)11.63	(20) 6.92	(20) 111.34	(20) 121.75
İkinci moler	(20) 9.54	(20)11.52	(19) 7.17	(20) 121.03	(20) 110.23
Üçüncü moler	(12) 8.63	(12)10.96	(11) 6.98	(12) 127.08	(12) 95.12
Alt çene dişleri					
Birinci kesici diş	(16) 5.25	(16) 5.85	—	(16) 111.42	(16) 30.84
İkinci kesici diş	(16) 6.08	(16) 6.15	—	(16) 101.71	(16) 37.45
Köpek dişi	(17) 6.99	(17) 7.83	(13)10.65	(17) 112.65	(17) 55.21
Birinci premoler	(21) 6.86	(21) 7.93	(18) 8.18	(21) 115.69	(21) 54.57
İkinci premoler	(21) 7.03	(21) 8.32	(17) 7.66	(21) 118.15	(21) 58.78
Birinci moler	(22)11.05	(22)10.68	(17) 7.0	(22) 96.75	(22) 118.32
İkinci moler	(23)10.49	(23)10.27	(20) 7.23	(23) 98.05	(23) 108.10
Üçüncü moler	(13)10.16	(13) 9.94	(11) 6.97	(13) 97.16	(13) 101.49

¹ Parantez içindeki rakamlar ölçülen fert sayısına işaret etmektedir.

TABLO : 3

4 numaralı alt çenenin ölçüleri

İki foramen mentale arasındaki mesafe	48.0
Kaynak yüksekliği	30.7
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında yüksekliği	32.7
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında kalınlığı	13.3
Alt çene gövdesinin yükseklik-kalınlık endisi	40.47

TABLO : 4

7 numaralı ferdin ölçüleri : Calva (kafadamı)

Maksimum kafa uzunluğu	181.0
Maksimum kafa genişliği	121.0
Minimum alın genişliği	93.5
Basion-bregma yüksekliği	131.0(?)
Porion-bregma yüksekliği	Sağ 120.0(??), Sol 107(??)
Sol Parietale kemiğin ortalama kalınlığı	4.5
Kafa çevresi	487.0
Nasion-opisthion kavisi	365.0
Porion-bregma-Porion kavisi	295.0
Kafa endisi	66.85
Yükseklik-uzunluk endisi	72.37
Yükseklik-genişlik endisi	108.26
Porion-bregma yüksekliği-uzunluk endisi	Sağ 66.29, Sol 59.11
Porion-bregma yüksekliği-genişlik endisi	Sağ 99.17, Sol 88.42
Alın endisi (fronto-parietal endis)	77.27

TABLO : 5

7 numaralı ferdin ölçüleri : Maxilla (üst çene)

Diş kemeri uzunluğu	51.0
Diş kemeri genişliği	61.5
Üst çene endisi	127.45

TABLO : 6
7 numaralı ferden ölçüleri: Alt çene

İki aç genişliği	89.0
İki foramen mentale arasındaki mesafe	39.4
Alt çene uzunluğu (condylo-symphysial uzunluk)	88.0(?)
Kaynak yüksekliği	30.0
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında yüksekliği	26.5
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında yüksekliği	21.8
Alt çene gövdesinin foramen mentale hizasında kalınlığı	10.9
Alt çene kolu yüksekliği (Goniondan lokmanın en yüksek noktasına kadar)	47.5
Alt çene kolu yüksekliği (projection)	39.0
İncisura Mandibulae'nin derinliği	6.5
İncisura Mandibulae'nin genişliği	30.0
Alt çene kolunun minimum genişliği	31.0
Alt çene kolu açısı	127°
Alt çenenin yükseklik endisi	72.66
Alt çene gövdesinin yükseklik-kalınlık endisi	41.13
Alt çene kolu endisi	65.26
İncisura Mandibulae endisi	21.66

TABLO : 7
Maşat No. 7 dişlerinin ölçüleri

Üst çene dişleri	Uzunluk	Genişlik	Yükseklik	Taç endisi	Kuvvet endisi
Birinci kesici diş	9.8	7.3	11.5	74.48	71.54
Köpek dişi	8.1	8.8	11.9	108.64	71.28
Birinci premoler	7.4	9.4	8.7	127.02	69.56
İkinci premoler	6.9	9.6	8.8	139.13	66.24
Birinci moler	10.8	12.5	7.0	115.74	135.0
İkinci moler	10.4	12.5	7.3	120.19	130.0
Alt çene dişleri					
Köpek dişi	7.3	8.1	11.8	110.95	59.13
Birinci premoler	7.5	7.8	8.5	104.0	58.50
Birinci moler	11.7	11.0	6.1	94.01	128.7
İkinci moler	11.3	10.5	6.1	92.92	118.65

STUDY OF THE SKULLS FROM MAŞAT HÖYÜK, EXCAVATED UNDER THE AUSPICES OF THE TURKISH HISTORICAL SOCIETY

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, M. A., Ph. D.

Assistant Professor of Anthropology, University of Ankara

Maşat höyük (mound), near the village of Maşat in the district of Zile in the province of Tokat, was excavated in the summer of 1945 by a party under Dr. Ekrem Akurgal, assistant professor of archaeology in this university, and including Drs. Nimet and Tahsin Özgüç¹. This höyük contains occupation levels belonging to the Chalcolithic, Copper, Hittite and Phrygian periods. In the copper age level 7 skeletal remains have been unearthed, five of which have been brought to the writer for study. The excavators state that they have not brought back two badly broken and crushed children's skeletons (Nos. 1 and 5).

The five skeletal remains studied consist mainly of cranial fragments and, with the exception of individual No. 6, there are only a few post-cranial bones with them. However, according to the excavators the post-cranial skeletons of these individuals are present, but they have not been brought back as they are much broken and crushed. I am mentioning this merely to show that here we are not dealing with partial burials.

Of these skeletal remains, preserved in the department of Anthropology of the University of Ankara, only one skull (No. 7) has been restored. The others are very fragmentary and are represented by bone fragments and sometimes even by a broken lower jaw. Now we can study these remains according to the numbers given to them by the archaeologists.

Maşat No. 2. : This individual is represented by a fragment of the squama occipitalis, a rib fragment, a cervical vertebra and two metacarpal bones.

¹ The report of the excavators will be published later on.

The epiphyses of the metacarpal bones have been completely ossified. As these epiphyses close by the age of twenty, we infer that these remains belong to an adult individual. But a part of the sutura lambdoidea, preserved on one side of the fragment of squama occipitalis, shows that this suture had not yet completely synostosed externally. This indicates that the individual under consideration had not yet passed middle age. The great thickness of the squama occipitalis suggests that we are here dealing with a male individual.

Maşat No. 3. : This individual is represented by many small cranial fragments and 31 teeth. All the sutures on the cranial fragments are completely open. Also the third molars had not yet completed their development. Thus, these remains represent a 15 or 16 years old individual.

With the exception of the first right lower premolar all the teeth are present and they are generally very little worn. 30 of the available teeth are isolated and only one is found in situ in a mandibular fragment. The measurements of these teeth are shown in table 1. Also, for comparison, I have added in table 2 the measurements of a small and mixed series of teeth which I had measured at the Peabody museum of Harvard University. Some of the measurements of this series, composed of Europeans, ancient Egyptians, American Indians, Negroes and Melanesians, have been published in my earlier papers². The comparison of these tables shows that the majority of the Maşat teeth are smaller than those of the mixed series. A peculiarity seen in the Maşat series is that the second upper premolar is larger than the first upper premolar. However, this is not beyond the range of variation occurring in recent man, for although generally in the modern man the second is smaller than the first upper premolar, sometimes the opposite condition also may be found. The relatively small size of most of the teeth suggests that we may here be dealing with a female individual.

² Şenyürek, M. S. : Fossil man in Tangier. Papers of the Peabody museum of American archaeology and ethnology, Harvard University, XVI, No. 3, 1940 ; Şenyürek, M. S. : The dentition of Plesianthropus and Paranthropus. Annals of the Transvaal museum, XX, Part 3, 1941.

Regarding the morphology of the teeth, the upper incisors are of "shovel" shape, described by Dr. Hrdlicka³. The first upper molar has four cusps. In this tooth the hypocone is a well developed cusp. Although the second upper molar also has four relatively well developed cusps, the hypocone of this tooth is relatively smaller. In the third upper molar the hypocone is not present and there are only three cusps.

In the five-cusped first lower molar there is a relatively large contact line between the hypoconid and metaconid. That is, this tooth still retains the traces of the ancestral *Dryopithecus* pattern. In the second lower molar, with the loss of the hypoconulid, there remains only four cusps and the *Dryopithecus* pattern has been replaced by the plus pattern of Dr. Hellman⁴. In the third lower molar also we see four cusps and the plus pattern. The second and third lower molars represent Dr. Hellman's fourth stage. The skiagram of the first lower molar (fig. 1) shows a large pulp cavity. This represents a moderate degree of taurodontism.

Maşat No. 4.: This individual is represented by a corpus mandibulae (fig. 2). The mandible is broken behind the third molars on both sides. In this mandible the third molars have erupted and are considerably worn. Thus, it is evident that this mandible represents an adult individual. This strongly built lower jaw indicates that we are here dealing with a male individual. The measurements that could be taken on this jaw are shown in table 3.

The height of the symphysis and the height and thickness of the corpus at the level of foramen mentale are normal measurements for modern man. The height-thickness index of the corpus is 40.47, that is, relative to its height the corpus is comparatively thin. This index conforms to the figures given by Martin⁵ for modern man. On the other hand, the Bi-mental width, or the anterior width of the mandible, is very large.

³ Hrdlicka, A.: Shovel-shaped teeth. *American Journal of Physical Anthropology*, 3, 1920.

⁴ Hellman, M.: Racial characters in human dentition. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 68, No. 2, 1928.

⁵ Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, 2, p. 979, 1928.

Regarding the morphological features, the chin is positive and projects very strongly. On the right side, the foramen mentale is single and is situated underneath the interalveolar septum of the first and second premolars. On the left side, there are more than one foramina. A considerably large foramen is found beneath the alveolus of the second premolar. There is another foramen underneath the interalveolar septum of the first and second premolars and a third below the canine tooth. These latter two foramina are very small. The genial tubercles show a moderate degree of development. There is no mandibular torus and the dental arcade shows a parabolic shape.

In this lower jaw, only the left second and left third and the right first and the right third molars are preserved. Caries has started in the second left molar and the preserved mesial root and a part of the crown of the first left molar shows that this tooth also was carious. The second right molar was lost during life. All the other teeth have fallen off after death. As the teeth are worn and their enamel chipped off, no measurements have been taken on them. The skiagram of the molars shows that the pulp cavity is small or cynodont.

Maşat No. 6: This is the skeleton of a new-born baby, represented by broken cranial fragments and by a number of post-cranial bones.

Maşat No. 7: This individual is represented by a calva, a broken maxilla, with the exception of the right condyle, a well preserved mandible, a broken right zygomatic bone, two complete and two broken cervical vertebrae, the upper epiphysis of a tibia, four metacarpal bones and a hand phalanx.

In the calva greater part of the frontal, parietal, occipital and temporal bones are preserved. The right half of the foramen megnum and the right condyle also are preserved. The fracture passes through the Opisthion but lateral to Basion. So the basion-bregma height has been measured from the inside of the right condyle. The skull has been deformed under the pressure of the overlying earth. It is evident that this deformation will give rise to a certain amount of error in the measurements. But as this uncertainty is more evident in the height measurements, only these have been shown by interrogation marks.

Şekil (fig.) 1 — Maşat No. 3' ün birinci sol alt molarinin rontgeni.
(Tabii büyüklükte.)

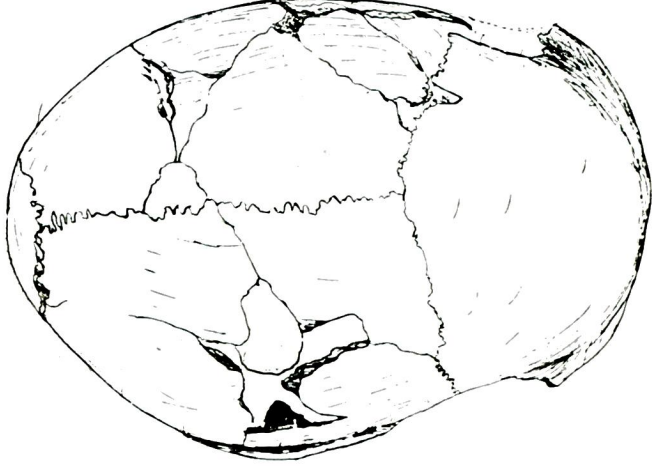
The skiagram of the first left lower molar of Maşat No. 3. (Natural Size.)

Şekil (fig.) 2 — Maşat No. 4' ün alt çenesi. (Tabii büyüklükte.)

The Mandible of Maşat No. 4. (Natural size.)

Lev. XXVI

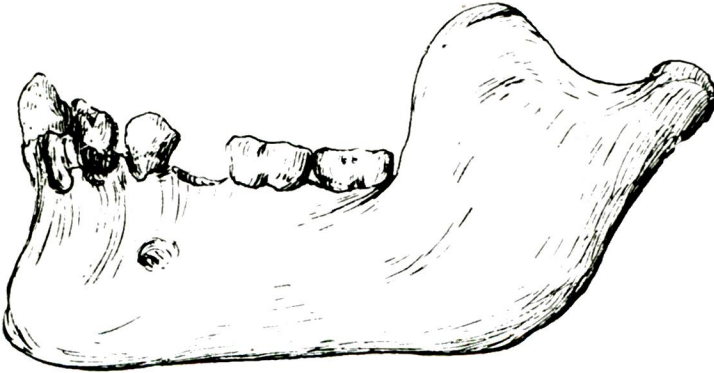
Şekil (fig.) 3 — Maşat No. 7 kafatasının yukarıdan görünüşü. (1/2 büyüklükte.)
The skull of Maşat No. 7 in norma verticalis. (1/2 natural size.)

Şekil (fig.) 4 — Maşat No. 7 kafatasının yandan görünüşü. (1/2 büyüklükte.)
The skull of Maşat No. 7 in norma verticalis. (1/2 natural size.)

Şekil (fig.) 5 — Maşat No. 7'nin damağı. (Tabii büyüklükte.)
The palate of Maşat No. 7. (Natural size.)

Şekil (fig.) 6 — Maşat No. 7'nin alt çenesi. (Tabii büyüklükte.)
The Mandible of Maşat No. 7. (Natural size.)

On the calva all the sutures present are open. Also in both the upper and lower jaws the third molars have not yet erupted and are still within their sockets. The fact that the upper epiphysis of the tibia as well as the epiphyses of the metacarpal bones and of the phalanx have still not joined their respective shafts, shows that we are not dealing here with a delayed eruption of the wisdom teeth. The epiphyses of the metacarpal bones and phalanx should have been united by the age of 20 and that of tibia between 19 th and 24 th years. Thus we can put the age of this individual at 15-16 years. It is known that the determination of sex of the skeleton of a young individual, especially in the absence of Pelvis, is a difficult job. However, certain features of the calva rather suggest a male individual.

The measurements of this calva are shown in table 4. The calva is of medium length and small breadth and is dolichocrane or more properly hyperdolichocrane. Basion-bregma height is of medium elevation. Height (Basion-bregma)-length index is orthocrane. On the other hand, the height-breadth index is akrocrane. But this relative height is rather due to the narrowness of the skull. The auricular height-length index, an account of the deformation, is different on the right and left sides. This index is hypsicrane on the right and orthocrane on the left side. On the contrary, the auricular height-breadth index, while considerably different, is on both sides akrocrane. The uncertainty in the height-length index of the two sides is evident. However, we can consider this skull orthocrane in the height-length indices and akrocrane in the height-breadth indices. The minimum frontal diameter is rather narrowish. But the fronto-parietal index is eurymetop, that is rather large. This is due to the narrowness of the skull rather than the width of the forehead.

In norma verticalis the form of the skull is ovoid (fig. 3). The structure of the coronal, sagittal and lambdoid sutures is rather simple. Glabella and the brow ridges are rather weak. The forehead is of medium height and of medium slope. No trace of the metopic suture is left and in its place there is a median crest of medium development. The frontal bosses are large and the postorbital constriction is pronounced. In the parietal region there is no sagittal crest. The parietal bosses are relatively small.

In the temporal region the supramastoid crest shows a medium and the mastoid process a submedium degree of development. In *norma lateralis* the curve of the occipital region is pronounced (fig. 4). Besides this, there is a considerably large lambdoid flattening.

The zygomatic bone is relatively small. As for the maxilla, we note the presence of *sutura infraorbitalis* on the left side. This slightly erased suture runs from the infraorbital foramen to the lower margin of the orbit and crosses it. Although the floor of the orbit is broken, it is probable that the suture also continued over it. As this part on the right side of the maxilla is broken, we could not determine whether the suture was present also on this side or not. The canine fossa is deep on both sides. The relatively narrow pyriforme aperture indicates that the nasal index was leptorrhine. The sill of the *apertura pyriformis* is not sharp. The nasal spine has been broken.

The external measurements of the palate are shown in table 5. The external palatal index is brachyuranic, but the upper jaw has not yet completed its development. The shape of the dental arcade is parabolic (fig. 5).

The measurements of the mandible are shown in table 6. The most important peculiarity seen among the mandibular measurements is the very low depth (6.5 millimeters) of the sigmoid notch (*incisura mandibulae*). The depth of the sigmoid notch of this mandible is even less than that of a six years old copper age child (Kusura V. S. W. C. 94) with which it has been compared. The absolute depth and the depth index of the sigmoid notch of the Maşat mandible are much lower than the figures for recent man given by Martin⁶. This peculiarity of the Maşat mandible reminds one of that of some primitive men.

As for the morphological observations, the projection of the chin is relatively slight, but this is due more to the presence of a pronounced alveolar prognathism than to the weakness of the chin. The *foramen mentale*, which is single on either side, is situated on the right side below the second premolar and on the left it is beneath the interalveolar septum of the first and second

⁶ Martin: Op. cit. p. 982.

premolars. On the ramus of the mandible the area of attachment of the masseter muscle is fairly deep. On the internal surface of the ramus the area of attachment of the internal pterygoid muscle is considerably rough. On the internal side of the symphysis the areas of attachment of the digastric muscle (digastric fossae) are well defined. The gonial angles are slightly everted outward.

In the upper and lower jaws fifteen teeth are preserved. The teeth preserved are as follows: first right upper incisor, right upper canine, first and second right upper premolars, first and second right and left upper molars, right lower canine, right and left first lower premolars, and first and second right and left lower molars. All the missing teeth have fallen off after death. The measurements of the available teeth are shown in table 7. The comparison of this table with table 2 shows that all the Maşat teeth present are larger than the corresponding teeth of the mixed series. Also, most of the teeth of Maşat No. 7 are larger than those of Maşat No. 3 (table 1). Only the first upper premolars are equal and the second upper premolar is somewhat smaller. The greater size of most of the teeth supports the idea that these remains represent a male individual.

Regarding the morphological features of the teeth, the first upper incisor is shovel-shaped. In the first upper molar the hypocone is well developed and there are four cusps. On the contrary, in the second upper molar the hypocone has atrophied and coalesced with the protocone. Thus, there remains only three cusps in the second upper molar. The process of disappearance of the hypocone has progressed further on the left than on the right side. The third right upper molar has been broken and lost. But the chewing surface of the third left upper molar, which is still in its socket, can be seen. In this the hypocone has completely vanished and there remains only three cusps.

In the five cusped first lower molar we see the plus pattern. This represents stage III of Dr. Hellman⁷. In the second lower molar, with the loss of the hypoconulid, there remains only four cusps. This tooth, showing the plus pattern, represent stage IV of Dr.

⁷ Hellman: *Op. cit.*

Hellman. The skiagram of the lower molars shows a small or cynodont pulp cavity.

As a whole, we note that the teeth of individual No. 7, in spite of their larger size, show a more advanced morphology than those of individual No. 3.

Although it is evident that no far-reaching conclusions can be drawn from such a fragmentary series, we can briefly touch upon a few points. In a former study⁸ I had shown that the majority of the chalcolithic and copper age populations of Anatolia were longheaded. The one Maşat skull that could be restored does not differ in this respect from the other copper age inhabitants of Anatolia. However, the fact that the individual under consideration (No. 7) is still young and has not yet completed his development makes it very difficult to determine with certainty to which one of the two long-headed types of the copper age inhabitants of Anatolia, namely the Mediterranean and Eurafrican elements, he belonged to.

Another point observed in this study is the fact that most of the individuals are under twenty years of age. Only two individuals had passed twenty, but there is no evidence to show that they had passed their middle age. We are merely noting this as an observation here. However, an investigation I have made on the duration of life of the skeletal remains belonging to the chalcolithic, copper age, Hittite and Phrygian periods of Anatolia has shown that a great majority of these represent young or middle aged individuals and that they died at a relatively early age. A detailed study appertaining to this subject will be published soon.

⁸ Şenyürek, M. S.: Anadolu Bakır çağı ve Eti sekencesinin kraniyolojik tetkiki, A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia. Belleten, No. 19, 1941.

TABLE 1
Measurements of the teeth of Maşat No. 3¹

Maxillary Teeth	Length	Breadth	Height	Crown Index	Robustness Value
First incisor	8.6	6.8	11.4	79.05	58.48
Second incisor	6.6	6.2	10.3	93.93	40.92
Canine	7.8	8.6	11.9	110.25	67.08
First premolar	7.0	9.3	8.5	141.42	69.3
Second premolar	7.5	9.9	8.0	132.0	74.25
First molar	10.4	11.1	6.8	106.73	115.44
Second molar	9.8	11.2	7.2	114.28	109.56
Third molar	8.3	10.4	5.8	125.3	86.32
Mandibular Teeth					
First incisor	5.6	5.6	8.6	100.0	31.36
Second incisor	6.3	5.8	9.0	92.06	36.54
Canine	6.7	8.0	11.5	119.4	53.6
First premolar	7.1	7.7	8.3	108.45	54.67
Second premolar	7.6	8.2	7.9	107.89	62.32
First molar	10.9	10.4	6.4	95.41	113.36
Second molar	10.8	10.0	7.4	92.59	108.0
Third molar	10.2	9.2	5.7	90.19	93.84

¹ In all the tables concerning the teeth the term «length» is used as a synonym for the mesio-distal diameter of the crown and the term «breadth» as a synonym of the bucco-lingual diameter. The height has been measured on the buccal surface of the crown. The crown index expresses the breadth as a percentage of the length ($\frac{\text{breadth} \times 100}{\text{length}}$). The value of robustness is obtained by multiplying the length by breadth and is used as an index of crown size.

TABLE 2

Measurements of the teeth of the mixed series (Europeans, ancient Egyptians, American Indians, Negroes and Melanesians) ¹

Maxillary Teeth	Length	Breadth	Height	Crown Index	Robustness Value
First incisor	(15) 8.34	(15) 7.31	—	(15) 87.72	(15) 61.08
Second incisor	(15) 7.04	(15) 6.55	—	(15) 93.30	(15) 46.57
Canine	(17) 7.89	(17) 8.53	(15) 10.16	(17) 108.18	(17) 67.67
First premolar	(19) 6.96	(19) 9.37	(18) 8.06	(19) 134.91	(19) 65.31
Second premolar	(19) 6.73	(19) 9.37	(17) 7.47	(19) 139.43	(19) 63.27
First molar	(20) 10.45	(20) 11.63	(20) 6.92	(20) 111.34	(20) 121.75
Second molar	(20) 9.54	(20) 11.52	(19) 7.17	(20) 121.03	(20) 110.23
Third molar	(12) 8.63	(12) 10.96	(11) 6.98	(12) 127.08	(12) 95.12
Mandibular Teeth					
First incisor	(16) 5.25	(16) 5.85	—	(16) 111.42	(16) 30.84
Second incisor	(16) 6.08	(16) 6.15	—	(16) 101.71	(16) 37.45
Canine	(17) 6.99	(17) 7.83	(13) 10.65	(17) 112.65	(17) 55.21
First premolar	(21) 6.86	(21) 7.93	(18) 8.18	(21) 115.69	(21) 54.57
Second premolar	(21) 7.03	(21) 8.32	(17) 7.66	(21) 118.15	(21) 58.78
First molar	(22) 11.05	(22) 10.68	(17) 7.0	(22) 96.75	(22) 118.32
Second molar	(23) 10.49	(23) 10.27	(20) 7.23	(23) 98.05	(23) 108.10
Third molar	(13) 10.16	(13) 9.94	(11) 6.97	(13) 97.16	(13) 101.49

¹ Figures in the brackets refer to the number of individuals measured.

TABLE 3

Measurements of the mandible No. 4

Bi-mental width (Distance between the two foramina mentalia)	48.0
Height of symphysis	30.7
Height of corpus (At the level of foramen mentale)	32.7
Thickness of corpus (At the level of foramen mentale)	13.3
Height-thickness index of the corpus	40.47

TABLE 4

Measurements of Maşat No. 7 : The calva

Glabello - occipital length	181.0
Maximum width	121.0
Minimum frontal diameter	93.5
Basion - bregma height	131.0 (?)
Porion - bregma height	Right 120 (??), Left 107 (??)
Mean thickness left parietal	4.5
Horizontal circumference	487.0
Nasion - opisthion arc	365.0
Transverse arc	295.0
Cranial index	66.85
Height - length index	72.37
Height - breadth index	108.26
Po - b - length index	Right 66.29, Left 59.11
Po - b - breadth index	Right 99.17, Left 88.42
Fronto - parietal index	77.27

TABLE 5

Measurements of Maşat No. 7 : The maxilla

Palate - external length	51.0
Palate - external width	61.5
External palatal index	127.45

TABLE : 6
Measurements of Maşat No. 7: The mandible

Bigonial width	89.0
Bi-mental width (Distance between the two foramina mentalia)	39.4
Condyllo-symphysial length	88.0(?)
Height of symphysis	30.0
Height of corpus (At the level of foramen mentale)	26.5
Height of corpus (At the level of M2)	21.8
Thickness of corpus (At the level of foramen mentale)	10.9
Height of ascending ramus (From gonion to the highest point of the condyle)	47.5
Height of ascending ramus (Projected)	39.0
Depth of incisura mandibulae	6.5
Width of incisura mandibulae	30.0
Minimum breadth of ascending ramus	31.0
Mean angle mandible	127°
Height index of the mandible	72.66
Height-thickness index of the corpus	41.13
Index of ascending ramus	65.26
Index of incisura mandibulae	21.66

TABLE 7
Measurements of the teeth of Maşat No. 7

Maxillary Teeth	Length	Breadth	Height	Crown Index	Robustness Value
First incisor	9.8	7.3	11.5	74.48	71.54
Canine	8.1	8.8	11.9	108.64	71.28
First premolar	7.4	9.4	8.7	127.02	69.56
Second premolar	6.9	9.6	8.8	139.13	66.24
First molar	10.8	12.5	7.0	115.74	135.0
Second molar	10.4	12.5	7.3	120.19	130.0
Mandibular Teeth					
Canine	7.3	8.1	11.8	110.95	59.13
First premolar	7.5	7.8	8.5	104.0	58.50
First molar	11.7	11.0	6.1	94.01	128.7
Second molar	11.3	10.5	6.1	92.92	118.65

ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN EKONOMİSİ HAKKINDA İNCELEMELER : 3
TOBALAR'DA KÖLE USULÜ

Prof. W. EBERHARD

Köleler Toba devrinde, gentry'nin maddî refahı için mühim bir âmil teşkil etmektedirler ve bu husuta (Chou devrinden sarfı-nazar edilirse) Toba devri önceki devirlerden ayrılmaktadır. Han devrinde de köleler vardı, fakat bunlar ev köleleri, yâni büyük evlerde uşak olarak kullanılan kölelerdi. Durumdan anlaşıldığına göre, istihsalde bir rol oynamadıkları gibi resmî binalarda ve saraylarda uşak olarak çalıştırılan devlet köleleri de bir rol oynamıyorlardı. Toba devrinde köleler istihsalde çalıştırıldıklarından diğer devirlere nazaran daha mühim iktisadî bir âmil olmuşlardır. Bundan ziraat bahsinde kısaca bahsedilmiştir¹. İktisadiyatta kölelerin kullanılmasına, Toba devrinden biraz önce, Hsiung-nu devleti zamanında başlandığını söylemek lâzımdır. 300'lerde bile Chin sülâlesi prensi Sih-ma T'eng, Shantung'da Hunlar'ı toplamış, ikişer ikişer boyunlarına boyunduruk takarak pazarda satmıştır (95: 2105 d). Bu adamların bir kısmı Shantung'da büyükler tarafından satın alınıyor, çoban olarak büyük otlaklarda çalıştırılıyorlardı. Çin'in ilk köle isyanını bu adamlar hazırlamışlardır: Chi Sang ve onunla beraber Hsiung-nu asilzadesi Shih Lo isyan etti (1: 1904 a), Shih Lo kölelerden müteşekkil ordusuyla başarı kazanıyor, yine hür Hsiung-nu'larla bir irtibat temin ederek feodal teşkilâtlandırılmış bir devlet kuruyordu (sonraki Chao-sülâlesi). Büyük otlakların tesisi ve kölelerin çoban olarak kullanılması bir Çin icadı değildir, bu eski Çin iktisadiyatına tamamen yabancıdır; halbuki kuzey kavimlerine has bir âdettir ve bugüne kadar mevcuttur. Hsiung-nu'lar, atlarını temin ettikleri, otlak usulünü kuzey Çin'i zapt ettikleri zaman tatbik etmeğe başladılar; Shantung'da bulunan Çin büyükleri de bu usulü kabul ettiler. Bu sistem Toba'larda da vardı, fakat onlar köleleri daha başka işlerde kullanıyorlardı.

¹ Bk. Belleten, sayı 37, s. 95.

Birinci devir :

Malzeme tasnifinde (S. 260) köleler hakkında bulabildiğim 38 rapor, yıllıklarda bulunmaktadır. Orada kronolojik olarak gruplara ayrılmaktadırlar. Yıllıklar sonraki iki devir hakkında daha mu-fassal málûmat verdikleri halde raporların çoğunun daha önceki devire ait oldukları görülmektedir. Hepsini daha kesin olarak gözden geçirecek olursak, 3 devir arasındaki fark daha bariz olarak görülecektir. İlk devirde kölelerin hediye edildiklerine dair 17 rapor vardır, ve umumiyetle bu kölelerden çok verilirdi, hattâ 3000 aileye (takriben 15000 kişi) kadar çıktıkları olmuştur. 2 inci devirde yalnız 6 defa hediye edildiklerinden bahsedilmektedir, fakat bunlar artık aileleriyle hediye edilmiyorlardı. Bu hediyelerden biri yalnız devlet kasasında para bulunmadığı için verilmiştir. Üçüncü devirde yalnız iki vak'a zikredilmiştir, bunlardan birisi bir köle, diğeri bir cariyedir. Diğer hallerde köle sahiplerinden ve köle satın almaktan bahsetmektedir.

Hediyeler ekseriya imparator tarafından verilirdi. Onun hediye ettiği köleler harp esirleridir. İlk devirde Toba'lar büyük istilâlarda bulunuyorlardı. İlk istilâlar için Hopei'ye gidiyor, orada Mu-jung devletini zapt ediyorlardı. Buranın halkı ya hiç yahut ta çok küçük bir kısmı köle yapılmış olacak; çünkü en büyük kısmı gönüllü olarak düşman tarafına geçiyordu. İstilâlar güney Shansi ve mütebaki Hsiung-nu ve Tibet-devletleri istikametinde ilerliyordu. Buralarda artık hemen hiç Çinli'ler yaşamıyorlardı. Bu bölgelerde de halkın büyük bir kısmının köle yapıldığı hiçbir zaman duyulmamaktadır. Buna mukabil, ilk zamanlarda, zapt edilen bölgelerdeki küçük sanat erbabının toplanarak başkente götürüldükleri ve orada yarı hür yahut toprağa bağlı, fakat köle olarak yaşadıkları duyulmaktadır.

Kölelerin çoğu Kansu'daki küçük devletlere karşı verilen ve takriben 430 da nihayetlenen savaşlarda ele geçirilmişti. Orada hakikaten halkın çoğu esir edilerek Toba devletine getirilmiştir. Kansu devletleri kesin olarak incelenmedikleri takdirde, bu savaşlardan elde edilen kölelerin etnik mensubiyetini tesbit etmek zordur. Benim anladığıma göre, nüfusun çoğu Çin'li idi. Hükümdar tabakası "Hun,, , Hsien-pi yahut Tibetli'lerden müteşekkildi. Çinli'lerin çoğunu 3 üncü ve 4 üncü yüzyıllarda Kansu'ya göçetmiş olan doğu Çinli'ler ve bilhassa Hopei'liler teşkil ediyorlardı. Chin-

devrinde (265 - 419), doğuda Hsiung-nular'la savaşlar olurken ve prensler kendi aralarında mütemadiyen döğüşürlerken, orada durum oldukça sakindi; 4 üncü yüzyılda savaşlar devam etmiştir, fakat Kansu'da Çin'in diğer taraflarına nazaran daha azdı. Bundan başka Kansu devletleri orta Asya ticaretini inhisar altına aldıklarından ticaretle elde ettikleri kâr çok büyüktü. Bu devirde bile (4 üncü yüzyıl) meselâ Liang-chou, büyük bir yabancılar kolonisiyle, kervanların mallarını mübadele ettikleri en mühim bir yerdi. Toba'ların bu ticareti kendi inhisarları altına alma arzuları, Kansu devletine karşı verdikleri savaşların başlıca sebeplerinden biri idi. Kara ticaretinden tamamen ayrılmamak için bu savaşa daima güney Çinli'ler de iştirak etmek istemişlerdir.

Doğu Çinliler'in Kansu'ya göçleri yalnız ayrı ayrı şahısların özel göçleri olmamış, fakat bunların çoğu Mu-jung'ların bir kolu ile birlikte askerî bir teşekkül olarak batıya gitmişlerdir; bütün bu göçlerin bir gayesi de ticarete bir kâr temin etmektir.

Toba'lar Kansu devletlerini zaptettikleri zaman halkın bir kısmını köle yaptılar. Başka bir kısmı da çok çabuk büyük aileler sırasına girdi. Buna muvaffak olmalarının sebebi, Ts'ui ailesinin Kansu ile şahsen sıkı münasebetlerde bulunması, Toba devletinde bulunan başka mühim ailelerin Kansu'da kolları bulunması ve şimdi de onları müdafaa etmeleridi². Bunları yalnız akrabalarını sevdiklerinden değil, malî menfaatları için yaptıkları tahmin edilebilir, fakat ticaret ve tüccarlar hakkında maalesef kullanılabilecek hiçbir rapor bulunmadığından bu tahmin isbat edilemiyor.

Hediyeler, bilhassa savaşa iştirak etmiş yahut istişarelerde bulunmuş askerlere verilirdi. Askerlerin çoğunu Toba'lar teşkil ettiklerinden bunlar daha ziyade Toba'lara veriliyordu.

² Kansu-halkının nihayi yükselişi, (Kansulu) Li Ch'ung'un P'u-yeh olarak sarayda bulunduğu sırada sürgün edilen Kansu-halkının serbest bırakılmalarıyla temin edilmiştir. Buna mukabil Kiangsu'lular harpte esir edilen gentry'e mensup olmadıkları takdirde cezalı asker olarak sınır bölgelerinde kalmak zorunda idiler. Bu, yalnız birbiri içine geçen olayların sonuncusudur (Wen Shih-hsü-chi 4a, Han-Wei Pai-san ming-chia-chi'de bulunur, Wen Tse-sheng tarafından Kuang-yang' kiralı Yüan Yüan'a verilen bir dilekçedir).- Wen Tse-sheng'in eseri ile beraber Kao Yün'un eseri Han-Wei Pai-san-ming-chia-chi'yi yayınlayanların usul bakımından mükemmel bir Wei-devri literatürü nazariyle baktıkları ve külliyatların aldıkları yegâne eserdir.

İkinci devir :

2 inci devirde bu nevi istilâ savaşlarına nihayet verilmiştir. Bazı köleler Juan-juan'lara karşı verilen savaşlardan kalmadır, yoksa savaşlarla başka köleler ilâve edilmemiş olacaktır. Bu devirdeki savaşların çoğu zaten bilhassa güney Çin'e karşı veriliyordu. Bu savaşlarda alınan esirler, görülebildiği kadar, köleleştirilmiyorlardı. Savaşların çoğunun kazanılması, güney generallerinin rüşvetle düşman tarafına geçirilmesinden ileri gelmektedir; sonra onlara bu kıtaları hür yahut muazzaf olarak bırakmak ve generallere yüksek ünvanlar vermek zorunda idiler. Diğer taraftan savaşlar hiçbir zaman Kansu devletlerine karşı verilenler gibi yüzde yüz müsbet olmadıklarından, Çinli'ler Toba kollarından da esir alıyor ve böylece esir mübadelesi yapmak zorunda kınılıyordu. Nihayet Çin menşeyinden gelen büyük ailelerin çoğunun güneyde akrabaları vardı, ve bunlar güneylilerin köle yapılmamaları için müdahalede bulunuyorlardı. Her halde güneylilerden bahsedilirken, hiçbir zaman bunların köle yapıldıklarından bahsedilmiyor, fakat arada Toba'ların "âdi halk" a indirildikleri işitiliyor. Demek ki köle yapılabilen bu harp esirlerinin sayısı çok azalmaktadır. Borç yüzünden köle olanlara (borç köleliği) rastlanmış olacak³, fakat bunlar her halde çok olmayacaktır.

Üçüncü devir :

Son devirde verilen harplar münhasıran iç yahut müdafaa harpleri idi. Bunlardan köle yapılamıyordu. Bunun için devlet artık köle hediye edemiyordu. İster kölelerinin çocuklarını yahut kendi kölelerini satmakla, ister yabancı memleketlerde esir tüccarlarından köle satın almakla olsun esir ticareti her halde bütün devir boyunca vardı. Yünnan ve Kui-chou'dan köle satın alan böyle tüccarlar Han devrinde bile vardı. Toba devrindeki köle tüccarlarının malzemelerini nereden aldıkları belli değildir.

Netice :

Demek ki inceleme şu neticeyi vermektedir : Toba devrinin başlangıcında birçok köleler esir ediliyor ve büyük askerlere, yani, bilhassa Toba'lara veriliyordu. Çinli'lerin bu bölüşmede hisseleri azdı. Toba devrinin ortalarında yedek kölelerin sayısı çok azaldığından köleleri satın almak zorunda kalıyorlardı. Bu hususta

³ Bk. Belleten, sayı 37, s. 87.

Çinliler kârda idiler. Ziraat bölgelerine sahip olmak Çin gentry'sinin kuvvetinin esasını teşkil ettiği gibi kölelere sahip olmak da Toba ailelerinin iktisadî kuvvetinin esasını teşkil ediyordu, denebilir. Köle akınının azalmağa başlamasıyla Toba gentry'sinin iktisadî kuvveti azalmaktadır.

Kölelerle olanlar bütün diğer harp ganimetleriyle de olmuştur. Ho-lien ailesinin devleti zaptedilince (428'e doğru) Toba'ların eline büyük bir devlet hazinesi geçmektedir. Kansu'da buna benzer bir durum hasıl olmuştur. Mağlûpların bütün sürüleriyle diğer mallarının alınıp götürüldüğü bu savaflara hakikî soygunculuk savafları denebilir. Bunlar Toba'ların ve onlardan önce Hsiung-nu ve başka "Hunların,, yüzlerce senedenberi yapmağa alışık oldukları harplerdir. Bu soygunculuk akınlarının feodal kuzey kavimlerinin yüksek tabakasının iktisadî kuvvetinin esasları oldukları, Hsiung-nu asilzadeleri ve başkalarının kendi sürülerinden aldıklarının yetmediği söylenebilir. Bunlar sürülerini, komşularının sürülerini yağma etmek ve çalmakla çoğaltıyorlar, mallarını komşu ziraat devletlerini yağma etmekle elde ediyorlardı. Bu, göçebelerle çiftçiler arasındaki karşılıklı münasebetlerdir. Göçebeler çalar, çiftçiler tarlalarını göçebelerin otlaklarının içerilerine kadar uzatırlar ; tüccarlar her iki taraf için de müsbet netice veren mübadele yoluyla bir muvazene teminine çalışıyorlardı. Kavim olarak bünyeleri Hsiung-nu'larla aynı olan Toba'lar, Kuzey devletlerine karşı yaptıkları soygunculuk ve verdikleri soygunculuk savaflarında taktiklerini değiştirmemişlerdir. Fakat güney Çin devletlerine karşı olduğu gibi Mu-jung devletlerine karşı da (bunlar edipler, küçük sanat erbabı, ve külliyetli miktarda köylü almakla şuurulu olarak hari-cen Çinli'leşmişlerdir), bu harp tekniği az başarı temin ediyordu. Bunun sebebi büyük kaleler zaptetmek, suvarileri yabancı ve nahoş, kanallar ve su yollarının geçtiği bölgelerde savaşmak zorunda bırakıyordu. Burada ancak mütehassısların idare ettikleri savaflar kazanılabiliirdi. Bunun için bu savaflarda Çin generalleri büyük bir rol oynuyorlardı. Aynı sebepten ganimet ve köle bakımından bu savaflar daha verimsizdir : soygunculuk akınlarında suvariler tarafından kurtarılamayanlar uzunca bir sefer esnasında fazlasiyle kurtarılabiliyordu.

Demek ki ganimetle zenginleme meselesinde de gelişme, Toba'ların aleyhine neticelenmektedir.

b.) *Malzeme*

a) 385-450 arasındaki zaman

1. *Li Hsien'e* 30 köle hediye edilmiştir; sonra 22 köle ailesi ilâve edilmiştir (33=S. 1979 bb-da) (400-415 arasında; 49 sayılı⁴ gentry ailesine mensup).
2. *Li Shun* 15 köle ailesi hediye edilmiştir (36=S. 1983 cb-1984 ab) (420 lerde; 51 sayılı aileye mensuptu)
3. *Lu Lu-yüan* 100 den fazla köle verilmiştir (34=S. 1980 ca-b) (442 den önce; T'u-ho kabilesinden bir adam).
4. *Mao Hsiu-chih* köle hediye edilmiştir (43=S. 1996 db-1997 aa) (430 larda; bir Çinli idi).
5. *Sih-ma Ch'u-chih* 100 köle ailesi verilmiştir (37=S. 1986 bb-ca) (430 larda; 70 sayılı aileye mensup).
6. *Su T'a-kan* 17 köle ailesi hediye edilmiştir (30=S. 1973 ab) (443 den önce; 28 sayılı aileye mensuptur; Hsiung-nu).
7. İdam edilen birinin karısı devlet cariyesi oldu, fakat yaşlı olduğundan serbest bırakılmıştır (48=S. 2008 da) (450 den önce; Çinli kadın).
8. *Tou Tai-t'ien* önce 15, sonra 60 köle verilmiştir (30=S. 1973 bb-ca) (423 ve daha sonra; Toba idi).
9. *Ts'ui Hao* odalığını imparator hediye etmiştir (35=S. 1981 aa) (415 lerde; 77 sayılı aileye mensuptur).
- 10 *Wang Chien* önce 10 cariye almıştır, sonra 5000 köle ailesi

⁴ Toba devrinde gentry'nin kısmen Çinlilerden kısmen de Toba, Hsiungnu ve Tibetlilerden müteşekkil 100 ailelik bir gruptan ibaret oldukları tesbit edilmiştir. Henüz yayınlanmamış olan bir incelememde her ailenin tarihini ayrı ayrı gözden geçirdim; burada ailelere verilen sayılar, anılan incelememdeki bölümlerle ilgilidir. -Çin'in eski ve orta zamanlarının hâkim tabakası için «gentry» tabirinin kullanılmasını senelerdenberi teklif ettiğim halde (bugünkü hâkim tabaka için zaten çoktanberi kullanılıyordu) ancak şimdi B. Karlgren de onu eski Çin için aynı anlamda kullanmaktadır. O Şarkılar kitabında şu cümleyi böyle tercüme etmektedir (methiye 264: Bulletin Mus. Far East Ant. 17, (1946) s. 86): «People have their commoners» (people = çince, jen, insanlar; commoners = çince 'min' = halk) ve şöyle söylüyor «the common people owned by the gentry» (s. 87); bundan asil ve gentry' tabakasıyla köle köylü tabakası arasında bir fark yaptığı anlaşılmalıdır.

hediye edilmiştir (50=S. 1971 ca) (390 larda; 79 sayılı aileye mensuptur).

11. *Wang Lo-erh* 50 köle ailesi hediye edilmiştir (34: S. 1980 bb) (413 den önce; belki Toba).
12. *Yao Huang-mei* 200 köle ailesi hediye edilmiştir (83 a=S. 2084 aa) (424 ten sonra; 91 sayılı aileye mensuptur, Tibetli).
13. *Yü Lo-pa* 40 köle hediye edilmiştir (31=S. 1974 ba) (450 den önce; 95 sayılı aileye mensup; Toba).
14. *An T'ung* 30 köle ailesi, bir zevce ve odalık, 2 at ve 50 koyun hediye ediliyor (30=S. 1971 da-b) 400 lerde yahut daha önce; 1 sayılı aileye mensup; Hun).
15. *Chang Chi* 100 köle, 20 koyun, birkaç sığır ve at hediye ediliyor (33=S. 1979 bb) (408 den önce; bir Hun?).
16. *Ch'ao I* bir köle tarafından ihbar ediliyor (91=S. 2095 da) (450 den önce; 12 sayılı aileye mensuptur).
17. *Ch'en Chien* 20 köle ailesi verilmiştir (34=S. 1980 da) (434; bir Toba idi).
18. *Chou Tan* 1 odalık, 1 elbise, 50 parça ipekli ve 50 libre iplik veriliyor (91=S. 2098 ab) (419 dan önce; Toba).
19. *Hsi Chin* 70 köle ailesi hediye edilmiştir (29=S. 1970 bb-da) (447 den önce; 30 sayılı aileye mensuptur).
20. *Hsü Ch'ien* 3000 köle ailesi veriliyor (24=S. 1961 da) (380 den önce; Toba?).

b.) 451-500 arasındaki zaman:

21. *Cheng Lien-shan* kölesi tarafından katlediliyor (56=s. 2025db) (450 den sonra; 13 sayılı aile).
22. *Fang Fa-shou* köle ve tarla hediye ediliyor (43=S. 1998aa-b) (468 den önce).
23. *Hsü Chien* Devlet kasasında yeter nakit para bulunmadığından para yerine, at, sığır ve köle veriliyor (91=S. 2098b) (499; Çinli, tabiblik ediyordu).
- 23a *Yang Pa* bir sefer esnasında kazandığı başarıdan dolayı 10 köle hediye edilmiştir (492; 58=2029a-b).
- 24 *Kao Yo-ch'eng* köleler tarafından katledildi (54=S. 2022ba) (500 lerde; 42 sayılı aileye mensup).

- 25 *Lu Pa* 10 köle ve 500 parça ipek almıştır (40=S. 1991ab) (452 den sonra; 62 sayılı aileye mensuptur, Toba).
- 26 *Wang Yü* birkaç yüz köle hediye edilmiştir (94=S. 2103da-2104aa) (500 den önce; bir Tibetli).
- 27 *Yüan Hsüan* 10 köle hediye edilmiştir (42=s. 1996cb) (495 den önce 92 sayılı aileye mensuptur; Çinli?).

c) 501-550 arasındaki zaman:

28. *Hsi K'ang-sheng* 1 uşak, 1 iyi at, 1000 parça ipekli hediye edilmiştir (75=S. 2065 ba) (506; Toba).
29. *Liang Ting-chih* bir cariye satın almıştır (111=S. 2182 ba) (515; istihdam edilmemiştir).
30. *Sung Yo-tao* bir prens, bir cariye hediye ediyor, fakat çok geçmeden geri alıyor (18=S. 1944 db) (540 larda; 71 b sayılı aileye mensup).
31. *Ts'ui Hsien* kendi eyaletinde hür insanları köleleştiriyor (89=S.2094 ab-ba) (500 den sonra; 77 sayılı aileye mensuptur).
32. *Wang Ch'un* vali olarak 1000 den fazla uşağı (=kölesi?) vardır (93=S. 2100 ca-da) (500 den sonra; 81 sayılı aileye mensuptur).
33. *Yü Lieh* kendisine hediye edilen köleleri reddediyor (31=S. 1974 bb-cb) (500 lerde, bir prens tarafından teklif edilmişti; 95 sayılı aileye mensuptur, Toba).
34. *Yüan Chih* hürleri köle olarak satıyor (14=S. 1937 db-1938 aa) (500 den sonra; 98 sayılı hükümdar ailesine mensuptur).
35. *Yüan Lang* köleler tarafından katlediliyor (19 b=S. 1949 d b) (535; 98 sayılı hükümdar ailesine mensup).
36. *Pao I* birkaç 100 ve birkaç 1000 köleye sahiptir (500 lerde; 94: 2103 c-d).
37. *Pao Lao-shou* önce zikredilen Pao I'nin kardeş çocuğu, işinden el çektirildiği ve oldukça fakirleştiği halde öldüğü zaman 600-700 kölesi vardı (500 lerde; 94: 2103 d).

TOBA'LARDA ULAŞTIRMA

Münakalât hakkında söylenebilecek en mühim şeylerden evvelce bahsetmiştik. Bunun hakkında daha fazla malzeme pek yoktur. Münakalât güçlükleri hakkında en istifadeli malûmatı Tiao Yung'un raporu vermektedir (38:1987c). O bunda, 500000 hububatın nakli için 5000 arabanın (yani araba başına 100 hu, Han ölçüsüne göre 2000 litre) Huangho kavsinde bulunan ve Shansi'nin bazı kısımlarını ihtiva eden, dört askerî kaza olan Kao-p'ing, An-tung, T'un-wan ve P'u-ku-lü de hazır bulunduğunu söylüyor. Bu hububat ordunun iaşesini temin için Ordos bölgesindeki Wu-yeh'e götürülecekti. Wu-yeh, P'u-ku-lü'den 800 Li uzakta idi. Yollar çok sarp dağlardan geçtiği için arabalar 20 shih'den (Han ölçüsüne göre 600 kg.) fazla taşıyamıyorlardı, bundan başka Sarı ırmağı da aşmak lâzımdı. Bu 5000 araba, bu yolu 100 günde tam bir kere gidip gelebiliyor ve 100000 hu taşıyabiliyordu. Fakat öküzler alındığı ve köylüler işlerinden alakonduklarından bu iş ziraat için çok ağır bir yükü, bir yıl zarfında bu neviden ancak iki sefer yapılabildiğinden 500000 hu'yu 3 yılda nakledebiliyorlardı.

Şimdi nehrin muayyen bir yerinde 200 geminin inşa edilmesini ve 2 geminin bir filo birliği teşkil etmesini teklif ediyor. Her gemiye 1000 hu yüklenebilir, ve her bir birlik için de 10 kişiye ihtiyaç vardır. Bu yalnız 1000 kişiye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Böylece bir seferde 200000 hu nakledilebilir. Münakalât nehir aşağı 5 günde, nehir yukarı 10 günde yapılır. 60 günde gidip gelinirdi.

3 üncü ile 9 uncu ay arasında 3 sefer (yani 600000 hu nakledilir) yapılırdı. Bu aynı zamanda büyük bir tasarrufa da yol açmaktadır. Çünkü araba ile nakliyat 10 misline mal olmaktadır. 13 araba yükünün bir gemi yüküne muadil olduğunu gösteren başka bir hesap da (110:2180a) buna benzer bir netice vermektedir. Burada da hesap, geminin leyhine neticelenmektedir. Nakliyatın çok fazla masraflı ve büyük zorluklara müncer olduğunu bilmek ncelemenin konusu için mühimdir. Başkent Tai'de olduğu müddetçekara nakliyatı bahis mevzuu olmuyordu. Bundan başka devamlı savaşlar için lâzım olan büyük orduların iaşe masrafları da çok büyüktü, askerlere ödenecek ücret de bunun dışında idi. İaşe maddeleri uzak, bazen de pek uzak yollardan getirilmek zorunda idi.

BAŞKENTİN NAKLİ

Toba sülâlesinin en mühim olayı başkentini kuzeyden (Tai'dan) orta Çin'e, Lo-yang'a naklölunmasıdır. Biz bundan önceki makalelerimizde müteaddit defalar bu olaydan bahsetmiştik, fakat burada bu problemi biraz daha yakından inceliyelim ve bilhassa keyfiyetin sebeplerini araştıralım.

Çin tarihinin bu devri ile biraz daha yakından meşgul olan *Franke* başkentini nakli için aşağıdaki sebepleri göstermektedir:

“Güney'deki görülmemiş derecede kötü durumlar üzerine Hiao-wën-ti, şüphesiz ki âdetlere uygun ve büyük bir ciddiyet ile nihayet “göğün oğlu,, olarak bütün devleti kendi elinde birleştirip böylece kavimlere barış temin etmek için çağrıldığını zannediyordu. Ts'i imparatoru Ming-ti'ye karşı ve onun hakkında yaptığı ihbarları hakikatı gizlemek maksadiyle yapılmış bir manevera sanmamalıdır.,, (Franke, Geschichte II, 210). Bundan başka (II, 212): “Hiao-wën'i güneye sürükleyen iklimin yahut coğrafî durumun kötülüğü yahutta istilâ arzusu değil, fakat onu ikaz ve nasihatlarla meydan okutan yegâne, yahut hiç olmazsa en kuvvetli sebep, gencin kendisini heyecanla amme hizmetine verme fikridir.,. Bu haylı bir tarih nüvisliktir. Her halde bu nakil resmen Toba hükümdarının kendisini yalnız memleketin bir kısmının değil, fakat bütün Çin'in asıl hükümdarı, hattü göğün oğlu olarak, görmesiyle izah edildi. Belki imparatorun kendisi bile bu fikirlere inanmıştır. Fakat bir güney seferi bahanesiyle (*Franke*'nin doğru olarak söylediği gibi) başkentini naklini, halkın gözünü kamaştırmak suretiyle yapmak istediği için yukardaki izahat pek doğru görünmüyor.

Naklin leyhinde ve aleyhinde verilen sebeplere bakılacak olursa (umumiyetle *Franke* de bunları vermiştir) Yü Kao şöyle söylemektedir: Halk Lo-yang'a gitmek istemiyor (14:1937c). Fakat Yü Kao bir *Toba*-gentrysi ailesine mensuptur. Mu P'i (14:1937b) şöyle söyler: “Devamlı savaşlarda kullanılabilir iyi atlar yalnız kuzeyde bulunmaktadır. Bunun için başka yere gidilemez. Fakat Mu P'i de *Toba* gentry'sine mensuptu ve bu aile hakikaten *Toba*'ların bir tepkisi olarak 497 ihtilâlini hazırlamıştır. Bundan başka bilgiden nefret edip av ve biniciliği seven, Lo-yang'ın ikliminden hoşlanmıyan, genç veliaht (22:1960a) ve etrafındakiler, hattâ mürebbsi Li Ch'ung de bunun aleyhinde idi. Arkasında çok büyük

bir avanesi bulunan, aynı zamanda sarayda büyük bir şöhreti olan Li Ch'ung, kendisine daha kuvvetli görünen partiye, aynı zamanda veliahtın ve istikbâlin tarafına iltizam ediyordu (53:2019c). Bundan başka ona eski başkentteki büyük binaların plânlarını da yaptırdıklarından eski başkentle ilgili olduğunu (yalnız ideal olarak değil) hatırdan çıkarmamalıdır. Velihtı öldürmekle⁵ muhalefetine nihayet verilince Li Ch'ung'un da muhalefeti sona erdi. 497 ihtilâline iştirâk etmedi (31 : 1974 c), fakat öbür gruba geçti ve yeni başkentte bütün kült binalarının inşası vazifesini üzerine aldı (7b : 1920a). Prens Yüan P'i de buna muhalifti, bunun için oğulları da ihtilâle iştirâk etmişlerdir. Kendisi zaten çinlileşmenin aleyhindedir (14 : 1937b-d). Nan-Ch'i-shu (57 : 1756b) ye göre hükümdar birdenbire eski başkenti çok soğuk bulmuş ve bunun için naklini düşünmüştür. Aynı kaynağa göre, nakil ile bilhassa mimar Chiang Shao-yo (bk. Wei-shu 90 : 2098d) ilgili idi, çünkü bu 491 de Li Piao ile beraber elçi olarak güneye gitmiş ve oradaki sarayların yapılarını yakından görmüştür. O, sonradan Lo-yang'daki yeni sarayların inşaatını da üzerine almıştır. Chiang, Ts'ui Kuang ve Li Yan ile evlenme suretiyle akraba, Li Ch'ung ile de arkadaş idi. Meslekdaşı Li Piao nüfuzlu bir aileye mensuptu. Chiang Shao-yo inşaat işini alınca bunun bir kısmını arkadaşısı Li Ch'ung'a verdi, bu suretle nakle muhalefet etmekten de vazgeçmiş oldu.

Li Shao bilhassa bu naklin lehinde idi. Lo-yang, dünyanın ortası olduğundan dünyanın her tarafından gelen haraç getiriciler için en müsait yerdir (39 : 1989b) dediği zaman nihayet hem memurların mevsimlere göre değişmelerini teklif eden, hem de güneye giden büyüklere orada daha iyi bakılacağını ve hiçbir sıkıntı çekmiyeceklerini söyleyen imparatorun da kapalı olarak ifade ettiği gibi, daha iyi münakale yolları düşünüyordu (14 : 1937c). Bu her halde imparator'dan eski başkente gönderilip orada kalan büyüklere, güney başkentinin daha pratik olduğuna ikna edecek olan prens Yüan Ch'eng'in başlıca delili idi (19b : 1947a-49b). Nihayet prens Yüan Chen, özel sebeplerden de olsa (19c : 1950b-c) başkentnin naklinin lehinde idi. Bu iki prens "Pro-Çin", cereyanın taraftarları idiler. Yüan Chen'in ilgileri pek belli değildi, çünkü

⁵ Velihtın katfedilmesinin sebebi, iki Feng imparatoriçalarının clique'lerinin savaşıdır. Veliht, daha küçük olan imparatoriça Feng'in oğlu idi, büyüğü ise clique'i ile beraber veliahtın clique'ine karşı entrikalar yaptı ve nihayet yavaş yavaş galebe çaldı.

annesi Liu'nun hangi aileye mensup olduğu bilinmiyordu ; fakat Yüan Ch'eng kendilerine minnettar olduğu Ts'ui'lerle sıkı münasebette idi ; Kao'lar ve başka meşhur Çinli'lerle ilgisi vardı, ve muhalif istikametın üyeleriyle şahsî düşmanlığı vardı.

Önce gentry'ler saray erkânıyla Lo-yang'a gideceklerdi. Prenslerin yalnız pek azı çekinerek kuzeyde kaldılar (Yüan Lo-hou (16: 1942 b) gibi). Toba gentry'si yazın kuzeye dönmek müsaadesini aldı. Ötekiler ise daima güneyde kalmak zorunda idiler (yalnız Erh-chu Hsin-hsing nakledebilirdi! 74: 2066 c-d), bilâhare nakil da yasak edildi.

Bütün inceleme, sarayda iki istikâmetin bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan birine Toba gentry'si dahildi. Bunlar naklin aleyhinde idiler, çünkü iktisaden kuzeye bağlı idiler ve mallarını kaybetmekten korkuyorlardı. Bu muhalif partinin başında genç veliaht vardı ve bunları, arkasında diğer prensler bulunuyorlardı. Çinli olarak bu gruba yalnız Li Ch'ung dahildi ve bu veliahta bağlı olduğundan kendisinin de kuzeyde menfaatleri vardı. Ailesi bilâhare kendisinin de intisap ettiği diğer tarafı tutuyordu. Diğer tarafta birkaç prens ile mukabil tarafın düşmanı olan bir Çinli grup bulunuyordu. Bunlar galip geldiler ve imparatoru kendi taraflarına kazandılar. Fakat bu fikri teemmülden değil, daha kuvvetli grup olduklarındandır. Çünkü yeni başkente nakille bütün satışları çok kolaylaştırdığından bütün kuzey doğu ve doğu Çin'in iktisadî menfaatleri bunlara dayanmasından ileri geliyordu. Muahhar zamanlarda bu grubun bölgesi olan güney Hopei boş yere sarayın iktisadî belkemiği olmamıştır. Başkentin naklinin Toba gentry'si ve zaten Toba'lar için verdiği menfi neticeler tahlilimizin doğruluğu ispat eden en açık delillerdir.

Daha iyi müdafaa edebilmesi için başkenti Ch'ang-an'a nakletmek teklifi de çok enteresandır (36: 1985a). Li Chiung tarafından yapılan bu teklif ciddi olarak münakaşa edilmedi. Çin gentry'sinden hiçbirinin Shensi'de menfaatleri yoktu.

Han Hsien-tsung'un içtimaf tabakalar hakkındaki teklifleri çok enteresandır. Buna göre, yeni başkente muhtelif meslekler, bilhassa sanatkârlar ve tüccarlar için ayrı ayrı mahalleler yapılmalı, böylece bir meslekte çalışan bir insan başka meslekleri öğrenmemesi için başka meslektelerle temas etmemelidir. Buna mukabil, memurlar çabuk değıştiklerinden (60: 2035 b-2036 a) rütbelerine göre ayrı ayrı oturturulmamalıdır.

ZUSAMMENFASSUNG

Trotz der Arbeit von T. Pippon¹ ist bis heute noch keine Untersuchung des chinesischen *Sklavensystems* gemacht worden, die über die Arbeit von E. Biot² hinausgeht. Dagegen liegen ausgezeichnete Einzel-Untersuchungen für bestimmte Perioden, sowohl von chinesischer Seite³ wie von europäischer⁴ vor. Bedenkt man, welche Bedeutung das Sklavensystem für die alten europäischen Kulturen gehabt hat⁵, so erscheint eine eingehende Untersuchung desselben Problems für Ostasien dringend erwünscht. Es scheint bisher soviel festzustehen, dass in China die Hauptzahl der Sklaven Staatssklaven⁶, Tempelsklaven⁷ oder Hausklaven bei reichen Gentryleuten waren⁸, dagegen in der eigentlichen Produktion kei-

¹ Beitrag zum chinesischen Sklavensystem (Mitt. d. deutsch. Ges. f. Natur- und Völkerk. Ostasiens, Bd. 29, Teil B : Tokyo 1936); die hierzu von E. Erkes gemachten Anmerkungen (Ursprung und Bedeutung der Sklaverei in China; *Artibus Asiae* VI, 294-308; 1937) sind wertvoller als das in vielen Punkten zu beanstandende Buch Pippon's.

² *Mémoire sur la condition des esclaves et des serviteurs gagés en Chine* (*Journal Asiatique* 1837(I), III, 246-299).

³ z. B. für die Mongolenzeit die Arbeit von Meng Ssu-ming: *Social classes in China under the Yüan dynasty* (*Yenching Monographs* No. XVI. S. 170-195; 1938?); interessant, wenn auch knapp, sind ferner Einzelheiten im Aufsatz von Wan Kuo-ting (*Equal land holding*; *Nanking Journal* I, No. 1 s. 4 ff; 1933?).

⁴ die Arbeit von Wilbur über das Sklavensystem der Han-Zeit liegt mir noch nicht vor; sonst ist vor allem auf St. Balazs hinzuweisen (s. unten).

⁵ ohne das Sklavensystem wäre die altgriechische sogenannte "Demokratie,, nie möglich gewesen; hätte das römische Reich sich nie in der Art entwickeln können, wie es geschah! Nicht mit Unrecht sagt A. Grabowsky (in der Einleitung zu J. St. Mill: *Die Freiheit*, Zürich 1945, S. 102): "Ueberhaupt hat ja das Institut der Sklaverei in der antiken und orientalischen Welt die geistigen Leistungen der oberen Schicht erst ermöglicht,,.

⁶ "kuan-nu,, (erwähnt z. B. *Han-shu* 68, 4b. u. a.). Sie waren Diener in den Palästen und Amtsgebäuden.

⁷ "sih-nu,, (erwähnt z. B. *Kuang-i-chi* = T'P'KCh 384=Bd. 31, 17a).

⁸ In späteren Han-Zeit gab es Prinzen und reiche Leute, die über Tausend Sklaven hielten (z. B. *Hou-Han-shu* 72, 4 a; 54, 10 a; für die Han-Zeit: *Han shu* 98, 4 b). Die Sklaven kamen am Anfang der Han-Zeit vielfach aus Süd-

ne Rolle gespielt haben. Nun spricht aber St. Balazs in seiner ausgezeichneten Arbeit⁹ die Vermutung aus, in der Toba-Zeit hätte man in grösserem Umfang Sklaven auch in der landwirtschaftlichen Produktion benützt¹⁰. Unsere Untersuchung, ein Auszug aus einer allgemeinen Statistischen Analyse der Soziologie der Toba-Zeit, beschäftigt sich mit dieser Frage.

In der ersten Periode des Toba-Reiches wurden von der neugebildeten Toba-Herrenschicht Sklaven in grossem Ausmass verwendet. Sie entstammten den erfolgreichen Kriegszügen und waren ethnisch meist Angehörige "hunnischer," oder anderer nichtchinesischer Völkerschaften. Nach 430 jedoch kamen Sklaven kaum mehr ein, denn die Bevölkerung der nun eroberten chinesischen Gebiete wurde nicht versklavt. Dafür sorgte die am Toba-Hof befindliche chinesische Gentry, die aus Ost-China stammte. Sie schützte ihre eignen Verwandten und die von denen abhängigen Bauern, nicht aus Menschenliebe, sondern weil ihre eigne Machtstellung auf den durch Verpachtung von Land ein-

westchina (Han-shu 28 b, 10 a), wo noch im 13. Jahrhundert Chinesen Eingeborene fingen und als Sklaven verkauften (Hou-tê-lu 3, 6 a: es wurden einmal 2600 solcher Versklavten befreit). Das Geschäft lag in den Händen von Kaufleuten, die dadurch reich wurden (z. B. Han-shu 91, 4 b); die Sklaven wurden auf Märkten verkauft; darunter waren zu gewissen Zeiten auch Hsiung-nu-Sklaven (San-kuo Wei-chih 22, 4 a). Für jeden Sklaven bestand ein Papier (hung-ch'i=der rote Vertrag), sein Sklavenpass (Cho-keng-lu 17, 7 b). Sklaven konnten vererbt werden (so vermachte 865 eine Nonne (!) eine im Haus geborene Sklavin ihrer Nichte testamentarisch (Bull. School Or. Stud. IX, 1030), können aber auch freigelassen werden (so besorgte ein Mann, als er Kanzler wurde, all seinen Sklaven eine Beamtenstellung, nur einen Sklaven, der einmal einen Diebstahl begangen hatte, schickte er mit einem Geldgeschenk weg: Tung-hsien pi-lu II, 2b-3a aus der Sung-Zeit). Im Falle der Freilassung bekommen Sklaven, da sie meist keinen Familiennamen haben, den Familiennamen ihres Herrn (Ch'ao-yeh chien-tsai=T'P'KCh 275=Bd-22, 20 a); auf diese Weise wird verhindert, dass Kinder des ehemaligen Herrn ein früheres Sklavenmädchen heiraten können, da Heirat bei gleichem Familiennamen verboten war.

⁹ St. Balazs: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang-Zeit II (Mitt. d. Sem. f. Or. Spr; Bd. 35 (1932) S. 2-14.

¹⁰ er stützt sich hierbei auf die Angabe bei Chen Huan-chang, The economic principles of Confucius and his school (New York 1911, Bd. II. 510); Pippon (S. 19) erkennt nicht die Bedeutung dieser Feststellung, sondern benützt sie nur zu abfälligen Bemerkungen über den Kulturzustand der Toba.

kommen Geldern und Produkten beruhte. Es gelang ihnen, die Toba davon zu überzeugen, dass die Beibehaltung dieses alten Systems viel höhere Ertragnisse in Gestalt von Steuern einbrächte als die Versklavung der Bevölkerung; denn die Sklaven gingen ja dann in den Privatbesitz eines Toba-Militärs oder Toba-Grossen über, und der Staat verlor damit sichere Steuerzahler. Noch dazu verwandten die Toba - Grossen ihre Sklaven hauptsächlich für Weidewirtschaft und nur wenig für Landwirtschaft. Wenn im Gesetz vom Jahre 485 ¹¹ gesagt wird, dass jeder Sklave ebenso viel Land bekommt wie eine Frau, so besagt das nicht, dass der Sklave selbst Land bearbeitete, genau so wenig wie die Kuh des Bauern, die sogar noch mehr Feld zugewiesen bekommt als die Bauersfrau. Es handelt sich hier nur um eine Berechnung, wie gross das Land einer Bauernfamilie, bzw. einer durch Hausklaven auf überrnormale Grösse angewachsenen Bauernwirtschaft sein müsse, sowie um ein System zur Berechnung der Steuern. Um 485 hatte die Zahl der von der Toba-Gentry benutzten Agrarsklaven schon ungeheuer abgenommen, und wenige Jahre später verlor ja mit der Umlegung der Hauptstadt die Toba-Gentry faktisch ihren Grund und Boden¹². Es lässt sich also feststellen, dass die Sklaven nur in der ersten Periode des Toba-Reiches (bis spätestens 430) eine Rolle in der Produktion gespielt haben (vor allem in der Viehwirtschaft), dass sie dann aber wieder ökonomisch ebenso bedeutungslos wurden wie in den Zeiten vor dem Toba-Reich und nachher. Diese Entwicklung geht Hand in Hand mit der Verschmelzung der Toba-Herrenschicht und der chinesischen Gentry zu einer einheitlichen Gentry unter wirtschaftlicher Führung des chinesischen Elements.

Die *Verlegung der Hauptstadt* des Toba-Reiches von Nord-Shansi nach Lo-yang geht nicht, wie O. Franke meinte, auf universalistische Gedanken eines jünglinghaften Kaisers zurück. Genauere Untersuchung zeigt vielmehr, dass die Toba-Gentry gegen eine solche Verlegung war, da sie ihren Grundbesitz in

¹¹ erwähnt in Belleten, Nr. 37, S. 87-88 (Ankara 1946).

¹² ihre Felder, die im Norden lagen, waren jetzt so weit von der neuen Hauptstadt, in der sie zu wohnen gezwungen wurden, entfernt, dass die Transportkosten den Wert der Produktion überschritten. Das Land wurde also so gut wie wertlos (s. unten).

Nord-Shansi angelegt hatte und auch ihre Herden in Nord-Shensi weideten. Dagegen befürwortete der Hauptflügel der chinesischen Gentry (die Gruppe unter der Führung der Familien Ts'ui und Li) die Verlegung, weil so die Hauptstadt nahe an ihren eignen Grundbesitz berankam und das von ihnen produzierte Korn einfach auf dem Wasserwege heranzubringen war; andererseits war die Hauptstadt nicht *so* nahe an ihrem Grundbesitz, dass zu fürchten stand, durch Einrichtung von Weideplätzen für die Pferde der Toba-Gentry werde ihnen Boden enteignet werden.

In einer abschliessenden kurzen Uebersicht werden einige Daten über die Schwierigkeiten des Korntransportes in die alte Hauptstadt gegeben; es wurden mehrfache Versuche zur Reform des Transportwesens und zur Verbilligung der Transporte gemacht, die alle negativ ausliefen.

OSMANLI-PRUSYA MÜNASEBETLERİ HAKKINDA

Dr. SALÂHADDİN TANSEL

Millî Eğitim Bakanlığı Orta Öğretim Şube Müdürü

Birinci makalemde (Belleten sayı 37 sayfa 133) Osmanlı'lar ile Prusyalı'lar arasındaki münasebetlerin nasıl kurulduğunu, ne şekilde geliştiğini ve en hararetli anlarının hangi tarihe rastladığını belirtmeye çalışmış, bilhassa Mustafa III. ile Koca Ragıp paşanın, Osmanlı-Prusya münasebetlerinin kurulması yolunda ne şekilde gayret harcadıklarına işaret etmiştim. 1758 tarihinden 1761 yılı ortalarına kadar süren bu hararetli ve ciddî müzakerelerin sonunda türlü sebepler yüzünden ancak bir ticaret andlaşmasının yapılabildiğini, fakat ittifak maddesinden büsbütün vazgeçilmemiş bulunduğunu da ayrıca kaydetmiştim. Ancak Friedrich, umduğu sonuca henüz varamamış bulunduğu için bu andlaşmayı pek kârlı saymıyordu. O, hemen Osmanlı'ların filî yardımını görmek istediğinde idi. Bunun için andlaşmanın imzalanışından dolayı kendisini tebrik eyliyen Marquis d'Argens'a: andlaşmanın bana herhangi bir şey sağlıyacağına inanmayınız diyordu¹. Buna rağmen attığı adımların boş olmadığını takdir etmiş ve elçisi Rexin'e, ittifak andlaşmasının elde edilmesi için gereken her çareye başvurmasını emretmişti². Rexin de aldığı talimatı yerine getirmek için en küçük fırsatlardan bile faydalanarak Osmanlı'ların güvenini kazanmaya, onları Prusya'nın samimiyetine inandırmaya çalıştı. Yapılan ticaret andlaşması tasdiknâmesinin teslim edileceği sıralarda o, Osmanlı'lara şu teklifi yapıyordu: Düşmanları olan devletler, Prusya ve İngiltere'den barış istemişlerdir. Bundan ötürü Havsburg (?) şehrinde devletlerin murahhasları toplanmak üzere dirler. Belki anlaşma imkânı da husule gelebilir. Şayet Osmanlı'ların bu hususta düşündükleri ve tavsiyeleri varsa - Prusya kiralı Osmanlı devletinin

¹ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Gotha 1857. C. 5. s. 894.

² Aynı eser. s. 895.

isteklerine göre hareket edeceği için - bunların hemen Prusya'ya bildirilmesi lâzımdır³.

Aradan henüz uzun bir zaman geçmemişti ki Prusya elçisi, ikinci bir tahrir verdi. Bu tahrirde şöyle diyordu: Prusya kiralının Osmanlı'lara karşı duyduğu sempati eskisi gibi devam etmektedir. Bu sevgi onun kiralılığı ile de başlamış sayılmaz. Bu ona, babasından intikal eylemiştir. Bilhassa yapılan ticaret anlaşmasının sekizinci maddesinden, Osmanlı devletinin iyi niyetlerinin kendisinininkine benzediğini görmekle cidden memnun olmuştur. Osmanlı devleti için faydalı, dost olan Prusya devleti için de menfaatlı olan şeyin - ki bu, Prusya kiralının eskiden beri istediği ittifak işidir - gereğinin düşünülmesi Osmanlı devletine bırakılmıştır. Böyle önemli bir maddenin Koca Ragıp paşa zamanına rastlaması ayrıca hayırlı bir şey olmuştur. Çünkü, şu anda düşmanlarımızın kötü durumunu Ragıp paşanın herkesten daha iyi göreceği ve buna göre en iyi şekilde hareket edeceği şüphesizdir. Prusya kiralı, şimdiki halde galip ve muzafferdir. Kuvvetinin miktarı da her yılkinden daha ziyadedir. Buna karşılık, düşmanların hali pek acınacak bir manzara gösteriyor. Son savaşta büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Eğer kış imdatlarına yetişmemiş olsaydı, bu felâket çok daha büyük olabilirdi. Bütün bunları dikkate alarak Prusya kiralının hakiki maksadının yerine getirilmesi, yani ittifakın akdedilmesi lâzımdır. Bu ittifak, yalnız bu ana mahsus olmayıp ilelebed Prusya devleti için muteber sayılacak ve Prusya devleti kendi "umurunu,, Osmanlı devleti ile birlikte düzenliyecektir. İki tarafa da düşman olan müttelik devletlere karşı Prusya - Osmanlı ittifakı pek gereklidir. Onun için münasip görülecek tedbirin hemen alınması icabeder⁴.

Bundan üç ay sonra, yani 1761 haziranında, Silezya'nın اسفدنیچ = اسودنیچ (Schweidnitz) kalesi civarından Friedrich hem padişaha hem de sadrazama birer mektup gönderdi ve yapılması istenilen ittifak üzerinde önemle durdu. Padişaha yazdığı mektupta Friedrich, imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmasından dolayı duyduğu büyük memnuniyeti anlattıktan sonra asıl konuya geçerek diyor ki: Prusya'nın asıl maksadı, devlet-i âliyye ile bir

³ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 238.

⁴ » » » » 297.

ittifak akdetmektir. Çünkü, hem Prusya, hem de devlet-i âliyye için tehlike mevcuttur. Bu tehlikenin giderilmesi için de iki devletin ittifak eylemesi şarttır.

Gerçi, iki devlet arasında büyük bir mesafe vardır. Fakat iki yana da komşu olan devletlerin ittifaklarına karşılık Prusya ile Osmanlıların da anlaşması zarurfdır. Çünkü, Prusya'ya düşman olan bu devletler, devlet-i âliyyenin de hakikî ve şahsî düşmanıdırlar; hattâ bütün Avrupa'nın da bunlar yüzünden tehlikede olduğunu söylemek doğru olur. Bugün Prusya'nın aleyhinde birleşmelerinin iç yüzü, onun hareketten kalmasını sağlamaktır. Bundan sonra komşularına ve bilhassa eskidenberi göz diktikleri Osmanlı topraklarına zahmetsizce saldıracaklardır. Fakat Allah'ın lütfiyle Prusya altı yıldan beri kendilerine mukavemet ediyor. Eğer "ruy-i zeminde mevcut mülûkün şehinşa-ı a'zamı olan devlet-i âliyye misillü Padişah-ı âlişan hazretleri,"nin kuvvetleri de Prusya'ya katılacak olursa, varılmıyacak bir hedef düşünülemez. Göreceksiniz ki Prusya'nın dostluğu kârsız olmayacaktır. Onun için bu maddenin tehirine asla meydan verilmemelidir. Çünkü, böyle bir fırsat her zaman ele geçmez. Bu yapıldığı takdirde Osmanlı toprakları da pek genişleyecektir ⁵.

Aynı tarihi taşıyan ikinci bir mektup ta Koca Ragıp paşaya gönderildi. Burada, yapılan ticaret andlaşmasından dolayı duyulan memnuniyet anlatıldıktan sonra, bu işin sonuçlanmasında büyük tesiri görülen Ragıp paşaya teşekkür edilerek, ittifak maddesine geçiliyor; başlanılan bu işin yarım kalmasının doğru olmayacağı da zikrediliyordu. Friedrich'e göre, altı yıldan beri carpıştığı devletler, Osmanlıların da düşmanıdırlar. Bundan ötürü asıl maksatlarının yeni Prusya'yı ezmek isteyişlerinin husule gelmemesi lâzımdır. Bunun için de Osmanlı kuvvetlerinin Prusya kuvvetleriyle birlikte hareket etmeleri zarurfdır. İşte, bütün bu hususların müzakeresi ve bir karara bağlanması için Regin adındaki murahhas, "fevkalâde murahhas elçilik," rütbesiyle bu işe memur edilmiştir. Söyliyeceği sözlerin Prusya kiralının sözü gibi kabul edilmesi icabeder ⁶.

⁵ Başbakanlık arşivi, Nâme-i hümâyun defteri, 7. s. 435.

⁶ Başbakanlık arşivi. Mektup defteri. I.

Görülüyor ki Friedrich, Osmanlı kuvvetini elde etmek için bütün gayretini harcamaktadır. Bir yandan elçisi sadrazamla sürekli konuşmalarında, Avusturya ve Rusya'nın Avrupa devletleri için olduğu kadar Osmanlılar için de büyük birer tehlike olduğunu ileri sürüyor, öte yandan kendisi, padişaha ve sadrazama gönderdiği mektuplarla aynı konu üzerinde işliyordu. O, yapılacak ittifak andlaşmasından doğacak büyük faydaları uzun uzadıya anlatırken, bilhassa Rus ve Avusturya tehlikesi üzerinde Osmanlıların dikkatini toplamağa uğraşıyordu. Esasen bu iki devlet, eskiden beri Osmanlıların düşmanı idiler. Friedrich onların bugünkü düşüncelerinin neler olabileceğini hatırlatmakla Osmanlıları, bu iki tarihî düşmana karşı harekete geçirmeye çalışıyordu. Padişaha karşı kullandığı kelimeler, sadrazama karşı gösterdiği tevazu, hep bu andlaşmanın temini uğrunda harcanmış olan emeklerdir. O, ittifakı sağlayabilmek için gün geçtikçe Osmanlılara karşı vaatlerini artırdı ve olağanüstü birtakım tekliflerde bulundu. Bu tekliflerinde gerçekten samimî olmuş olsaydı ve Osmanlılar da bunlara inanmış bulunsaydılar, ihtimal bu ittifak imzalanmış olacaktı. Halbuki Friedrich, devletler tarafından sıkıştırıldığı anlarda bol bol vadetti. Fakat tehlike geçer geçmez vaatlerini birtakım bahanelerle tevile çalıştı.

1761 haziranında Prusya elçisi, çok tafsilâtlı bir takrirle, bir yandan durumu Osmanlılar'a izah, öte yandan Friedrich'in isteklerini tekrar eyliyordu⁷. Bu takririnde elçi, şu noktalara işaret etmekte idi ki, bunların bir kısmı daha önce de Osmanlılara bildirilmiş bulunuyordu: 1) Yapılan ticaret anlaşmasından Friedrich'in duyduğu memnuniyet pek büyüktür. Onun için Osmanlılara karşı babasından beri devam edegelen iyi duyguların bildirilmesine elçiyi tekrar memur eylemiştir. 2) İki yana da düşman olan devletlerin tek istekleri, Friedrich'i ortadan kaldırmak ve bundan sonra hiçbir engele rastlamadan Osmanlılara karşı harekete geçmektir. Gerçi kötü niyetlerini Prusya hakkında uygulayamamışlar, hattâ birçok kerreler yenilmişlerdir. Fakat hâlâ Prusya'ya karşı besledikleri kötü duygularında inat etmekte, onu zayıf düşürmekte ayak diremektedirler. Bunun için Osmanlı devleti, onların umdukları bu halin husule gelmesine meydan vermemelidir. 3) Gerçi

⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 314.

Prusya'nın kuvveti bu yıl her zamankinden daha çoktur. Buna karşılık, Fransa ve Avusturya'nın durumu gün geçtikçe fenalaşmakta, hattâ bütün Macaristan sınırları üzerinde Avusturya'nın üç dört bin kişilik bir kuvveti bile bulunmamaktadır. Osmanlıların, "mevrus,, mülkleri sayılan Macar ve Erdel memleketleri üzerindeki haklı isteklerini önlemek için bu devletler, barışın yapılmak üzere olduğunu ortaya atmışlardır. 4) Bu düşünce ile Avusturya tarafından, İngiltere ve Prusya'ya, barışın yapılması için bir meclisin toplanması bile teklif edilmiş, sözde savaşa taraftar olmadıklarını bu suretle bütün dünyaya bildirmek istemişlerdir. Fakat gerçek, büsbütün başkadır. Onların bu tekliflerinin altında iki gizli maksat vardır: a) Fransa, çok kötü durumda olduğu için Prusya ve İngiltere ile ayrı bir barış yapar ve Avusturya ittifağından ayrılabilir. Bu hareket Rusya'ya da tesir eder ve o da Fransa'yı taklit ederse o taktirde, Avusturya'nın durumu pek güçleşebilir. Halbuki Avusturya, Rusya ve Fransa'nın yardımına bu yıl dahi pek muhtaçtır. Onun için Avusturya devleti zaman kazanmak amacıyla Rusya ve Fransa'ya, barış yapmaya istekli olduğunu bildirmiş ve bir barış meclisinin toplanmasını istemiştir. Fakat bir kolayını bularak bu toplantının temmuz ayına kadar geri bırakılmasına muvaffak olmuştur. Böyle yapmakla da müttefikleri olan Fransa ve Rusya'nın temmuza kadar silâhlarını terketmemelerini sağlamıştır. b) Barış söylentilerinin çıkarılmasında Osmanlı korkusunun birinci derecede bir rol oynadığı muhakkaktır. Çünkü, Prusya'ya karşı savaşanlar, Osmanlılar'dan fevkalâde çekinmektedirler. Onların herhangi bir müdahalesini önlemek için barışın yapılmak üzere olduğunu ortaya atmışlar ve bu suretle Osmanlıları iğfal etmek istemişlerdir. Halbuki Prusya kiralı, onların bu hareketlerinin tamamiyle farkındadır. Onun için, bir yandan onların bu isteklerinin doğru olduğunu kabul eder görünmüş, öte yandan kardeşi Heinrich'i savaş meydanına göndermiştir. Daha sonra, bizzat Friedrich de Silezya'ya hareket eylemişse de, Avusturyalılar savaşı kabul etmemişler ve Prag'a kadar kaçmışlardır. 5) Rusya'nın teşvikiyle ve Varşova (Warszowa) daki bir kısım Rus askerlerinin yardımına güvenerek harekete geçen Leh kiralı August III, kendinden sonra oğlunu Leh kiralı yapmak için Leh asilzadelerini Varşova'ya davet etmiştir. Bu hareket, Karlofça andlaşmasına ve Lehistan'da eskidenberi yürürlükte bulunan kaidelere aykırıdır.

Friedrich, bu toplantının hiçbir sonuca varmadan dağılmasına gayret eylemiştir. Halbuki Rusya'nın asıl maksadı, kendine uya-bilecek bir kimseyi Lehistan'a kiral yapmaktır. Bundan dolaydır ki "ahitnâme-i hümâyun,,a mugayır olarak Lehistan'a girecekleri, hattâ Kamenice kalesini alarak Osmanlı sınırlarına varacakları muhakkaktır. Bundan başka, Lehistan gibi bir devletin topraklarını elde ederek kendi memleketinin güvenliğini sağladıktan sonra, komşu devletleri tehdit eder bir durum alacağı da tabiidir. Avusturya da onunla aynı fikirdedir. Komşuları hakkında iyi düşüncelere sahip olmıyan bu iki devlet, kötü niyetlerinin gerçekleşmesine Prusya'nın sebep olduğunu biliyorlar. Bundan ötürü küçük büyük herşeye başvuruyor, hattâ Osmanlıları hiç ilgilendirmiyormuş gibi, ahitnâmelere aykırı olarak bu hareketleri yapıyorlar. Bütün bunları Osmanlıların gözönünde tutması icabeder. Bunun içindir ki, düşman olan bu devletlere — ki müttefiktirler — karşı Osmanlı-Prusya kuvvetlerinin birleşmesi zaruridir. 6) Prusya ile dövüşenlerin bir kısmı iki tarafın da düşmanıdırlar (Avusturya, Rusya). Diğer bir kısmı ise Osmanlıların bazan dostu, bazan da mütefikleridir (İsveç, Fransa). Böyle olunca bu son iki devletin Osmanlı menfaatlerini korumaları ve Avusturya, Rusya ile birlikte hareket etmemeleri icabederdi. Halbuki bu devletlerin hepsi altı yıldan beri Prusya'ya karşı savaş halindedirler. Bu, netice itibariyle, Osmanlıların aleyhinde bir harekettir. Öyle ise Türklerin gerçekten dostu olan Friedrich'in "inkilâbat-ı harbiyye muhtarasında,, yalnız bırakılmaması lâzımdır. 7) Prusya'nın korunması için Osmanlılar şu hareketleri yapmalıdırlar : a) Kırım'dan Tatar askerleri harekete geçirilmeli; b) Prusya'ya düşmanlık gösteren devletlerin İstanbul'daki elçilerine, Prusya kiralının "himayet ve sıyanet,, edildiği bildirilmeli; c) Edirne'ye doğru askerî bir hareket yapılmalı. Bunlar yapıldığı takdirde, Prusya devletine büyük ölçüde yardım edilmiş olacak, buna karşılık, Prusya devleti de Osmanlıların istediği şekilde hareket eyliyecektir⁸.

Bir özetini vermiye çalıştığımız bu takdirde, üzerinde önemle durulacak noktalar 3,4 ve 5 inci maddelerde gösterdiklerimizdir. Prusya devleti, şimdiye kadar bu şekilde bir teklifte bulunmamıştı. O, Osmanlıları harekete geçirebilmek için, Macar ve Erdel

⁸ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi 314.

memleketlerinin tamamıyla boş bulunduğunu ve bunların kolayca işgal edilebileceğini söylemektedir. Hem bu yerlerin alınmasında meşruiyet de vardır. Çünkü, bu topraklar, Osmanlıların "memalik-i mevruse," sindendir. 4 üncü maddedeki izaha gelince, bu, ciddi enteresandır. Makalemizin baş tarafında bahseylediğimiz barış meselesi⁹ burada açıklanıyor ve Avusturya'nın güttüğü siyasetin Prusya tarafından, o esnada, ne şekilde anlaşıldığını izah ediyor. Fakat bilhassa 5 inci madde üzerinde önemle duruluyor. Gerçek, Polonya meselesi Osmanlıların, çok hassasiyetle gözönünde bulundurdıkları bir meseledir. Ötedenberi Osmanlılarca korunması âdet hükmüne girmiş olan bu devlet, bugün için büyük bir tehlike geçirmektedir. Rusların bu memleket üzerinde özel birtakım gayeleri vardır. Bunlar gerçekleştiği takdirde Osmanlılar için beklenilmeyen birtakım sonuçlar meydana gelir, hattâ Osmanlı toprakları bile tehlikeye düşebilir. İşin bu şekle dökülmemesi için Osmanlılar şimdiye kadar birçok gayretler harcamışlar ve Leh meselesi bahsa konu olduğu vakit, her devletten daha çok bu işle ilgilenmişlerdir. Yabancı devletlerin Leh işlerine karışmalarına asla göz yumamışlar, Lehistan'da yürürlükte bulunan kaidelerin bozulmasına hiçbir zaman razı olamamışlardır. Bundan ötürü, yaptıkları andlaşmaların pek çoğuna Lehistan için maddeler koymuşlar¹⁰. Yine bu işe karıştıkları için devletleri protesto etmişlerdir¹¹; hattâ bu yüzden savaflara bile girmişlerdir¹². İşte elçi Regin, şu anda böyle hassas bir noktaya dokunuyordu. Rusya'nın Lehistan üzerindeki emellerinin neler alabileceğini ve bunlar gerçekleştiği takdirde Osmanlılar için ne gibi tehlikeler doğabileceğini bilhassa belirten elçi, kendi kıralının bunlara engel olduğunu söylemekle, Osmanlılar'dan lüzumlu yardımı koparmaya çalışıyordu.

Ayrıca Friedrich te, bu tarihlerde, Osmanlılara gönderdiği bir mektubunda, Leh meselesi üzerinde ısrarla durmakta, Avusturya ve Rusya'nın esas maksatlarını şu suretle anlatmaktadır: "Ve iki

⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 238.

¹⁰ 1711 Prut andlaşması ile 1720 Rus - Osmanlı andlaşması bunun misalini verebilir. Muhedat mecmuası. C. 3, s. 222-223 ve 230.

¹¹ Başbakanlık arşivi, Nâme defteri. 7. s. 364.

¹² A. Nimet Kurat, İsveç kıralı XII. Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sırada Osmanlı İmparatorluğu. s. 70.

imparatoriçelerin tema-ı hamlarına bu ana gelince bir seddi mümanat ve mukavemet idüp bizi meyaneden ref' ittirdikten sonra imparatorluk-ı şarkı ismile müsemma Rum ve Roma'nın hükûmet-i kadimesi hakkında tahayyül ettikleri ma'dûm-el cism veraset iddiaları dergâr olmakla işbu hususu ele getirüp tevsi-i hükûmetleri arzusile bilcümle kuvvetlerini hahiş-i kadimleri üzre devlet-i aliyyenin aleyhine sarf u imale idecekleri emri-i bi iştibahdır,,¹⁴.

Friedrich'e göre, Lehistan da tehlikededir. Çünkü Ruslar, Osmanlılar'la yaptıkları andlaşmalara aykırı olarak beş yıldan beri Lehistan'a girmiş bulunuyorlar. Lehlilerin birçoğu Rusları memleketlerinden çıkarmak ve kendi "serbestiyet şartlarına,, kavuşmak istegindedirler. Bundan ötürü, Osmanlılar harekete geçtikleri takdirde, onlar da hemen buna katılacaklardır. Fakat böyle bir hareket vuku bulmazsa, Prusya'nın kudreti kırıldıktan sonra Rusya ve Avusturya hemen Lehistan'a girecekler ve istedikleri birisini kiral seçtirmektedirler. Böyle olunca, icabında "işbu düveli selâse-i müttehideye mukavemet hemcivar olan düvele emri-i asîr olmağla devlet-i aliyye-i Osmanîyeye dahi müstahak-ı havfu endişe idüğü,, muhakkaktır¹⁵. Friedrich, Osmanlıların bu konuya karşı gösterdikleri ilgiyi lâyükile takdir eyliyor, Rusların Lehistan'da yerleşmelerinin Osmanlılarca asla istenmediğini de biliyordu. Onun için bu konu üzerinde uzun uzadıya durmuştu. Zaten Osmanlılar da birkaç yıldan beri Ruslar'ın Lehistan'a girdiklerini türlü kaynaklardan haber almakta idiler. Kırım hanının gönderdiği bir mektuptan, 50000 kişilik bir Rus kuvvetinin Warszowa'ya doğru yürüdüğünü anlamışlardı¹⁶. 1756 ekim ayının 31 inci günü Rus başvekili Kont Bestoujef tarafından Leh baş hetman'ı kont Brül'e yazılan bir mektupla, Ruslar'ın Lehistan'dan asker geçirme müsaadesini istediklerini de hatırlıyorlardı¹⁷. Biraz sonra yani 5 kasım 1756 da kont Bestoujef tarafından bütün Leh büyüklerine bir beyannâme tebliğ edildiği de Osmanlılarca biliniyordu. Bu beyannâmede, General Apraxine komutasındaki Rus askerlerinin Lehistan'a girecekleri yazılı idi¹⁸. Fakat Ruslar'ın her ne

¹³ Başbakanlık arşivi, Emiri tasnifi. 29046.

¹⁴ Aynı vesika.

¹⁵ Aynı vesika.

¹⁶ Başbakanlık arşivi, Cevdet tasnifi. Hariciyye. 1130.

¹⁷ Başbakanlık arşivi, Mustafa III. devri. Sandık 3.239.

¹⁸ » » » » » » 3.242.

şekilde olursa olsun Lehistan'a girmelerine bazı Leh büyükleri taraftar değillerdi. Memleketlerini, düşmüş olduğu kötü durumdan kurtarmak amacıyla türlü çarelere başvurdular. İhtimal bu meyanda Prusya ile de münasebetlere giriştiler. Fakat Prusya kıralı onlara şu anda yardım edecek bir durumda görünmüyordu. Ancak, Lehistan'ın Ruslar tarafından istilâsı, Osmanlılar için de büyük bir tehlike idi. Bundan ötürü Friedrich, Osmanlıları bu konu ile ilgilendirmeye uğraşiyor, ihtimal Ruslara taraftar olmıyan Leh-lileri de Osmanlılar'dan yardım istemiye ve bu suretle Ruslara karşı harekete geçirmeye çalışıyordu. Çünkü, bu tarihlerde, Leh-liler Osmanlılar'a başvurmuşlar ve beş yıldan beri Rusların Lehistan'da bulduklarını ve yaptıkları fenalıkların pek fazla olduğunu bildirmişlerdi¹⁹. Aynı zamanda kendi müsaadeleri olmadan Lehistan'a girildiğini, büyüklerinden bir kısmının öldürüldüğünü Ukrayna ve Podolya'yı aldıktan sonra Ruslar'ın Osmanlı topraklarına yürüyeceklerini de anlatmışlardı²⁰.

Alınan bu haberler ile Friedrich'in yaptığı ikazlar, Osmanlıları düşündürmeye başladı. Prusya, Avusturya ve Rusya tarafından yenildiği takdirde bu iki devletin—vaktiyle de olduğu gibi—birlikte Osmanlılar üzerine yürüyeceklerini kestirmek zordu. Böyle bir hareket vukubulduğu takdirde, Osmanlılar'ın bunu yalnız başlarına önlemek imkânları pek az olacaktı. Oyle ise Prusya'nın ezilmesine meydan vermemek, Osmanlı menfaatlerine uygun düşüyordu. Bundan ötürü Osmanlılar, Prusya elçisinin verdiği takrirden²¹ ileri sürdüğü maddelere ve Prusya kiralının gönderdiği mektupta istenilen hareketlere²² muvafık cevap verdiler. Osmanlılar'ca alınan karar şöyle idi :

Prusya tarafının iltizam edildiğini diğer devletlere filen gösterebilmek için ilkbaharda avlanmak bahanesiyle Edirne'ye doğru askerî bir hareket yapılacaktı. Yine Prusya'nın Osmanlılar tarafından tutulduğunu göstermek üzere İstanbul'da bulunan ve Prusya'nın düşmanı olan devletlerin elçilerine de imalarda bulunula-

¹⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Yedi sene muharebeleri esnasında Polonya'nın vaziyetine dair birkaç vesika. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları tarih semineri dergisi. I.

²⁰ Aynı makale.

²¹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 314.

²² » » » » 244.

caktı. Fakat bu hemen yapılmıyacaktı. Edirne'ye doğru yapılacak hareket, şüphesiz ki, düşman devletlerin dikkatini çekecek ve bunun sebebini ister istemez Osmanlılar'dan soracaklardı. İşte o zaman, Prusya elçisiyle görüşüldükten sonra düşman devletler elçilerine münasip görülen şeyler söylenecekti²³. Demek ki, Osmanlılar, artık Prusya'yı düşmanları karşısında yalnız bırakmak niyetinde değillerdi. Durumun böylece hararetli bir şekil aldığı şu sıralarda, Friedrich, neticeye biraz daha çabuk varmak ve hem de memnuniyetini bildirmek üzere İstanbul'a birçok kıymetli hediyeler gönderdi²⁴. Bunlar 9 mart 1762 de Padişaha sunuldu²⁵. Fakat bu arada, Rus Çariçesi Elizabet'in ölümü, durumda büyük bir değişiklik husule getirdi. Yeni Çar Petro III, Prusya ile olan düşmanlığa nihayet vermiş, hattâ onun dostları arasına girmişti. Bundan ötürü Prusya kiralı Friedrich, Osmanlı'larla yapılacak ittifakın artık yalnız Avusturya'ya karşı olmasını istiyordu. Halbuki Osmanlılar bu ittifaktan daha çok Rusya'ya karşı faydalanmayı düşünmekte idiler. Onun için, Prusya'nın Rusya ile anlaşması Osmanlıları hiç memnun eylemedi. Hattâ Prusya ile, yapmak üzere buldukları ittifaktan yazgeçer gibi oldular ve fikirlerini bir taktır ile Prusya elçisine bildirdiler; dediler ki: Yapılan dostluk anlaşmasına "tahaffuzî ittifak,, maddesinin de katılmasını ısrarla istemiş ve Rusya - Avusturya aleyhine Osmanlıların harekete geçmesini dilemişsiniz. İstekleriniz o zaman padişaha arzedilmiş ve ne yapılması lâzımgeldiğine izin istenmişti. Padişah, Rusya ve Avusturya tarafından barışı bozabilecek hiçbir olaya meydan vermediğini, durup dururken devletler üzerine yürümenin Devlet-i Aliyenin şanına yakışmıyacağını, harekete geçebilmek için bir sebep aranması lâzımgeldiğini söyledi. Bunun üzerine mesele bu bakımdan ele alındı. Neticede ancak Rusya üzerine hareket etmek için birtakım sebepler bulunduğu kanaatına varıldı. Gerçek, Türk sınırlarına yakın yerlerde yapılan kaleler, Kazak eşkıyalarının

²³ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, s. 244.

²⁴ Bu hediyeler, padişahı çok memnun eylediler ve iki hükümdar arasındaki bağı kurdular. Bunu görmemek için kör olmak lâzımdır. Şu anda İstanbul, Friedrich'in prestiji ve tesiri altındadır. Louis Bonneville de Marsangy, Le cheuvalier de Vargennes, Son ambassade à Constantinople. Paris. 1894. C. 2. s. 169.

²⁵ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha. 1857. C . 2. s. 895.

hareketleri, savaşın açılabilmesine kâfi birer sebepti. Onun için her şeyden önce Rusya'ya karşı savaşın ilân edilmesi icabediyordu. Böyle olunca Avusturyalı'lar müttefiklerini korumak üzere Osmanlılara karşı düşmanca bir tavır takınacaklardı. O zaman, Osmanlıların onlara karşı da harekete geçmesi mümkün olacaktı.

Bu düşünceler sonunda bir yandan Rusya'ya karşı açılacak savaşın tedbirleri düşünülüyor, öte yandan Prusya ile yapılacak ittifak andlaşması da imzalanmak üzere son şeklini almış bulunuyordu. Fakat, tam bu sıralarda Rusya'nın yeni imparatoru Petro ile Prusya kralı anlaştilar. Bundan sonra durum değişti. Şimdi artık Prusya devleti Osmanlıların — eskiden düşünöldüğü gibi — Rusya - Avusturya aleyhine değil, yalnız Avusturya aleyhine harekete geçmesini istiyordu. İşte Prusya'nın bu hareketi, Osmanlı devletinin samimî olan fikir ve düşüncelerinin yıkılmasına sebep oldu²⁶. Esasen Osmanlı devletinin bütün bu tertipleri alması ve bu zahmetlere katlanması, Prusya'yı iki kuvvetli düşmanın hücumundan kurtarmak içindi²⁷. Çünkü Osmanlılar, bu şekilde yapılacak bir hareketin dostluk icaplarından olduğunu düşünüyordular. Halbuki şu anda Ruslar, artık Prusya'ya düşman değillerdir. Avusturya'nın ise yalnız başına Prusya'ya karşı duramayacağı tabiidir. Onun için şimdilik ittifak andlaşmasına lüzum kalmamış, münasip bir vakte kadar geri bırakılması yerinde görölmüştür²⁸. Zaten Avusturya ve Rusya tarafından gönderilen yeni elçiler de henüz İstanbul'a varmamışlardı. Bunun için, iki devletin maksatları da belli değildi. Böyle olunca, Avusturya üzerine hareketi Osmanlılar ihtiyata muvafık bulmuyorlar, elçilerin gelişinden sonra, hasıl olacak duruma göre hareket etmeyi faydalı görüyorlardı²⁹. Meselenin bu şekle girmesi Friedrich'i memnun etmedi. O, her şeye rağmen, Türk ittifakının gerçekleşmesini istiyordu. O şekilde hareket etmeli idi ki, Türkler bir yandan andlaşmayı imza eylesinler, bir yandan da Avusturya aleyhine, harekete geçsinler. Öyle ise Osmanlıları, Rusların Türklere düşman olmadıklarına inandırmak gerekiyordu. Bundan ötürü Friedrich, Osmanlılar için daha cazip şeyler düşündü ve güvendiği adamlarından birisini Kırım hanına göndererek aşağıda

²⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 298.

²⁷ Aynı vesika.

²⁸ Aynı vesika.

²⁹ Aynı vesika.

söyliyeceğimiz teklifleri yaptı. Bu teklifleri ihtiva eden “Kaime,,leri Kırım hanı Kırımgerey han, divan kâtiplerinden Abdülhay efendi ile İstanbul’a göndermişti³⁰. Kaimelerin özetlerinde şunlar vardı³¹: Rusya ile Osmanlılar arasında- 1711 de yapılan barış şartları kabul edilecek, Osmanlı sınırları üzerinde yeniden yapılmış olan Rus kaleleri yıkılacak, Azak kalesi geri verilecekti. Bundan başka Kabartay, Kosay ve “Hasbolat oğlu,, kabileleri ve bu kabilelerden Rusların aldıkları rehinelere Osmanlılara teslim edilecek³², aynı zamanda Osmanlı sınırları üzerinde bulunan ve Ruslara tâbi olan Potkali Kazakları, Rusya tarafına nakl ve iskân olunacaklardı. En son olarak ta, bundan sonra Rusya devleti Osmanlıların dostuna dost, düşmanına düşman olacaktı. Bunları Prusya kralı taahhüt ve tekeffül ediyor, Rusya’ya da kabul ettireceğine söz veriyordu. Bütün bunlara karşılık olarak, Osmanlılar’dan tahaffuzî ittifakın imzalanmasını ve askerî yardım yapılmasını istiyordu³³. Bu haber İstanbul’da büyük bir heyecan uyandırdı ve Padişah’ın emriyle Prusya elçisi gizli olarak “Şerefabad sahiline,, (?) davet edildi³⁴. Orada kendisine Kırım hanından gelen kâğıdın muhteviyatı ve Prusya kralı tarafından Kırım hanına gönderilen murahhas hakkında izahat verildi. Rexin’in, Kırım hanına bir murahhas gönderildiğinden haberi vardı. Hattâ bu murahhas kendisine bir mektup dahi yazmıştı. Fakat buna rağmen onun bir andlaşma yapmak yetkisinin olup olmadığını bilmiyordu. Onun için Rexin, Handan gelen Kaime’lerin bir suretinin kendisine verilmesini ve bunları hemen kiralaya göndereceğini söyledi. Aynı zamanda Avusturya aleyhine bir ittifakın yapılmasını, gelmek üzere bulunan Avusturya elçisine dostça muamele edilmemesini ve Tatar sultanlarından birinin idaresinde 10.000 askerle hemen Prusya’ya yardım yapılmasını ileri sürdü. Verilen cevap müsbetti. Bu kadar Tatar askeriyle hemen yardım yapılmak ve gelecek olan Avusturya

³⁰ Bu kaimelerin asıllarını maalesef bulamadım. Ancak onların özetini gösteren bir vesika elime geçti.

³¹ Başbakanlık arşivi, Emiri tasnifi, Kırım kartonu. 14170.

³² Ruslar, Kosay aşiretlerinden 1500 evlik müslüman ahaliyi zorla tutsak eylemişlerdir. Şimdi bunları bırakmayı vadediyorlardı. Başbakanlık arşivi, Emiri tasnifi, Siyasî karton. 11789

³³ Başbakanlık arşivi, Siyasî karton. 14170

³⁴ Başbakanlık arşivi, Siyasî karton. 11789.

elçisine de istenilen şekilde muamele edilmek mümkündü. Hattâ Avusturya aleyhine ittifak edilerek çok sayıda askerle Rumeli valisinin Belgrat, Özi valisinin Vidin üzerine gönderilmelerinin ve Anadolu askerinin dahi kış gelmeden önce savaşa katılabilceğinin imkân içinde olduğu elçiye söylendi. Aynı zamanda Tatar askerinin harekete geçeceği ilkbaharda da sadrazamın idaresindeki kuvvetlerin Macar ve Erdel memleketleri üzerine yürüyeceği bildirildi. Fakat bütün bunların olabilmesi için Friedrich'in Kırım vasıtasıyla yaptığı tekliflerini tasdik eylemesi ve Rusya imparatorunun da bunları kabul ettiğine dair bir senet vermesi şarttı ³⁵.

Şimdi artık ittifak etme işi Osmanlılar bakımından çok kârlı bir duruma girmişti. Osmanlılar, 1711 den beri kaybetmiş olduklarını bu suretle telâfi eyleyeceklerdi. Bununla da iş bitmiyordu. İttifak imzalandıktan sonra Avusturyalı'lara karşı bir savaşa girerlerse, Ruslar tarafından arkadan vurulmayacaklar, hattâ Ruslar da Avusturyalı'lara karşı düşmanca harekete girişeceklerdi. Bu takdirde, daha önce mecburiyetler altında Avusturyalı'lara bırakılmış olan arazinin de Osmanlı topraklarına katılması mümkün olacaktı. Hiç şüphesiz ki bu kadar kârlı bir iş reddedilemezdi. Onun için Osmanlı devlet adamları, Friedrich'in bu haberleri teyit eder cevabını sabırsızlıkla beklemeğe başladılar. Fakat her şeyden önce Friedrich ile yapılacak olan ittifakın, şeriat kanunlarıyla telif edilmesi icab ediyordu. Andlaşmanın imzalanabilmesi için hiç olmazsa şeyhülislâmın fetvasının bulunması şarttı. Onun için padişah, şeyhülislâm ile kadı-asker ve eski "sadr-ı rum Veliyyüddin efendi", "sadr-ı rum Ahmet efendi", "sadr-ı Anadolu", Osman efendi ve Anadolu payeli "reis el etibba", Mehmet Refi' efendi ve Abbas efendilerin sadrazam sarayında gizlice toplanarak bu hususu müzakere eylemelerini ve meseleyi bu bakımdan incelemelerini emreyledi ³⁶. Veliyyüddin efendi hasta olduğu için müzakereye katılamamış, fakat diğerleri sadrazam sarayında gizlice toplanmışlardı. Bu toplantıda sadrazam, Regin tarafından verilen ve "tedafüi ve tahafuz", ittifakı ihtiva eden tahriri okudu, aynı zamanda Prusya devleti ile yapılacak andlaşmanın maddelerini de oradakilere bildirdi. Mesele uzun uzadıya müzakere edildi, Prusya'nın Osman-

³⁵ Başbakanlık arşivi, Emiri tasnifi, Siyasi karton, 11989.

³⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı Humayun tasnifi. 317.

lılar'la ittifak etmek istemesinin sebepleri üzerinde duruldu. Bunun, Prusya devletine menfaatler sağladığı kadar Osmanlılar için de büyük faydalar temin edeceği şüphesiz görüldü. Bu işin yapılmasında "şer'an ve aklen bir hicnet ve mahzur,, bulunmadığı kabul edildi. Prusya kiralının Osmanlılara bu şekilde bir teklifte bulunmasının sebepleri araştırıldı ve bunun Osmanlı devletinin çok kuvvetli olmasından ilerigeldiği düşünöldü³⁷. Şu halde artık Prusya devletiyle ittifak etmekte hiçbir mahzur kalmamıştı. Şu anda durum tamamiyle Friedrich'in lehine dönmüş bulunuyordu. Dediğimiz gibi, Rusya, Prut barışı şartlarına razı olduğu taktirde, bir yandan Kırım askerleri Prusya'ya yardım edecek, diğer yandan büyük Osmanlı kuvvetleri Avusturya üzerine yürüyeceklerdi. Bu haber, Regin tarafından Prusya kiralına bildirildi. Friedrich, çoktanberi bir türlü imzalanamıyan Osmanlı-Prusya ittifakının, 1762 yılının başlarında tamamiyle kesinleşmiş olduğuna artık inanmış bulunuyordu. Yine bu tarihlerde Kırım hanına göndermiş olduğu ajanı Bozcamp'tan, en müsait durumun elde edildiğini de haber almıştı³⁸. O, 1762 yılının nisan ayı sonlarında Marguis d'Argens'a hissedilebilir bir sevinçle şunları yazıyordu: Size hemen şimdi aldığım sevinçli bir haberi büyük bir memnuniyetle bildirmek isterim. Arkadaşımız olan Han, 100.000 kişilik bir Tatar kuvvetinin başında olarak Yaş şehrine girmek üzeredir. O, bana 26000 kişilik bir kuvvet gönderiyor. Türkler de Edirne'de sefer tedarikindedirler. Türkler'le Ruslar'ın menfaatlerini Avusturya hanedanına karşı birleştirmek ve onları silâhlandırmış olmakla bahtiyarım. Fakat bu kolay bir iş olmadı. Çünkü, o kadar aykırı alâkaları bir araya getirmek ve onları birleştirmek gerekiyordu. Bu çok büyük bir hâdisedir. Gelecek nesiller hiç olmazsa yarım asır kadar bu gaddarcasına ve anudane çarpışmanın bıraktığı eseri görecekler³⁹. 28 mayısta yazılan diğer bir mektubunda Friedrich, Babiâli'nin kendi lehine harekete geçeceği ordu miktarının 200000 kişi olduğunu bildiriyordu. Fakat kısa bir zaman sonra aldandığını anladı⁴⁰. Çünkü onun, Çar Petro ile 5 mayıs 1762 de

³⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 317

³⁸ Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. Gotha. 1857 c. 5, s. 896.

³⁹ Aynı eser. s. 896.

⁴⁰ Aynı eser. s. 896.

yaptığı anlaşma, Divan'da hoş bir şekilde karşılanmamıştı ⁴¹. 8 haziranda Marquis d'Argens'a Rusya ile yaptığı andlaşma hakkında Friedrich şöyle yazıyordu: Hiç şüphesiz Rusya ile yapılan andlaşma fayda verici bir olaydır. Fakat diğer yandan bu andlaşma benim İstanbul'da yapmakta olduğum müzakereleri haleldar etmektedir ⁴². Fakat meselenin hakikî durumu şu idi: Regin'in kırala zamansız olarak verdiği haberler, Friedrich'te yersiz ümitler doğurmuştu. Halbuki bu sıralarda—Friedrich'in Rusya ile anlaşması üzerine—Divan'daki Prusya aleyhtarları bütün kuvvetleriyle bu andlaşmanın yapılmasına engel olmak için çalışmaya başladılar. Bilhassa Fransız elçisi Vergennes, Regin'in bu husustaki faaliyetine engel olduğunu söylemektedir ⁴³. Vergennes Fransa kiralının emriyle Divan'a bir muhtıra vermiş, Prusya ile yapılacak ittifakın her şeyden önce Polonya'yı tehdit edeceğini kesin olarak belirtmişti ⁴⁴. Fransız elçisinin bu hareketinin, mesele üzerinde büyük bir tesir yaptığı anlaşılıyor. Çünkü sadrazam ve şeyhulislâm bile—ki her ikisi de Prusya'nın lehinde idiler—divanın aleyhte verdiği oyların çokluğu karşısında sükût etmek mecburiyetinde kaldılar ⁴⁵. Onun için 14 ekimde sarayda yapılan bir toplantıda Prusya ile yapılacak ittifak kesin olarak geri bırakıldı ⁴⁶.

Andlaşmanın geri bırakılmasa acaba yalnız bunlar mı sebep olmuştu? Yoksa daha bazı olaylar var mı idi? Gerçek, andlaşmanın geri kalmasında yalnız bunlar müessir olmamıştı. Friedrich'in sözünde durmamazlığı ve vaatlerini yerine getirmemesi bunun başlıca sebebi idi. Zaten verilen sözün yerine getirilmesine biraz da imkân kalmamıştı. Çünkü, Friedrich'in Kırım hanı vasıtasıyla yaptığı tekliflere Osmanlıların verdiği cevap, elçi Regin tarafından kırala bildirildiği sıralarda, Rusya'da bir saltanat değişikliği olmuş, Çar Petro, Rusya tacını Katerina II. ya bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Çar Petro zamanında Rusya ile Prusya arasında kurulmuş olan iyi münasebetlerin, yeni Çariçe zamanında devam edip etmeyeceği belli değildi. Bundan ötürü

⁴¹ Zinkeisen, Grech. d. osm. R. in Europa s. 896.

⁴² Aynı eser. s. 896.

⁴³ Aynı eser. s. 897.

⁴⁴ Aynı eser. s. 897.

⁴⁵ Aynı eser. s. 897.

⁴⁶ Aynı eser. s. 897.

Osmanlılar, Prusya elçisiyle tekrar müzakerelere giriştiler. Prut barışı şartlarına göre, Rusya ile Osmanlılar arasında yapılacak andlaşmanın Katerina II tarafından kabul edilip edilmeyeceği üzerinde durdular. Fakat Prusya elçisinin verdiği cevap pek kesin idi. Ona göre, Prusya kiralının yaptığı teklifleri Katerina'nın da kabul etmesi gerekiyordu. Çünkü bunlar, Çar Petro'nun değil, Rusya devletinin “ahd u misakı,” idi⁴⁷. Halbuki bu hususa dair 12 temmuz 1762 de Friedrich'ten sadrazama gönderilmiş olan bir mektup, elçisinin söylediklerini hiç te teyit eder mahiyette değildir. Hattâ Friedrich, Kırım hanı vasıtasıyla yaptığı tekliflerden vazgeçmiş gibidir. O, mektubunda Avusturya aleyhine harekete geçildiği takdirde, Rusya'nın tarafsız kalacağını, esasen bu hususun, İstanbul'daki Rus elçisi vasıtasıyla de Osmanlı hükümetine bildirilmiş bulunduğunu belirtiyor ve Prut barışındanberi tartışmaya sebep olan olayların ortadan kaldırılmasına—iki tarafın rızaları olmak şartıyla-aracılık edebileceğini söylüyordu⁴⁸. Görülüyor ki Friedrich, vaktiyle söylediklerinden şimdi tamamıyla vazgeçmiştir. O, Kırım hanı vasıtasıyla yaptığı teklifte, Prut barışı şartlarının kabul edileceğini bildiriyor, hattâ bunları tekeffül ve taahhüt ediyordu. Halbuki şimdi iki devlet arasında anlaşmazlığa sebep olan olayların giderilmesine ancak aracılık edebileceğini yazıyordu. Bu durum karşısında Osmanlılar'ın hayret etmemesi imkânsızdı. Onun için durumun gelişmesini beklemeği daha uygun bularak, samimiyetle başladıkları bu işi geri bırakmak zorunda kaldılar, meseleyi Prusya elçisine verdikleri bir tahrir ile aşağıdaki şekilde izah eylediler: Prusya devletiyle Osmanlılar arasında imzalanmış olan dostluk andlaşmasının bir sonucu olmak üzere, iki tarafa faydalı olacağı düşünülen ittifak andlaşmasının yapılması hususu, bundan önce Prusya kralı tarafından ortaya atılmıştı. İki devlet arasında bu andlaşmanın yapılmak üzere bulunduğu sıralarda Rusya devletine ait bazı hususlar araya girince Prusya kralı, Kırım hanına gönderdiği bir elçi ile Osmanlılar'a şu tekliflerde bulundu: Rusya devleti 1711 de yapılan barış andlaşması hükümlerine, riayete “ilzam,” edilecek ve buna göre yeniden bir barış andlaşması imza olunacaktır. Bunun üzerine Osmanlılar, Rusya

⁴⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. 298 İ.

⁴⁸ » » » » » » 249 A.

devleti bu şekle razı olduğunu bildirir bir senet gönderirse, ittifakın hemen yapılacağını Prusya'ya bildirdiler. Halbuki bu tarihlerde Rusya imparatorluğunda bir değişme meydana geldi ⁴⁹. Bundan dolayı Prut barışı esasları üzerine yeni bir andlaşmanın yapılmıyacağı pek tabii idi. Böyle olmasına rağmen, elçi Rexin, yeni imparatoriçenin dahi bunları kabul edeceğini, hattâ bunun için bir mektup ta göndereceğini söyledi. Ona göre, bu husustaki anlaşma, Çar Petro'nun şahsiyle kaim değildi. Bu Rusya devletinin bir taahhüdü idi ⁵⁰. Prusya kiralından gelen son mektupta ise, 1711 Prut andlaşması esaslarının kabul ettirileceği meselesine hiç dokunulmamaktadır. Bu mektubunda kiral, yalnız Osmanlıların, Avusturya'ya karşı açacakları bir savaşta, Rusların tarafsız kalacaklarını taahhüt ediyor ve iki tarafın rızalarıyla aradaki ihtilâflı meselelerin giderilmesine tavassut edileceğini bildiriyor. Halbuki Kırım hanı vasıtasıyla yapılan teklifler gayet kesin idi. Böyle olunca iki mektup arasında büyük farklar vardır. Bu takdirde Osmanlı isteklerinin Ruslar tarafından kabul edilmeyeceği aşikârdır. Zaten Rusya devletinin de böyle bir şeyden haberi olmadığı görülmektedir. Çünkü bu mesele İstanbul'daki Rus "Kapu ket-hüdası,"ndan sorulmuş, fakat bu hususa dair devleti tarafından kendisine bir şey bildirilmediği ve böyle bir memuriyeti olmadığı anlaşılmıştır ⁵¹. Bunları bir tarafa bıraksak bile, Rusya imparatorunun değişmesi, üzerinde önemle durulacak bir meseledir. Böyle olunca, vaktiyle düşünülen şeylerde de bir değişme olacağını kabul etmek zarureti vardır. Esasen Rus imparatoriçesi tarafından İstanbul'a henüz bir elçi de gönderilmemiştir. Bundan başka Rusya ile Prusya arasında imzalanan anlaşmayı, yeni imparatoriçenin kabul edip etmeyeceği de belli değildir. Onun için, ittifak meselesini ve Avusturya'ya karşı harekete geçme işini devletler arasında hasıl olacak olan yeni duruma uydurmak için geriye bırakmak doğru olur. Osmanlılar böyle olmasını, hem kendileri hem de Prusya için faydalı görüyorlar. Esasen Prusya ile Osmanlılar arasında husule gelen yakınlık, Prusya için kâfi derecede kârlı olmuştur. Gelecekte dahi böyle olması düşünülen bu iş,

⁴⁹ Çar Petro Rus tahtını 9 temmuz 1762 de Katerina II. ye bırakmak zorunda kaldı.

⁵⁰ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi. 298 İ.

⁵¹ Başbakanlık arşivi, Hattı humâyun tasnifi. 298 İ.

Rusya ile Prusya'nın birbirlerine karşı alacakları duruma bağlıdır. Osmanlılar, iki devletin birbirlerine karşı takınacakları tavra göre kendilerine bir yol çizeceklerdir. Padişah'ın ve devlet büyüklerinin fikri bu merkezdedir ⁵².

Anlaşıyor ki, Osmanlılar durumu bir anlaşma için artık müsait görmemektedirler. Çünkü, daha çok Rusya'ya karşı imzalamaya istekli oldukları bu andlaşmanın şimdi hedefi değişmişti. Aynı zamanda Friedrich te verdiği sözde durmamış, daha önce yaptığı teklifleri kurnazca başka bir kalıba dökmiye çalışmıştı. O, Osmanlı ittifakından vazgeçmiş olmamakla beraber, durumun, eskisi kadar korkunç olmadığını da görüyordu. En tehlikeli düşman olan Rus çarçesi Elizabet'in ölümü, yerine geçen Petro'nun Friedrich'e karşı beslemiş olduğu iyi duygular onu, muhakkak bir felâketten kurtarmıştı. Bundan dolayıdır ki, artık Osmanlı'larla yapılacak ittifakın eskisi kadar önemi kalmamıştı. Fakat Çar Petro'nun değişmesi ve Katerina II. nin Rus tahtını işgal etmesi dikkatle takibedilmesi lâzımgelen bir olaydı. Acaba Katerina II. Petro'nun siyasetini güdecek mi idi? Bu belli olmadığı için Osmanlı'larla müzakereleri kesmemek, Friedrich'in siyasetine uygun geliyordu ⁵³. Öte yandan Friedrich, biraz önce elde ettiği Rus dostluğunu kaybetmek korkusu karşısında ⁵⁴ ihtimal, Kırım hanı vasıtasıyla Osmanlılara yaptığı teklifleri bundan ötürü tevil etmek istemişti ⁵⁴. Fakat o, ne şekilde düşünürse düşünsün, Osmanlıların artık kendisine güveni kalmamıştı. Buna rağmen Osmanlılar da müzakereleri kesmek taraftarı değildir. Onun için Friedrich'in yaptığı tekliflere tamamiyle red cevabı vermiyor, Katerina II. ile Friedrich II. arasında nasıl bir durum hasıl olacağını dikkatle takib eylemeği akla uygun buluyorlardı ⁵⁵. Nihayet Katerina II. ile Friedrich II. anlaştlar. Bu durum, Osmanlılara son kararlarını verdirdi. Prusya kiralının " tahaffuzî „ ittifak maddesinin imzalan-

⁵² Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasyifi, 2987.

⁵³ B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp Paşa - Büyük Friedrich. C. H. P. Konferanslar serisi, kitap 5. s. 13.

⁵⁴ Gerçek, Katerina II. Prusya ittifakına pek düşman görünüyordu. Buna rağmen Katerina II. dayanacağı devletin Prusya olabileceğini anlamakta gecikmedi ve Petro tarafından yapılan andlaşmada hiçbir değişiklik meydana getirmedi. A. Sorel, (M, Ziya.), 18 inci asırda mesele-i şarkıyye ve Kaynarca ahit-nâmesi. s. 13.

⁵⁵ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 298 İ.

masına intizarda olduğunu, buna son ve kesin bir cevap verilmesi lâzımgeldiğini söyleyen elçi Regin'e⁵⁶ Babîâlî, dostça şunları bildirdi⁵⁷ :

Prusya ile Osmanlılar arasında imzalanan dostluk ve ticaret andlaşmasının 8 inci maddesinde " bundan böyle devleteyne nafi ve hayırlü olan bazı husus müzakere ve mahzurdan âri olduğu halde karardade ve mevaddı müsalemete ilhak olunmak caiz ola deyü mezkûr ve musarrah,, tır. Böyle olunca, Prusya devletinin istediği tahaffuzî ittifakın kabulü ve dostluk andlaşmasına katılması, mahzur bulunmadıkça mümkün demektir. Halbuki, bu iş için şu anda iki mahzur vardır: 1) Önce de bildirildiği gibi, Osmanlılar'la Rusya devleti arasında mevcut olan dostluğun devam edip etmeyeceği belli değildir. Çünkü, yeni imparatoriçe tarafından henüz İstanbul'a bir elçi ve bir mektup gönderilmemiştir. 2) Ötedenberi Osmanlı devleti ahitlerine ve andlaşmalarına karşı gösterdiği sebat ile belli bir karakter taşır. Çok kârlı şeyler karşısında dahi andlaşmaları korumayı tercih etmek, şanının iktizasıdır⁵⁸. Böyle olunca, bu ana kadar, andlaşmalara asla aykırı hareketi görülmemiş olan Avusturya devletinin üzerine yürümeyi, Osmanlı devleti "bais-i iftiharî olan muhafaza-i misak-ı menkabet-i celilesine,, yakışır bir hareket sayamaz⁵⁹. Bundan başka bugün, Avusturya'nın bitkin ve perişan hali gözönündedir. Buna karşılık, Osmanlı devleti fevkalâde kuvvetli bulunuyor. Herhangi bir devletin zâfından faydalanarak üzerine saldırmıya, Osmanlı padişahının "şefkat-ü mürüvvet-i rahimaneleri,, müsait değildir⁶⁰. Padişahın "şahin-i himmet-i âliye-i hakanîleri her kâru şanın i'lâsında pervaz itmekle,, birinci mahzur olarak ileri sürülen Rusya işi, istenilen şekilde halledilse bile, Avusturya devletiyle Osmanlılar arasındaki barışın, Osmanlılar tarafından bozulmasına imkân yoktur. Bunun aksi, bu kadar zamandanberi Türklerin andlaşmaları muhafaza etmek meziyetlerinin mahvolması demektir. Şu halde Türklerin bu meziyeti, arada yapılacak olan andlaşmaya engel olan bir olay ve başta gelen bir mahzurdur. Padişahın şefkati, andlaşmalara riyeti ve

⁵⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 234.

⁵⁷ Aynı vesika.

⁵⁸ Aynı vesika.

⁵⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 234.

⁶⁰ Aynı vesika.

bu mertçe hareketi, yalnız Avusturya devleti için değil, Prusya devleti için de aynıdır. Onun için şimdiki halde Prusya devleti kendi işlerine - menfaatlerine uygun bir şekilde - kendisi bir "nizam," vermelidir. Yapılacak ittifaka gelince: Bunun "vakt-i mukadderine," bırakılması, padişahın fikrine ve Osmanlı devlet adamlarının tetbirlerine uygundur⁶¹ denildi.

İşte Friedrich'in güvenilmez hali ve Rusya ile münasebetlere girişi, Osmanlı devletini bu şekilde hareket etmek zorunda bırakmıştı⁶². Fakat buna rağmen Prusya ile siyasî münasebetler ve ittifak üzerindeki müzakereler devam eyledi. Gerçek, 1763-1764'te Resmî Ahmet efendi Prusya'ya gönderildi. Bu gidişin zahiri sebebi, iki yıl önce Prusya kiralının gönderdiği hediyelere mukabele etmekti⁶³. Fakat hakikî maksat, Friedrich'in hâlâ Osmanlılar'la bir ittifaka istekli olup olmadığını anlamaktı⁶⁴. Çünkü, bu tarihlerde Osmanlı devleti cidden nazik bir durumda bulunuyordu. Bir yandan Avusturya ile yapılmış olan barış andlaşmasının müddeti bitiyor, öte yandan Lehistan kiralığı meselesi ortaya çıkıyordu. Onun için Resmî Ahmet efendi başka bir ödevle de görevlendirilmişti. O, Prusya kiralına şunları da söyleyecekti: A) Osmanlı devleti, Rusya ve Prusya'nın Lehistan kralı seçimine karışmalarına razı değildir. B) Osmanlı devleti, Prusya-Rusya ittifakının Osmanlıları zarara sokmayacak bir anlaşma olduğunu ümit eder⁶⁵.

Friedrich, Potsdam'daki sarayında Ahmet efendiyi kabul ettiği vakit kendisine durumu şu suretle izah eylemişti: 1) Prusya'nın Rusya ile andlaşması, Osmanlılar için faydalı olmuştur. Çünkü, bu suretle Avusturya-Rusya ittifakı bozulmuş oldu. 2) Prusya'nın Rusya ile Lehistan hakkındaki andlaşması da Osmanlılar için iyi birşeydir. Çünkü, Lehistan'a yerli bir prensin kral seçilmesi, orada anarşinin sona ermesi demektir. Bu memleketin sükûn içinde yaşaması ise, komşuları için hayırlıdır. 3) Prusya-Türkiye ittifakı Avus-

⁶¹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün tasnifi, 234.

⁶² B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp paşa - Büyük Friedrich C. H. P. Konferanslar serisi. Kitap. 5. s. 13.

⁶³ Bu bir nezaket eseri idi. Siyasî müzakereler bu elçilikte asla dikkate alınmadı. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reishes in Europa, Gotha. 1857. C. s. 897.

⁶⁴ B. Sıtkı Baykal, Adı geçen makale. s. 14.

⁶⁵ Zinkeisen, Aynı kitap. s. 897.

turya aleyhine olmalıdır. Buna Rusya'yı katmak doğru sayılamaz. Çünkü, Prusya'nın karadan Rusya'ya saldırmasına imkân olmadığı gibi denizden de birşey yapmasına imkân yoktur⁶⁶. İkinci görüşmede Friedrich Osmanlı-Prusya ittifakından doğacak faydaları harita üzerinde Ahmet efendiye anlatmaya çalıştı ise de, Osmanlı elçisi, bunları müzakere etmeye yetkili olmadığını söyledi⁶⁷. Fakat o şekilde konuştu ki, bunun neticesinde kıralın bütün ümitleri sönmeyi⁶⁸. Gerçek, Friedrich kardeşi Heinrich'e gönderdiği bir mektupta, Türk ittifakının elde edilmek üzere olduğunu yazıyordu⁶⁹. Bundan başka, Friedrich'in Osmanlılar'a gönderdiği bir mektuptan da, Resmî Ahmet efendinin kendisini ne kadar ümide düşürdüğünü anlamak mümkündür. 1764 yılı nisan ayının 16 ncı günü Berlin'de yazılmış olan bu mektup, Resmî Ahmet efendinin vazifesi hakkında iyi bir fikir verdiği için, onun tıpkısını almayı faydalı görüyorum.

**Friedrich'in 1764 yılı nisanının 16 ıncı günü Berlin'den
Osmanlı'lara gönderdiği mektup**

(Friedrich belli unvanlarını kullandıktan sonra diyor ki:

"... Tarafımızdan sıhhat-ı kâmile ve devlet ü şevket-i daime-i Padişahanelerinin deavat-ı lâikası takdim olunduktan sonra muhibbane arz u i'lâm olunur ki şevketlû kudretlû azametlû Padişah-ı âl-i Osman muazzez ve mükerrem dostumuz hazretleri taraf-ı bahir el şeref-i hümayunlarından teşrif-ü tevkir-i ihlâskârları zımında erzanı buyrulan sefaret-i revnak-bahş ne mertebe kabulümüz olduğunu sene-i sabıka kânun-ı evvelinin üçüncü gününde savb-ı şevket meab-ı husrevanelerine tahrir olunan nâme-i meveddet-i alâmemizle tebyin ve takdim olunup filhakika taraf-ı muhlisanemizden arzolunan müvalât ve dosti makbui-i tab-ı hümayunları olduğu ve meyanemizde musammem olan ittifak u ittihadın mütezayiden terbiye ve takviyesi hususunda niyyet-i mülûkânelelerinin zamir-i halisanemize muvafakatı izzetlû Resmî elhaç Ahmed efendi orta elçileri canib-i muhlisanemize tebliğ eylediği nâme-i

⁶⁶ B. Sıtkı Baykal, Adı geçen makale. s. 14.

⁶⁷ Zinkeisen, Adı geçen eseri. s. 897.

⁶⁸ Aynı eser, s. 897.

⁶⁹ B. Sıtkı Baykal, Adı geçen makale, s. 15.

mülâfat-ı makrun-i hümâyunlarından kemal-i şevk-u memnuîyyet ile münfelim ve malûmumuz olup ism-ü unvan-ı Padişahaneleriyle elçi-i mumaileyhin tarafımıza arz-u takdim eylediği hedayay-i behiyye-i celile-i hümâyunları işbu niyyet-i mülûkânelerinin berahini olmak mülâhazasıyla fevkâlgaye mahzuziyyet-ü inşirah-ı kalb ile müteşekkirane me'huz ve makbulümüz olmuştur. Binaenaleyh tarafımıza olan hüsn-i iradat ve teveccüh-i husravanelerini müş'ir bu misillü asar-i matbua ve edille-i vazıhaların zımnında kemal-i minnettari ile hasb el-imbân teşekkürümüz derkâr olup cenab-ı şevket meab-ı hümâyunları gerek fetanet-ü basıret-ü fazl-u hüner ve gerek ferr-ü kuvvet-ü şevket-ü miknet cihetiyle a'zam-ı selâtin-i cihan itibar eylediğimizden nâşi dosti ve teveccüh-i Padişahanelerini her nesneye takdim-ü tercih birle devleteynin gayet umuruna nafi' ve muvafık alan kuyudat-u revabıt-ı ittifak-ı huçeste fercamin yevmen feyevmen tezayüt ve irtika ve istikrar-u istihkâmı ve hadd-i imkânda ise mümteni'-el inhilâl kılınması emrinde sarf-ı mahasal vüs-u miknet ideceğimizi mukabelesinde taahhüt ve iltizam ideriz. Elçi-i mumaileyh bendeleri dar-ı saltanat-ı aliyelerinde racian vasıl oldukta zamir-i muhlisanemizde sabit ve berkarar olan hulus-ı tavviyet ve niyyetimizi ve umurumuzun keyfiyyet-ü ahvalini dahi vech-i etem üzre ifham-ü işar ideceği bi iştibahdır. Elçi-i mumaileyh nezd-i ihlâskârıde meks-ü ikamet eylediği müddette memuriyyetini zarafet-ü fetanet ile tediye ve tekml eylediği ecilden müstahik olduğu vechüzre muhibbane iade ve irca' olunmakla şayan-ı enzar-ı inayet-i asar-ı mülûkâneleri buyrulmak hususu taraf-ı şahanelerine tavsiye ve sipariş olunur. Baki serir-i saltanat-ı masir-i mülâkânelerinde tul-i ömr-ü devlet-ü şevket birle daim ve berkarar olmaları dergâh-ı hazret-i zülcelâlden mütemenna ve müstedadır. Milâd-ı hazret-i İsa'nın bin yediyiz altmış dört senesi mah-ı nisanının on altıncı gününde ve kırallığımızın yirmi dördüncü senesinde makarr-ı hükümetimiz olan Berlin nam şehirde tahrir olunmuştur,,.

Bütün bunlara rağmen Divan, 1765 te ittifak anlaşmasını kesin olarak reddeddi.

KASTAMONU'NUN KASABA KÖYÜNDE
CANDAROĞLU MAHMUT BEY CAMİİ

MAHMUT AKOK

Türk Tarih Kurumu Arkeoloğu

Kastamonu, Ortaçağ Anadolu'sunda önemli mevki işgal eden bir Türk şehri olduğundan içinde olduğu gibi, çevresindeki kasaba ve köylerde de bu çağdan kalma mimarlık eserlerine fazlasıyla rastlanır. Esasen şehir, Ortaçağın savunma mecburiyeti yüzünden buraya kurulmuştur. O günden bugüne kadar çevresiyle tesis ettiği ekonomik ve idari durum dolayısıyla, pek de müsait olmıyan bu yerde modern ihtiyaçlara uymak için genişlemeler yapılmaktadır.

Ekinciliğe elverişli, varlıklı yeşil vadiler, daha çok kuzey tarafa doğrudur. Şehirden geçen çayın akış yönü üzerindeki bereketli topraklar, içinde mamur köyleri barındırır. Bilhassa şehrin kuzey batı yönlerindeki vadilere yerleşen köyler içinde, önemli durumda mimarlık anıtları görülür ki, bunlar bu yerlerin tarih boyunca taşıdığı değer ve önemine işaret ederler.

İnceleme konumuz olan Candaroğlu Mahmut bey Camii de, şehirden takriben 20 kilometre kuzey yönde zengin ve sulak bir vadinin içinde kurulmuş, Kasaba adlı bir köyde bulunuyor¹. Bu köyde daha başka bir büyük cami, bir mescit ile iki hamam harabesi ve birçok eski konaklar bulunduğuna göre, buranın, 14 üncü yüzyıldan 17 inci yüzyıla kadar, önemli ve halkı kalabalık, bayındır bir yurt parçası olduğu muhakkaktır.

10. 5. 1945 tarihinde Türk Tarih Kurumu adına, bu eserin mimarlığı ile iç süsleme işlerini tesbit etmek üzere gidip, eserin içinde bir ay kadar çalıştık, ve 34 pafta mimarlık plânı, desen ve

¹ Buranın eski adı, Vakfiye kayıtlarına göre, «İlisu» idi. Vakfiyesi: Ramazan 768 H. = Mayıs 1367 M. tarihidir.

renkli nakış resimleriyle döndük². Bu çalışmaların tam örneği, ilerdeki geniş imkânlı zamanlarda tarih ve sanat muhitimize sunulacaktır.

Eserin üzerindeki küçük ve arapça yazılı kitabesinden, 768 Hicri (1366 Milâdi) yılında, Candaroğulları'ndan Adil Beyin oğlu Mahmut Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe şudur:

١ وان المساجد فلا تدعو مع الله احداً
٢ امر بمارة هذه (هذا) المسجد المبارك [المبارك] الشريف
٣ الاميرالكبير محمود بك بن المرحوم عادل بك
٤ طاب ثراه حرر في رمضان المبارك سنة ثمان ستين و سبعمائة

Tercümesi :

Merhûm Adil Beyin oğlu büyük emîr Mahmut Bey yediyüz altmış sekiz senesi remezan ayında bu mubarek ve şerif mescidin binasını emretti. Allah toprağını pak etsin.

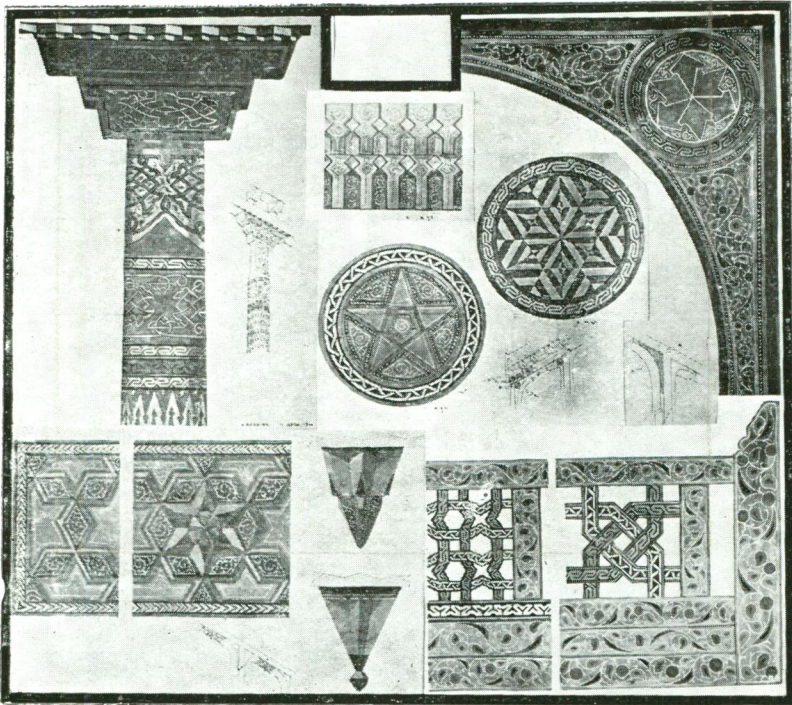
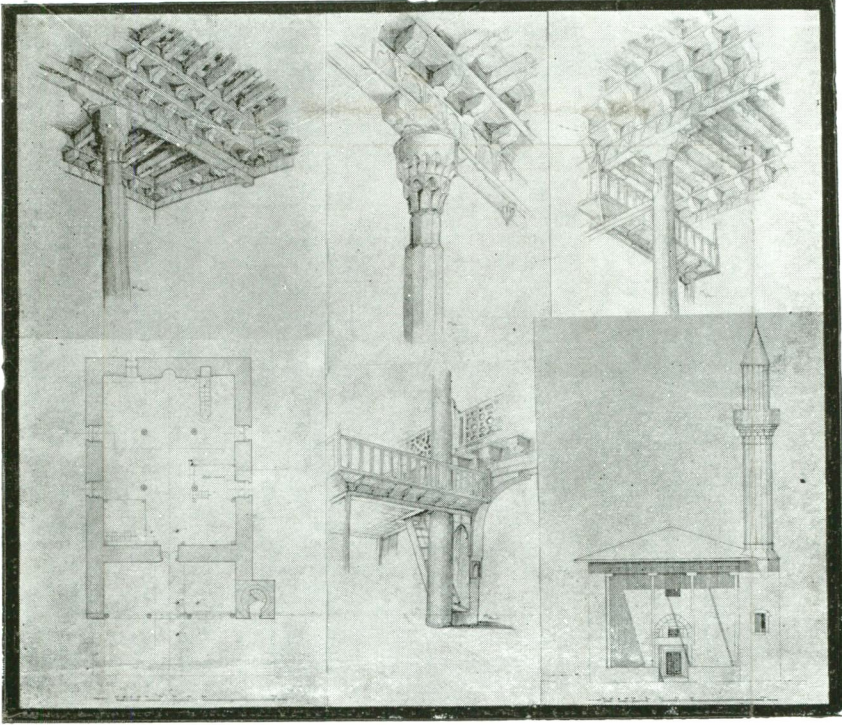
Esas değerinden fazla bir şey kaybetmeden 600 yıla yakın bir zaman yaşayan bu eserin, Millî Eğitim Bakanlığıyla, Türk Tarih Kurumu'nun gösterdikleri yüksek ilgi ve yaptıkları para yardımıyla, âcil onarımları yapılarak ilk korunma tedbiri alınmıştır.

Camiin plânı; önu açık bir soncemaat mahalli³, dik dörtgen biçimine yakın bir harim kısmından ibarettir. Etraf kalın duvarları taştan olup, dam ve çatı tamamen ağaç malzeme ile yapılmıştır. Üstü kiremit örtülüdür. Yontma taşla yapılmış tek şerefeli bir minaresi bulunuyor, bunun da binaya bağlanışına ve yapı bünyesinin esastan ayrılığına bakılınca, sonradan ilâve edildiği zannı uyanmaktadır.

² Millî Eğitim Bakanlığı Müzeler Umum Müdürü Hamit Koşay'la birlikte 27 ekim 1943 tarihinde Kastamonu şehri içindeki anıtların durumunu incelemek üzere gittiğimizde, Kasaba köyündeki bu eser üzerinde ayrıca durmayı kararlaştırmıştık. 1944 ilk baharında Türk Tarih Kurumu epigrafisti Yusuf Akyurt'la birlikte yaptığımız ikinci Kastamonu gezisinde ben, yalnız Candaroğlu Mahmut Bey camii rölövesini üzerime almıştım.

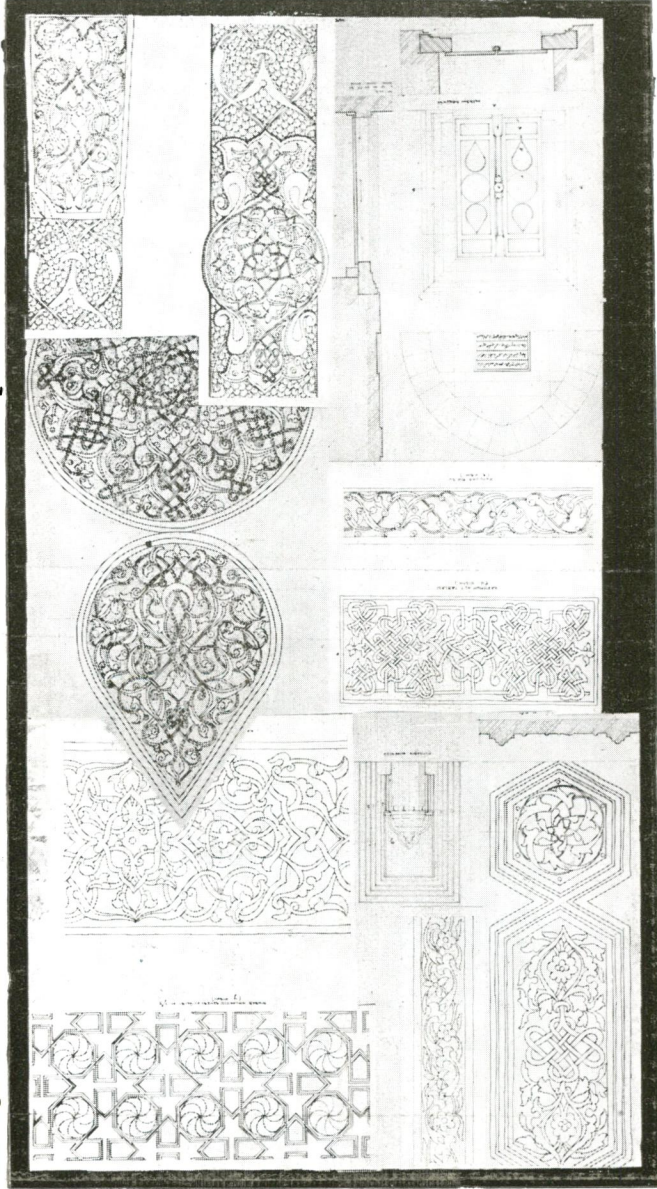
³ Bu köyün yaşlılarıyla yaptığım konuşmalar sırasında, camiin son cemaat yerine bitişik birtakım yapılarla, okul binasının olduğunu ve Candaroğlu Mahmut Beyin anasıyla, bazı akrabaları mezarlarının, camiye yakın ve bitişik avlular (Hazire) içinde bulunduğunu öğrendim. Şimdi mezar taşı, sanduka ve şahdelere bir kısmı Kastamonu Eski Eserler Müzesine götürülmüştür.

Öğretmen İhsan Ozanoğlu'nun Kastamonu müzesinde mevcut şer'i mahkeme sicil kayıtlarından çıkardığına göre, Kasaba köyünde bir de medrese bulunuyormuş.

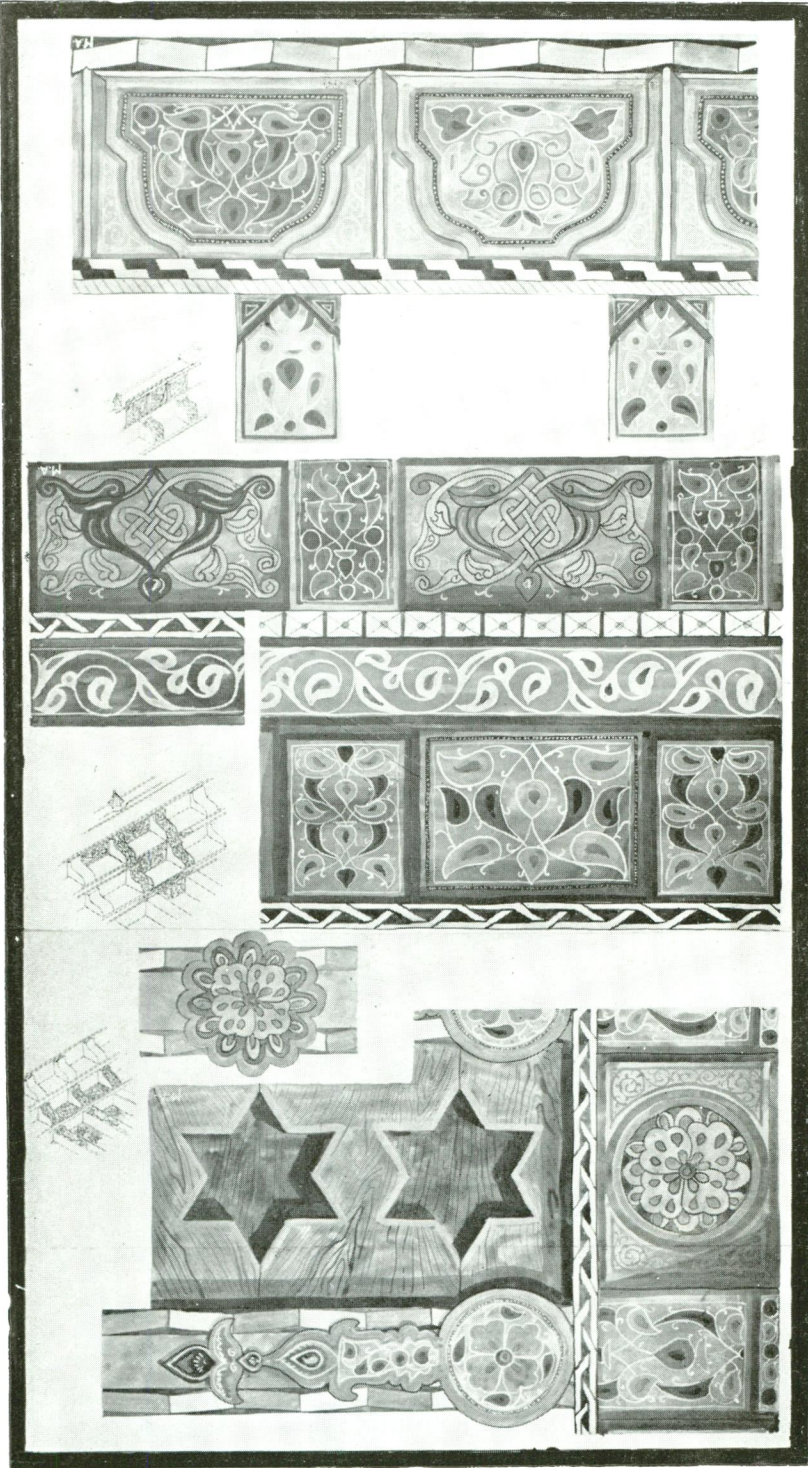
Candaroglu Mahmut Bey Camii'nin plâni, cephesi ve boyalı nakışlardan örnekler.

Lev. XXIX

Candaroglu Mihmut Bey Camii'nde Alçı ve ağaç üzerine kabartma süsler.

Belleter, C. X

Candaroğlu Mahmut Bey Camii'nde boyalı nakışlardan örnekler.

Soncemaat mahallinin geniş, bindirmeli tavanı, dış kenara gelen yüzde bir ana girişle ve dört yuvarlak kesitli kalın ağaç direğe oturtulmuştur. Tam orta kısmında camiin cümle kapısı ile iki yanlarında da yüksekçe tahta döşemeli namaz kılma yerleri vardır.

Harim kısmı, kare biçimine yakın plândadır. Bindirmeli geniş tavanı cami içinde ayrıca dört tane kalın ağaç direğe oturtulmuştur. İç kısmı aydınlatan, alt tabakada beş, üst tabakada yedi tane olmak üzere on iki penceresi vardır.

Camide bilhassa iç mimarlık bakımından incelenmiye değer durumda mahfil, bindirmeli tavan, mihrap ve menber görülüyor.

Binanın yapı tekniği özellikleri ayrıca incelenecek olursa, kâgir yapıcılığın çağdaş eserlere benzer durumda olduğunu görürüz. Kalın ve kireç harçlı duvarlarda, itinalı bir yapı işi olarak, kumlu kireç taşından yonularak yapılmış pençere söğe lentoları görüldüğü gibi, cümle kapısının mermer söğeleriyle yine kalkerden yapılmış tahfif kemerleri tam çağının mimarlık stiline uymaktadır.

İnceleme konumuz olan özellikleri, daha geniş ölçüde, dülgerlik, nakışkârlık ve alçı işçiliği kısımlarında toplayabileceğimiz gibi, bu camide mimarlığa bağlı olarak mahfil, tavan, çatı, kapı, pencere, dolap, menber ve mihrap şeklinde de görülebilir.

Mahfil tamamen ağaç malzeme ile yapılmıştır. Binanın kâgir yapısına bağlı olmayıp, ayrı bir çatkı halinde, özel direkler üzerine oturtulmuştur. Kalın taban döşemesiyle mahfil üst sathı meydana gelmiştir. Ön kısımdaki dört direğin yanlarına konulan içleri boş kutu halinde kemer konsolları, ön kenarındaki geometrik üslûpta süslü kafes biçimli korkuluğu ve olgun dülgerlik sanatıyla, mahfil, çağının stil özelliklerini taşıyan güzel bir örnektir.

Tavan, önemle üzerinde durulması gereken bir yapı unsurudur⁴. Tavan, cümle kapısı duvarlarından, mihrap duvarına doğru

⁴ Konya Beyşehirinde Eşrefoğlu camii: (Yusuf Akyurt; Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya dergisi sayı: IV, sahife 104—112. Yapılış tarihi H. 699=M. 1297); Ankarada Ahi Şerefeddin camii: (Yusuf Akyurt'un Türk Tarih Kurumu araştırmaları arasında H. 689 = 1290); Ankara'da Ayaş, Atik camii; Merzifon'da Kara Mustafa Paşa camii; Kastamonu Küre köyündeki cami; İncelenme konumuza benzer çağdaş örneklerdir. Bu tarz mimarlık gösteren yapıları Anadolu'da Öntarih çağlarındanberi takibede biliyoruz.

uzatılan iki esaslı baş taban kirişine bastırılarak üç kısma ayrılmıştır. Yanlar birer, ortası ise iki sıra bindirmelidir. Bindirmeler üstüne de düz atkı halinde ve sık bir şekilde tali kirişleme konulmuş olup, bunlar üzerinde de, kalın kalaslar döşenerek kaplanmıştır.

Tavan ve baş tabanları taşıyan kalın dört ağaç direk gövdelerinden ikisi yuvarlak ve diğer ikisi dilimlidir. Mihraba yakın olan ikisinde ayrı biçimlerde istalaktitli, tahta çakma başlıkları görülür.

Baş taban kirişlerinin aşağıya bakan yüzlerine geniş çalıklar (Pah) yapılmış ve süslü pervazlar kaplanmıştır. Kirişlerin orta kısımlarına, çeşitli biçimde, zarif püskül çıkmaları konulmuştur. Baş taban kirişin yanları ise, çitalar, kavisli tahta parçalarıyla süs bölümlerine ayrılarak bir nevi (su) süsler haline sokulmuştur.

Bindirmeler, orta ve yan tavanlarda ayrı, ayrı biçim gösteren konsol şeklinde zarif çalıklarla (Pah) yapılmıştır. Bunlar arasındaki boşluklar da, yüzleri aşağıdan rahatça görülecek şekilde tahtalar ve pervazlarla kaplanmıştır.

Tali kirişlerin aşağıya bakan yüzleri düzgün bir tarzda pahlanmış olup, bindirmelere bitişen kısımlara, ayrıca stilize yaprak biçiminde süslü tahtalar çakılmıştır.

Tavan kaplaması tali kirişler üzerine yanyana konan kalaslarla yapılmış olup, ortadaki kalaslar kenarlarından kertilip altı köşeli yıldızlar meydana getirilerek daha süslü şekle sokulmuştur.

Kapı, pencere ve dolaplardaki ağaç işçiliği de dülgerlik sanatının ileri örnekleridir. Cümle kapısının oymalı tahta kanatları, üzerindeki yazılara nazaran aynı tarihte Ankara'da yapılmıştır⁵.

Kapının süsleri, kabartma oyma tarzında, yazı karakterinden ve bitkilerden çıkarılmış motifler şeklindedir. Bu kanatlar kendinden çıkma ağaç meyillerle aşağıda mermer eşik taşının oyuğunda ve yukarıda yan sögeler arasına sıkıştırılmış ağaç kirişin deliklerinde dönmektedir.

⁵ Bu kapı kanatları üslûbunda ve aynı atölyenin yapısı olan ağaç oyma işlerini, Kastamonu'da Elneccar camiinde (şimdi Kastamonu müzesinde), Ankara'da Ahi Şerefeddin ve Ahi Elvan camiindeki (bir kısmı Etnografya müzesinde) eserlerden tanıyor ve Ankara'da o tarihlerde geniş pazarı olan bir atölyenin bulunduğunu anlıyoruz.

Pencerelerde ağaç kısımlar, kalın kasa ve iki kanattan ibarettir. Bunlarda da iyi bir dülger işçiliği görülür. Bu doğramalardaki maden takımlar, dökme demirden ve çağının stiline uygun olarak yapılmıştır. Anadolu yapıcılığının uzun zaman evvel tanıdığı bu örnekler bugün bir çok yerlerde hâlâ kullanılmaktadır.

Minberin eski hali, camiin esas ağaç yapı stiline uygun olduğunu, bugün üzerinde kalmış eski taç kısmından anlıyoruz. Dört ayak üzerinde oturtulan tacın çevre kenarı, tahtadan çakma olarak yapılmış istalaktitlerle süslüdür. Külâh örtüsü altı köşe piramit şeklindedir.

Alçı işleri, gerek teknik ve gerek süsleme stili bakımından camiin yapılış çağına tamamen ilgilidir. Bu işlere misal olarak, camide mihrap ve iki yanında bir pencere ile bir dolap pervazı bulunuyor. Mihrabın nişi (hücre) çok köşelidir. Üstü de istalaktit tarzında yarım kubbe halindedir. İki yanında kum saati biçiminde konsollara oturtulmuş ve yerinde dönebilir şekilde mermer sütuncuklar vardır. Mihrabın geniş panosu kabartma, geometrik ve bitkisel süslerle bezenmiştir. Alçıdan yapılmış dolap ve pencere pervazlar da mihrapla aynı karakterdedir⁶. Alçı süsleme işçiliği bir nevi kalıpcılık tekniğiyle yapıldığından, ana kalıplardan dökülmüş, bunlara benzer örneklerin başka yerlerde ve başka eserlerde görülebileceği muhakkaktır.

Alçı malzemesiyle yapılan süslemeler, Anadolu Türk mimarlığında daha ilk günlerden beri görüldüğü gibi⁷, daha son zamanlarda da makbul bir sanat ve iş olarak devam etmiştir. Bu sanat mimarlığımızın geçirdiği tarihsel safhalara uyarak 18 inci yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

Baştan beri üzerlerinde durduğumuz çeşitli teknik gösteren kısımlarının yapılışında görülen stil; binada boya ve nakış tatbik edilmeden de özel bir süsleme yaratmaktadır. Bu olgunluk ve bütünlük birbirlerine benzer yapı parçalarını çeşitli buluşlarla

⁶ Bugün Mahmut Bey camiinde görülen alçı süs pencereleri, diğer alçı işlerinden ayrı olarak yapılış teknik ve üslûplarına göre, 17 - 18 inci yüzyılların sanat özelliklerine benzemektedir. Esasen bunlar camiin yapı bünyesine zorlanarak yerleştirilmiştir.

⁷ Türk Tarih Kurumu adına 1940 yılında, Arkeolog Remzi Oğuz Arık tarafından Konya Alâaddin tepesinde yapılan kazıda alçı kabartma süslü parçalar ele geçmiştir. Bunların, buldukları tabakaya nazaran, 13 üncü yüzyıla ait olduğu muhakkaktır.

değiştirmek, kütle ve boşlukları iyi ve hesaplı tanzim eylemek yüzünden doğmaktadır. Basit bir korkuluğa zarif ve narin bir şekil vermek için onu geometrik bir kalıba sokmak ve küçük bir mesafe içinde birkaç çeşit örnek göstermek, uzanıp giden kirişlerin muayyen bir noktasında sarkıntı şeklinde püskül koymak ve bir çok tekrardan ibaret sayısız bindirmelerin baş biçimlerine çeşitli şekiller bulmak suretiyledir ki, bu mimarlıkta, yapıcılıkla kaynaşmış süsleme sanatının esaslı bir kaide olduğunu anlatır.

Boya ve nakışkârlık sanatının buradaki tatbiki de, tekniğin bütünlüğüne hiçbir vakit aykırı düşmiyerek, aksine onu daha ifadelî ve güzelliği anlaşılır bir duruma sokmuştur. Bilhassa, renklerde bol olarak kullanılan kırmızı ve sarı, yapının ağaç işlerindeki sıcaklığını, yumuşaklığını muhafaza ettiği gibi, kütle ve boşlukların mânalandırılmasına da büyük yardımı olmuştur⁸.

Bu eserde mimarlık stil gösterişi ağaç işçiliğine bırakılmış olduğundan, öyle buluşlar görüyoruz ki, bunlar ancak taş ve tuğla mimarlığından alınmış, güya onu taklit eden şeylerdir. Öte taraftan yine öyle mimarlık motif ve buluşlarına rastlıyoruz ki, onlar da kâgir mimarlığa, ağaç işçiliğinde yapılmış ön tecrübeden sonra girmişlerdir. Meselâ; mahfil direk aralarındaki kemer konsolları içi boş birer kutudan ibaret olduğundan, kâgir yapıcılığı taklit ettiği açıktır. Tavan kısımlarında üst üste bindirme ağaçlar ile geniş tavan açıklığında yapılan hesaplı darlatma, kâgir mimarlık-taki devamlı kemer (tonus) ları ilham etmiş olmasını düşündürür.

Nakışlarda kullanılan boya tekniği; temiz bir dülger işçiliği ile hazırlanmış ağaç yüzlerine, evvelâ bezir (keten) yağıyle yapılmış beyaz renkte bir astar sürülmüş, çatlak ve bozuk kısmına macun ve oynak kısmına da tutkallı bezler yapıştırmak suretiyle doldurduktan sonra, düz boya tekrarlanmıştır. Bu son boyanın üzerine istenilen kısımlara çeşitli renkler vurularak, nakış yapılacak yerler hazırlanıp, nakışlar da (kalem) denilen fırçalar vasıtasıyla ve aynı kalitede boyalarla ikmal edilmiştir⁹.

⁸ Boya ve nakış görülen bu stilde bir yapı da, Konya Beyşehir'inde Eşrefoğlu camiidir. Yusuf Akyurt: Etnografya ve Arkeologya dergisi: Sayı IV, s. 104-112.

⁹ Bugün, boyalar üzerinde ayrıca bir cilânın olup olmadığını anlamak mümkün değildir. Fakat ağaç üzerine yapılan bu nakışlarda yer yer donukluk ve parlaklıklar olabileceğinden, bunları aynı derecede göstermek için işin sonunda bir nevi cilâ ile aynı tona getirmek elbette düşünülmüş ve yapılmış olmalıdır.

Nakışlarda kullanılmış boya renkleri; turuncu ile karmin arasındaki tonlarda kırmızılar, çivit ve hava renginde maviler, altun renginde ve daha kirli tonlarda sarılar, açık koyulu derecelerde beyaz ve karadan ibarettir. Renkler 600 yıla yakın bir zaman içinde eski canlılığından hayli kaybederek değişmişlerdir. Bazı üst üste vurulmuş boyalar birbirlerine tesir ederek büsbütün başka tonlar gösteren renkler de meydana çıkmıştır.

Nakışların yapılış tekniğine gelince; muayyen kâğıtlar üzerine çizilen desenler iğne ile delinip istenilen yerlere toz boyalarla silkilerek geçirilir. Bundan sonra nakışkârlar fırçalarıyla bu çizgiler içini ve etrafını istedikleri renklerle doldurularak nakışları ikmal ederler. Bu usulün dışında serbest nakışlar¹⁰da görülmüştür. Fakat bunlar daha çok muayyen ve tekrarlanmayan kısımlar üzerindedir.

Camiin süslenmesinde ağaç işleriyle nakışların tertibinde tam birbirlerine uyarlık görülmektedir. Öyle dülger ve soymacı işi vardır ki, nakışçılar onu ancak renklemeyi bir az daha canlandırmayı kâfi görmüşlerdir. Öyle nakışlar görülüyor ki, dülgerler sanki nakışkârların oraya koyacağı süsleri düşünerek bu tertibi hazırlamıştır. Velhasıl bu mimarî anıt içinde görülen süslerin bütünlük ve olgunluğu, tecrübelerini ve ilk örneklerini çok eski çağlardan alan yüksek, gelişmiş sanat özelliğiyle karşı karşıya bulduğumuzu anlatır.

Mahmut Bey camiinde görülen nakışların üslûp ve karakteri; İslâm çağı Türk sanatında görüp tanıdığımız başlıca iki esaslı grupta toplayabiliriz. Bunlar geometri usulleriyle tertiplenmiş veya bitkisel özellikleri tasvir eden süslerdir. Nakışlanması istenilen yer, bir cami olduğundan, başka konulardan çıkan süsler burada görülemezler. Halbuki bu sanatın tanıdığı nakış kaynakları daha çok geniştir.

Nakışlarda genel karakter fazla üslûplanmış olarak görüldüğünden bitkisel motiflerde, hakikî tiplerin esas şeklini anlamak güç olduğu gibi, geometrik formdaki şekilleri de, ucu bucağı buluna-

¹⁰ Bu eserde nakış tekniği incelenirken, çalışan nakışkârların maharet itibarıyla birbirlerinden az farklı iki kişi olduğunu kalem kullanış ayrılığından tesbit etmiş bulunuyoruz.

maz örgüler gibi görüyoruz ¹¹. Zira eserin yapılış çağında makbul olan süsleme stili, daha son çağlarda (hataî) adıyla tanıdığımız sıkı üslûplama tarzındadır. Mamafih bazı kısımlarda (Rumî) adı verilen ve naturalist üslûbu andıran parçalar da görüldüğünden, bu hal bize, 16 ıncı yüzyılda gelişmiş bir durumda gördüğümüz yeni üslûbun, bu çağda da başlamak üzere olduğunu anlatır. Bu eserin nakışlarında, mimarlık mevkilerine konuşları bakımından, işlenişte incelik ve sadelik gibi farklar göremiyoruz. Halbuki daha son çağlarda, yapı içinde, gözden uzaklığa ve yakınlığa göre motiflerin inceleşip, kalınlaştığı ve işçilik bakımından da bazı sadeliklere de göz yumulduğu görülmüştür. Şu halde, konumuz olan eserde nakışçılık henüz muayyen bir yoldadır. Esasen bu çağda Anadolu'daki cami mimarlığı fazla derin açıklıkları da bulmuş değildir. Diğer taraftan ağaç üzerine yağlı boya ile yapılan nakışçılığın — ekseriya, gözden pek uzak olmıyan tavanla pencere ve dolap kapakları gibi kısımlarda kullanıldığından—bu tarzı terk etmeden devam ettiğini, 17 inci yüzyılın örneklerine kadar görüyoruz.

Mahmut Bey camiinde sabit mimarlığa bağlı parçalardan başka zamanla ortadan kaybolmuş, aynı stilde hazırlanmış, kürsü, rahle gibi gezici eşyaların da olduğunu tahmin ve kabul etmek lâzımdır.

Birçok örneklerini hatırladığımız, bu çağda yapılmış Anadolu mâbet ve diğer yapılarında, dıştan bir sağlamlık ve sadelik yanında içinden süslü ve narin olmak iddiası vardır. Güzel bir tesadüf, yurdumuzun sakin bir köşesinde, bunlardan tam bir örneği karşımıza çıkarmıştır. Bilhassa ağaç üstüne yapılmış yağlı boyalı nakışların sağlam bulunuşu, Türk san'atının yaşlı bir örneğine sahip olmakla, san'atçılarımızı son derece kıvandıracağı tabiidir.

Yurdumuzda atalarımız tarafından kurulmuş eski saray, konak ve ev yapılarında konumuz olan eserin nakışlarından daha yaşlı

¹¹ Yakın şark İslâm dünyasının nakışçılıkta, tarz ve üslûpların adlarından başlıca iki tanesi, müzehhipler ağzından bize kadar gelmiştir. Bunlar da hataî ve rumî terimleridir. Hataî, edebiyatta olduğu anlamda, fazla üslûplanmış bir tarzı, rumî ise, daha çok Anadolu'da revaçta olan naturalist bir üslûbun adıdır. Böyle coğrafi deyim ile adlandırılan üslûplardan süsleme sanatında başkalarını da tanıyoruz. Heratî, İsfahanî, Kaşî, Edirne işi, gibi coğrafi şehir isimleri olduğu gibi sanatkârların adlarıyla de tanılan üslûp ve motifler görüyoruz.

başka örneklerin de olması lâzımdır . Fakat bugün üzülerək diyebiliriz ki, bu eski örneklerden anlaşılır kolleksiyonlar müzele-
rimizde bile yoktur.

Yurtlarının eski eserlerine karşı yerinde ve haklı olarak kıy-
met veren Kastamonu'nun uyanık idareci ve aydınları, bu paha
biçilmez anıtın değerinden elbette ve çoktan haberdirdirler ¹². Ona
karşı sonsuz bir ilgi gösteriyorlar.

Kastamonu, eski eserleri bol ve tabii güzellikleri zengin bir
yurt parçasıdır. Tarih ve san'at değeri bakımından eşi bulunmaz
özelliklerin zengin tabiat arasında oluşu, yakın geleceğin rahat
günlerinde Kastamonu'yu san'at ve tabiat severlere dinlenme ve
zevklerini karşılama bucağı yapacağını umuyoruz.

¹² Kastamonu Halkevinde, bu eserin rölovesine dair çalışmalarımızı bir
sergi halinde gösterdiğimiz zaman, halk ve aydınların gösterdikleri yüksek ilgi
bu hislerimizde aldanmadığımızın açık bir belgesidir.

ARŞİV MALI NEDİR? KÜTÜPHANE MALI NEDİR?

FAZIL YİNAL

Arşivist

Meslekten olmıyanlar için yabancı bir kelime olan “archiv,, her türlü ham yazı maddelerinden ve bunların toplandığı yerden başka birşey ifade etmediğinden, bu gibi yabancıların arşiv ile kütüpane arasında açık ayrılık bulamayışlarına hayret etmemelidir. Hattâ bazı meslekten olanlar bile, bunları ayırırken konuyu gereği gibi açıklayamazlar. Bunun içindir ki biz, aralarındaki ayrılığı gösterir ve bu arşiv malıdır, bu da kütüphane malı, diye kesin bir sınır çizmek isterken diğer meslekdaşlar gibi arşivin tarifıyla başlamıyacağız. Zira meslekten olanlara arşivi tarif etmek ve buna dayanarak konuyu açıklamak kolaydır. Fakat meslekten olmıyanlar için tarif, ne de olsa kapalı ve karanlık kalacağından bunu bir tarafa bırakarak arşivin ve kütüphanenin maddelerini karakterleriyle tanıtmak suretiyle kesin ayrılığı “belirgeleriyle,, göstermeğe çalışacağız.

Bir şahsın, bir kurulun, bir resmî dairenin, saklanması icabeden birçok kâğıtları (evrakı), defter ve dosyaları vardır. Başka bir ifade ile her fizikî veya hükmi (hukukî) şahsiyetin en az bir vesikası olması zaruridir. Meselâ yer, yer dolaşan bir serserinin yollarda jandarmalara veya kontrol memurlarına göstereceği, hiç olmazsa, kirli ve buruşuk bir kâğıdı olması gerektir, ki bu onun dosyasını teşkil eder. Düzene girmiş köylü veya şehirlilerin dosyaları elbette ki daha az değildir. Şu halde geleneği, düzeni olan her ailenin, paraya, toprağa ve diğer şeylere itibar eden her şahsın, tüccar, hekim, noter, avukat, ilim adamı, hasılı okumuş veya okumamış herkesin, hiç olmazsa bir kâğıt dosyası olacağı tabiidir. Köyler, mahalle birlikleri, bankalar, fabrikalar, şirketler, hayır müesseseleri, gazeteciler kurumu, siyasî partiler vesair saymakla bitmiyen teşekküller gibi hükmi şahsiyetler, işlerini daha çok yazışma ile görmeğe, dosya ve defter tutmağa mecburdurlar, ki bunların hepsi başlıbaşlarına arşiv malzemesi meydana getirirler.

Fakat bunların hiçbirisi, en eski ve en büyük hükmî (hukukî) şahsiyet olarak tanıdığımız *devlet* kadar arşiv malzemesi meydana getiren bir teşekkül olamazlar. Çok uzun zamanlardanberi ardi arası kesilmeden arşiv malzemesi meydana getiren ve bir, iki, üç veya birçok arşivi olan bu hukukî şahsiyetin işi devamlı ve gidişi düzenlidir. Arşiv malzemesi bitmek, tükenmek bilmez. Hattâ arşiv depolarının dolduğundan şikâyet edilir. Bunun içindir ki pek elverişsiz olanları kâğıt değirmenine gönderilir, ancak dosya, daha doğrusu arşiv istidadını haiz olanlar arşive alikonulur.

Arşiv malı şu halde, kâğıt dosyasına ve bunlara bağlı defterlere dayanıyor demektir. Bunu bize tanıtan belirge ise dosya istidadını haiz olduğunu gösteren vasıflarıdır. Yani bir defa bir dosyaya ait olması veya onunla birleşerek dosya tarafından temsil edilmiş olması lâzımdır.

Bu açıklama ile yalnız el ile yazılan parçaların dosya malı olabileceği hatıra geliyor; fakat pek âlâ başka maddeler de, mese-lâ bir model, bir nümune, bir plâstik arazi tasviri ve haritası, bir ilân kâğıdı, bir resim, bir film, bir gramfon plâğı ve daha birçok şeyler birer belge ve dosya istidadını haiz olabilirler. Çünkü bunlardan herhangi birisi, bir delil veya hukukî bir işlemi aydınlatmaya ve düzenlemeye yarayabilir. Bu bize gösteriyor ki bir madde, belirli gayesi olduğu takdirde dosya malı olabilir.

Gaye: Arşiv malzemesinde gaye, kelimenin en geniş mânasıyla "hukukî," olmaktadır.

Burada hukukî kelimesini, maksadı isabetle tayin eden ve kavriyan ve başka mânalar çıkarılamıyan daha elverişli bir kelime bulunmadığı için kullanıyoruz. Zira hukukî tabiri yalnız adlî, millî ve milletlerarası hukuku kavramaz, aynı zamanda bütün idare ve para işlerini, bütün iç ve dış siyaseti de ihtiva eder. Binaenaleyh yalnız adlî dosyalara inhisar etmez, bil'âkis herhangi bir müzakere ve münakaşanın ön safhalarını ve sonuçlarına da şamilidir. Şu halde hukukî gaye, yani dosyayı ayırt eden belirge, ister bir ibraz vesikası, bir vergi defteri, bir kadastro defteri, bir tapu senedi, bir adlî protokol, yüzbin liralık bir borç anlaşması veya yirmi beş kuruşluk bir ücret makbuzu, bir alış veriş mektubu, bir celb kâğıdı, bir gıyabî hüküm, bir vasiyetnâme, bir ticarî ihbarnâme veya bir protesto olsun, ister mektup ve nota teâtisi, bir muahedenâme, bir ticaret mukavelesi, bir harp ilânı, bir barış

muahedesi ve bunlara ek yazılar ve saire olsun, bütün bunlara şamildir. Fakat bu sonuncular devlet siyaseti ve buna bağlı olan savaş veya barış haliyle ilgili olduğu için daha önemli ve daha şümüllü sayılırlar. Ancak her arşiv malzemesinin başlangıçta hukukî gaye ile vücut bulması mutlaka şart değildir. Meydana geliş ile gaye birbirlerinden çok ayrı olabilir. Yalnız arşiv malzemesi olabilmek için herhangi bir defa ve herhangi bir suretle dosya malı olması kâfidir. Evvelce hiç de hukukî gaye düşünülmeden meydana gelen, fakat sonra bir dosya malı olmak istidadını kazanan ve o suretle neşvünema bulan birçok arşiv malzemesi vardır. Meselâ heyecanlı saatlerin en fantazisine şahadet eden aşk mektupları... sonunda, evlenme sözleşmesinin bozulmasıyla belge olarak kullanılmış ve bu suretle adli bir dosyanın parçasını teşkil etmiştir. Nef'i'nin hicviyeleri, bu güzel sanat eserleri, ölümüne ferman sadır olmasına birer belge olmamış mıdır? Namık Kemal'in birçok eserleri ve bunlara benzer birçok kitap, broşür ve saire, sansür tarafından el konmuş birçok eserler, hususi mektuplar, matbaa plâkaları ve daha birçok şeylerin dosya parçası oldukları çok görülmüştür. Şu halde yerinde olarak diyebiliriz ki, arşiv malını kütüphaneninkinden ayırıcı belirge, onun "bir işe müteallik, hukukî gayeli olmasıdır,."

İmdi, arşiv işlerine yeni başlamış olanlar, önlerine düzenlemek için birtakım karışık vesikalar alsalar, her şeyden evvel parçaları yokhıyarak dış ve iç belirgelerine bakmalıdırlar. Bu malzeme dosyanın esas malı mıdır, yoksa sonradan mı bağlanmıştı? Başka bir ifade ile dairenin mi, dosyanın mı, yoksa her ikisinin de mi belirgelerini taşıyorlar?

Burada dosyaların, gelen ve giden (varide, sadire) yazıların bir araya gelerek bir gömlekte birleşmelerinden meydan gelişleri üzerinde durulacak noktadır. Zira bir parçanın nasıl dosya istidadını kazandığı ve düzeninin (neşvünemasının) nasıl olduğunu görürüz. Eğer gömlek üzerinde yazı veya baskı ile belirli bir dairenin belirge (alâmeti) si varsa iş gayet açıktır. Eğer böyle bir dış belirge yoksa, o vakit içindekilere bakmak icabeder. İçindeki parçalar vaktiyle dosya istidadını kazanmışlar mıdır, ve kullanış yerleri en geniş mânada hukukî midir? Yani onun gayesi bir işi çözmek midir? Daha doğrusu arşiv malı mıdır, değil midir? Diye sormalı. Eğer malzeme arşiv malı ise, bunu başka bir soru takibeder. Han-

gi arşivin? İşte bu ikinci soru, bizi, arşivi kütüphaneden ayıran diğer bir noktaya getirir, ki bu bölge “merciyet = Zuständigkeit,” dir.

Bölge veya çevre (merciyet = Zuständigkeit): Arşivler, hemen istisnasız olarak belirli bölge sınırlarıyla çerçevelenmişlerdir. Yani arşivler dünyanın her tarafından gelişigüzel kâğıt ve dosya toplamazlar. Bilâkis faaliyetlerini kesin bir bölgeye bağlarlar ve sınırlandırırılar. Bu sınır — şehir ve devlet arşivlerinde — bölge (coğrafi) sınırı olduğu gibi, iş kurumları, sandıklar, tröstler ve nihayet aile arşivlerinde olduğu gibi hukukî sınır da olabilir. Şu halde, kaide olarak denilebilir ki, arşivler, kendilerinde aranan şeyleri toplarlar. Yahut, bir arşivde hukuk veya bölge yönünden kendisinin merci olduğu şeyler aranır. Bunun aksine olarak faaliyet çevrelerine girmiyen ve kendilerinde aranmayan nesnelere almaktan sakınırlar. Binaenaleyh bir arşiv dairesinin, kendisine ağızları sulandıran olağanüstü değerde, fakat bölge ve hukukilik yönünden merci olmadığı, vesikalar verilse bile, onları almaktan sakınılması lâzımdır. Zira o, başka bir arşiv bölgesine, başka bir hukukî çevreye aittir. Buna güzel bir misal: 1381 yılında, Venedik'te, Brondolo kilisesinin yanmasıyla dağılmış olan arşiv, 18. yüzyılda, Almanya'ya satılmış, fakat bir Venedik kilisesine ait arşiv metrukâtının Almanya'da aranmayacağı gözönüne alınarak ve gayet doğru iş olarak, 1887 yılında satın alınmış olan 448 parça vesikayı Alman hükümeti yine eski yerine (bölgesine) geri vermiştir.

Çok vakit memleketler veya memleket parçaları birbirinden ayrılmış olduğu ve artık kendisine raci olmıyan bölgenin arşiv malzemesi yine bulunduğu yerde kalakalmıştır. Meselâ, vaktiyle Halep vilâyetine tâbi olan Ayıntab, Kilis vesair sancak ve kazaların arşiv malzemesi Halep'te kalmıştır. Yine meselâ eskiden Konya'ya tâbi olan Niğde'nin veya Ankara'ya tâbi olan Kayseri'nin arşiv malzemeleri, eski vilâyet merkezinden ayrılıp gönderilmemiştir. Bu neviden bölge ayrılmaları Avrupa'da çok görülmüştür. Onlar, arşivin doğuş ve büyüüş bünyesini gelişigüzel *il* taksimatı yüzünden parçalamak istemedikleri için ayıramıyacaklarını ileri sürüyorlar. Fakat bu iddianın gerisinde çok vakit ellerinde bulunan değerli mallarını başkalarına vermek istememeleri hakikati gizlidir. Bölge, — misalin birinci fıkrasında olduğu gibi — başka bir devlete geçtiği ve milletlerarası hukukun ve muahedelerin yetkilerine dayanarak eski devletten bölgeye ait arşiv malzemesi istendiği zaman,

bu defa da arşivin gizli oluşunu ve ayırmak için hiçbir tecrübeye tahammülü olmadığını ileri sürer, haksız olarak kendilerinde sakladıkları arşiv malzemesini asıl sahibine vermezler. Hemen bütün dünya devletlerinin yaptıkları bu haksızlık, şüphesiz, bir musibet ve araştırmalar için büyük bir zarardır. İşte bütün bunlar bize gösteriyor ki, her arşiv malzemesi, gelişigüzel arşivlere uymaz. Yalnız arşiv olgunluk ve istidadını haiz dosya ve defterleri temin etmek ve saklamak zorunda olan arşive aittir.

Gaye ve bölge-yapılan bu açıklama ile-arşiv malını belirttiği ve ayırt ettiği takdirde, şu çifte soruyu cevaplandırmak icabeder:

Acaba bir parça (vesika) esas itibariyle bir arşive mi aittir? Eğer cevabı evet ise, hangi arşive?

Bir malzemenin üzerinde çalışan kimse, önüne konan maddelerin, şayet arşiv malı olmadığını veya ne kendi arşivine ne de onlara yer (mekân) ve madde yakınlığı gösteren bir arşive yakışmadığını görürse, bu takdirde onu kendi taliine mi terk etmeli? Yoksa önüne gelen bir kütüphaneye mi göndermeli? Bu bizi konunun ikinci bölümüne geçiriyor.

Kütüphane malı nedir? Bu soruyu cevaplandırırken, önceden söyleyeyim ki, konuya yakından giriştiğim ve çözüşünde kesin fikirler ileri sürdüğüm için bana: "Sen kendi işine karış, başkasınıniki nene gerek...", denecek diye kendimi sakınıp geri çekmekliğim, "arşivime uymıyan malzemenin neye yarıyacağı veya akibeti ne olacağı umurumda bile değil...", demek kadar zararlı ve yanlış olup bunun gibi: "Arşiv malı olmayınca isterse kütüphane malı olsun veya sayılsın bana ne..", düşüncesinde olmak da tamamen âmiyane ve gayri ildir. Zira, arşivciler yalnız kendilerine teslim ve emniyet edilen hazinenin bekçisi olmayıp, aynı zamanda, diğer bilgi varlıklarını ve değerlerini muhafaza edenleri düşünmek ve çalışma odalarını çevreliyen dört duvarın dışına bakarak bilgi kaynaklarının—arşiv malı olmasalar bile—aranılması icabeden yerde bulunmalarını temine çalışmak, kütüphane malının kütüphanelere verilmesi için önlerine aldıkları malzemenin nerelerde saklanması gerektiğini ve nerelere başvurulacağını açık olarak tanımak ve bilmek zorundadırlar.

Fakat bazan bir maddenin, arşiv malı mı yoksa kütüphane malı mı olduğu, tereddütler ve münakaşalarla karşılandığı görülür;

hattâ iki meslek arasında gürültüler çıktığı çok vakidir. Bu itibarla, arşivci, başkasının işine karışmak için değil, bilâkis kendi işini belirtmek ve görevini iyi yapabilmek için de konu ile ilgilidir.

Kütüpane malı nedir? Sorusunu yine bölge (merci =Zuständigkeit) ve gaye tabirlerini işliyerek konuyu bitirmeğe çalışacağız.

Bölge (merci=Zuständigkeit): Kütüphanenin toplama yerleri—sırf meslek kitapları veya bir matbaanın meydana getirdikleri basmalar değilse—bütün dünyadır. Büyük kütüpaneler kaynak maddelerini Avrupa'dan, Amerika'dan topladıkları gibi pek âlâ, Hint'ten, Çin'den, Avusturalya'dan da toplarlar. Kütüpaneler bilhassa her nevi' kültür alanlarının yazı çeşitlerini ve karakterlerinin gelişmesini orijinalerinden göstermeğe muvaffak oldukları taktirde, gurur ve iftihar duyarlar. Fakat bu orijinalerin arasında birçok parçaların arşiv malı olduğu inkâr edilemez. Ancak, artık hatırlamamıza imkân olmıyan birçok olaylara dair, yakın zamanlarda, meselâ, Mısır'dan getirilen yığınlarla papiruslar, eski çağ filolojisini ve hukukunu aydınlatmaya yarıyan malzeme ve yine arkeolojik kazılarda bulunan birçok maddeler Avrupa kütüpanelerine dağılmıştır. İskit'lerin, Hitit'lerin, mumyalara sardıkları arşiv istidadını haiz veya artık bu istidadı kaybetmiş papirusları, hatta dosyaları vardır, ki bunları—eskiden arşiv malı oldukları için—kütüpanelerden veya müzelerden istemek kimsenin hatırına gelmez. Yine bir bibliothekarın belki büyük güçlüklerle elde ettiği, meselâ Çin arşivine ait bir vesikayı almayı da kimse düşünmez. Fakat mesele kendi meleketimizle veya kültür çevremizle ilgili olunca, iş büsbütün başkalaşır. Meselâ, Türk arşivine dair malzemenin yabancı memleketlerde hattâ, Türkiye kütüpanelerinde görüldüğü veya bulunduğu taktirde, arşivin bütünlüğünü temin için bunları, ait olduğu arşivin istemesi lâzımdır.

Kütüpanelerimizde birçok arşiv malzemesi vardır ki, bunlar, ya ellerden kitaplar arasında—belki de tek başlarına—satın veya hediye olarak alınmış veya başka bir vesile ile kütüphaneye verilmiştir. Bunlar arasında bir şahsa, bir aileye veya devlet dairelerine ait birçok arşiv malzemesi bulunduğu ve yazma eser sayılarak kütüphaneye kaydedildiği görülmektedir. Meselâ son yıllarda İstanbul Şehir ve İnkılâp Müzesi tarafından satın alınarak müze kütüphanesine kaydedilen Muallim Cevdet'in metrukâtı arasında,

Orhan (Bey) e, Emir Süleyman'a ve saireye ait hükümdar yazıları ve daha birçok arşiv malzemesi bulunmaktadır. Bunlar müzeye alındıktan sonra ayrılarak asıl yerleri olan Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki saray arşivine ve Başbakanlık arşivine gönderilecek yerde doğrudan doğruya değerli kaynak sayılarak Müze kütüphanesine maledilmişlerdir. Hemen bütün kütüphanelerimizde tesadüf edilen benzeri, arşiv malzemesinin, ait olduğu arşivler tarafından istenmesi lâzımdır, ki-bu da, *bölge* ve *merci* gözeten arşivlere karşılık -kütüphanelerin ne bulurlarsa kaynak sayarak topladıklarını gösterir.

Gaye: Kütüphane malında gaye-arşiv malında "hukukî,, tabirine karşılık, kelimenin en geniş mânasiyle "*kaynak*,, olmaktadır. Öğretici, bilgi ve haber verici her türlü yazma ve basma eserler bu tabire girerler. Binaenaleyh ayrıca tarife girişmeye lüzum görmeden bazı açıklamalarla aydınlanması ve kavranması kolay ve mümkün olacaktır. Meselâ bir hukuk ders kitabı öğretici mahiyette olup hukukî gaye öğretmenin gerisinde kalır. Kanunların asılları dosya malı olmakla beraber, herkese haber vermek ve bildirmek üzere çoğaltılan kopyaları veya basılmışları, bilgi ve haber verme mahiyetinde olduklarından, kaynak karakterini kazanır ve kütüphane malı sayılırlar. Gazeteler de bilgi ve haber verme karakterini taşımaktadırlar. Hattâ yalnız 17, 18 ve daha sonraki asırların basılmış gazeteleri değil, bunların selefleri sayılan *mektuplar* da aynı mahiyettedirler ve kütüphane malıdır.

Evet, mektuplar esas itibariyle kütüphane malıdır. Yalnız bazı hallerde, bir az evvel anlatıldığı üzere, hukukan bir belge vazifesini gördüğü veya dış şekli ve belirgesi ile bir işin açıklanmasına yaradığı, meselâ, bir ticaret mektubu olduğu takdirde arşiv malına döne (inkılâp ede) bilir.

Güzel sanat eserlerini—tarihleri de bunların arasında saymak icabeder—her şeyden evvel kaideyi gözönüne alırsak (ayrıca açıklamaya lüzum görmeden) kütüphane malı saymamız icabeder. Aynı zamanda her türlü yanlışlığın önüne geçmek için bütün yazma ve basma kroniklerin ve salnâme nevinden eserlerin kütüphanelerde saklanması kabul edilmiştir. Fakat tarihin özünü (cevherini) teşkil eden devlet yazıları (resmî yazılar) veya hukukî bir işlem gayesiyle yazılmış olan tarihî açıklamalar, istediği kadar münşiyane ve estetik değerli eserler olsunlar, güzel sanat eseri—Belles lettres

olmaktan çıkarlar. Bunların yerleri kütüphaneler değil, dosyalardır, ve kendilerini arşivler tevarüs eder. Ancak öğretim ve estetik faydalanma gayesiyle bunlardan çekilen kopyalar veya baskılar haklı olarak yerlerini kütüphanelerde bulurlar. Feridun Bey Münşeati, diğer münşeatlar ve saire gibi. Yine bazı ihzart mahiyette çalışmalara dair vesikaları, arşiv malı görünmekle beraber, kaynak saymak icabeder. Meselâ tariht bir olayı tesbit için müverrihlerin fermanlardan veya dosya ve defterlerden yaptıkları istinsahlar, yahut bir şair veya muharririn bir dram veya bir roman taslağı veya motifi için arşiv malzemesinden çektiği kopyalar kaynaktır ve kütüpane malı sayılırlar. Yine bir hukuk profesörünün yeni bir öğretim yapısının temelleri (taslağı) için topladığı muahede suretleri de kaynak maddeler olup kütüpane malıdır. Fakat bu neviden maddeler arasında arşiv malı sayılanlar da vardır. Meselâ mütevellilerin veya mülk sahiplerinin haklarını müdafaa etmek ve icabında belge olarak göstermek üzere kopya etmiş oldukları evkaf ve saire kayıtları, bazı nekroloji neviden eserler, emlâk ve eşhas isim ve unvanları, mukavele ve istatistikler ve diğer bunlara benzer listeler arşiv malıdır.

Metrukât da kütüpane veya arşiv malı aolmak üzere değişir. Bunlardan âlim lerin, şairlerin, musikişinasların metrukâtı umumiyet itibariyle kütüpane malıdır. Fakat bunların kütüpane malı olmalarını itirazsızca sağlamak için böyle bir metruke olması kâfi gelmez. Zira şairlerin de, musikişinasların da âlimlerin de, hukukî dosyaları vardır. Yazdıkları eserler ve arkadaşlarıyla yaptıkları hususî mektuplaşmalardan başka meselâ tâbiler, tiyatro acantaları, operalar, üniversiteler, hatta bakanlarla aralarında yazışmalar olacağı ve mukaveleleri, seyahat pasaportları, emlâk senetleri gibi vesikaların ayrı dosyalara yerleştirilmiş bulunaeğı lâzımgelir. Bu gibi dosyaların nazari olarak arşive verilmesi icabeder. Fakat tatbikatta iş çok kere başka türlüdür. Bu neviden işe müteallik olanları sırf şahsî (hususî) kısmından ayırmak çok güçtür. Hatta bazan işe ait olanı sırf kaynak olandan ayırmakla düzeltilmesi kolay olmayan bir çöküntü meydana gelir. Bunun içindir ki arşivciler bu neviden metrukâtın parçalanmasına meydan vermeden — “*tali işin esası takibetmesine* „ — ve bunun bir kütüpaneye verilmesine itiraz etmezler.

“*Tali iş esası takibeder*,” sözü gelişigüzel kullanılmış değildir . Yukarda kaydedilen misale benzer daha birçok yerlerde meselâ, bazı iki türlü metin taşıyan vesikalarda bu kaide tatbik edilir. Meselâ: eski bir muhasebe defterinin boş yapraklarına bir vak’anüvis birtakım tarihî olayları yazmış olsa veya bir hoca bir takvimi çekse şüpesiz ki burada hukuklîğin esas olmasına rağmen kaynaklık ciheti şumûlü ve önemi yönünden göze çarpacak kadar ağır basıyorsa, medlûlün değerini esas sayarak, kaide-den ayrılıp bir kütüphaneye vermek daha doğrudur. Yani icabında *esasın tâliyi* takibetmesine müsaade etmelidir.

Buna karşılık kaynak eserlerin hukukî vasıta olarak kullanıldığı da vakidir. Kur’anların kenarına, dua kitaplarının beyaz yerlerine yazılmış çok önemli bazı hukukî kayıtların bulunduğu ve bunların birer ibraz belgesi olarak kullanıldığı da görülmüştür.

Bu neviden kitapların da dosya malı sayılması ve bir arşive verilmesi gerekir. Zira bir hakkın meydana çıkmasında evrakı müsbite (belge) olarak kullanılmış olduğundan dosya istidadını kazanmıştır.

Siyasî ve yüksek askerî şahsiyetlerin metrukâtı, âlimlerin, şairlerin ve musikişinasların metrukâtından çok başkadır. Burada arşivistler deminki gösterdikleri uysallığı ve sağ anlayışı kütüphanecilerden beklerler. Devlet adamlarının, parti liderlerinin ve yüksek subayların metrukâtının arşive verilmesini isterler. Zira muharrirlerin ve bilginlerin metrukâtında nasıl kaynak değerini hâkim ve galib olduğu kabul ediliyorsa, buna karşılık devlet adamlarının, siyasetçilerin ve yüksek askerî şahsiyetlerin metrukâtında da siyasî çarpışmalar, uzlaşmalar, askerî harekât, harp sevk ve idaresi, hatta plânları hususunda önemli olduklarından geniş mânada hukukîliğin üstünlüğü kabul edilir. Bilhassa diplomatlar çevresinde eskiden beri bir âdet hüküm sürmektedir :

Diplomatlar, önemli buldukları olayları ve bu husustaki görüş ve düşüncelerini büro (elçilik dairesi) kanaliyle ve konuyu resmî “giden,” defterlerine kaydettirmek suretiyle gönderilmesine emniyet etmiyerek kendi elleriyle yazar ve hususî mektup şeklinde gönderirler. Çok vakit bunların cevabı da yine mektup şeklinde şahsa gelir. Bunlar görünüşte hususî gibidirler. Fakat hakikatte dosyanın mütemmimi olup ondan ayrılamazlar. Yani diğer resmî yazışmalar gibi bunlar da, dosyanın parçası, hakikî malı olduğu

halde taalluk ettiği işin hususlığı dolayısıyla gizli tutulmalarına dikkat edilmiş, resmî dosyaya konmamıştır. Binaenaleyh bu gibi diplomatların, siyasî şahsiyetlerin ve subayların metrukâtının elerde dolaşması veya kütüphanelere verilmesi elbette ki büyük bir yanlışlıktır.

Bazı şahıslar veya kütüphaneler, bazı şeylerin — meselâ otopografi—kolleksiyonunu yapmak merak ve hevesiyle büyük bir siyasî şahsiyetin bütün el yazılarını yahut imza veya mühürlerini toplarlar. hattâ bir imza veya mührü elde etmek için çok önemli bir yazıyı yırttıkları ve onu meçhul bıraktıkları da vakidir. Bunlar bir dosya parçasını, ait olduğu arşive verecek yerde—sakatlanma bahasına da olsa—kendilerinde bulundurmaya büyük bir zevk sazarlar, ki bittabi bu gibi hususî meraklar çok zararlıdır.

Basılmış maddelere gelince: Bunların umumiyet itibariyle kütüphaneye maledilmesini düşünmek belki güzel bir fikir gibi görünüyorsa da, hakikatte birçoğunun arşiv malı olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ: Devlet Başkanı tarafından çıkarılan umumî afivnâmeler, bir partinin veya bir kurulun, toplantıda konuşacağı konuyu üyelere göndermek üzere bastırıldığı yazılar, protokollar, siyasî propagandalar maksadiyle duvarlara yapıştırılan beyennâmeler, ilânlar, emirnâmeler yine toplantıya iştirak edecekler hakkında yazılan monografik yazılar ve daha bunlara benzer birçok şeyler arşiv malıdır. Yalnız bu gibi yazıların değil, hatta bazan kitapların bile dosya malı olduğu görülmektedir. Alman kütüphanecilerinin 1924 yılındaki yirminci kongresinde ve (Zentralblatt für Bibliothekswesen 41, s. 363-70) de yayınlanmış olan doktor Sass'ın verdiği konferansta, mesele gayet açık ve kavranılır bir şekilde aydınlatılıyor. Doktor Sass arşiv malzemesine çok yakından, dikkat ve önemle temas ederek diyor ki:

“Ben burada bütün değer ve önemiyle üzerinde durmak ve en küçük bir şüphely bile bırakmamak istiyorum: Birçok olaylar vardır ki türlü türlü basmaların her ne sebeple olursa olsun, dosya içine alındığını ve orada daimî olarak kalmak mecburiyetinde bulunduğunu gösteriyor. Meselâ bir adli dosyaya, bir dava veya bir sansür dosyasına müteallik olağanüstü önemde basmalar ve en yüksek değerde hazineler vardır ki, bunların bu dosyada kalmaları zarurî ve lâzımdır. Zira burada basmalar, basılmış olma karakterini kaybetmişler. Teknik mânada bunlar belge (hüccet)

mahiyetini haiz ve bu itibar ile dosyaların ayrılmaz parçaları halindedirler. Hattâ bir işi aydınlatıcı mahiyette oldukları takdirde kitap ve broşürleri de hiçbir vakit buldukları dosyadan ayırmak doğru olmaz. Yine bazı basma yazılar vardır ki, basılmak suretiyle çoğaltılmış dosyalardan farksız sayılmaları icabeder,,

Bu açıklama arşivistlerin de kabul ettiği temel kaidelerdir. Fakat bu esaslar gözönüne alınmaksızın "hiçbir kitap dosyada kalmaz, bütün kitaplar kütüphaneye...", denirse, bu, dosyayı parçalamak, onu temel dayanağından ayırmak demektir, ki çok tehlikelidir. Zira bazı dosyalar vardır ki içindeki bir vesika veya kitap, broşür ve saire ile mesele çözülebilir. Bunları ayırdığımız zaman dosya anlaşılmasız olur. Meselâ: bir miras dosyası tasavvur edilsin ki içerisinden meseleyi açıklayacak olan *vasiyetnâme* çıkarılmıştır. Yine bir dava dosyasındaki asıl işin dayandığı ve şikâyetin sebebini teşkil eden kitap (veya başka bir şey) içerisinden alınırsa dava çözülmez ve dosya anlaşılmasız olur. Yine mektep işlerine ait bir dosyada kabul veya red edilen kitapların, nümunelerin bulunması lâzımdır. Bunun gibi bir elçinin raporuna belge olarak eklediği o memleketin umumî efkârı, temayül ve istidadı hakkında tahrik, teşvik ve sair işlere dair kitap, mecmua, tedhiş ve zulüm olaylarına dair resimler, filimler veya diğer şeyler, dosyanın içinde bulunmalıdır. Bu neviden eklerin eksikliği arşiv bünyesi için esas olan bütünlüğü bozduğu, ve yaralanma, sakatlanma meydana getirdiği için çok tehlikeli ve aynı zamanda ilmi araştırmalar için de zararlıdır. Şu halde bazı ziyaretçilerin kütüphanede bunları bulması faydasına, birlikte doğup büyüdüğü, hattâ sırf kendisi için vücud bulan, dosyadan ayırmak asla telâfi edilemiyen zararlar verebilir. Fakat Shakespeare'in Venedik Taciri tiyatrosundaki tamahkâr yahudi Shylock gibi bunun üzerinde inadla durmak da doğru değildir. Pek âlâ düşünülebilir ki dosyalardaki kitaplar arasında tek nüsha ve gayet değerli bir bibliyoğrafya eseri bulunabilir. Bu neviden müstesna durumlar karşısında, esas kaideye karşı günâh işlenmiş olmakla beraber, kütüphanecilik yönünden baha biçilemez bir değer taşıyan böyle bir kitabı, her ne şekilde olursa olsun, bir kütüphaneye vermek yalnız kütüphanenin şöhretini değil, aynı zamanda arşivin de ilme hizmet değerini arttırır. Kitabın çıkarılmış olduğu dosyada ise, husule gelen boşluğun nasıl ve niçin meydana geldiği ve dosyanın eksik parçasının nereye verildiği,

hangi numarada kayıtlı olduğu bilindiğinden pek o kadar karışıklık ve şüphe meydana getirmez.

Bu münakaşalardan ve açıklamalardan sonra yine “yazılmış veya basılmış bütün maddeler kaynaktır,” denirse, bunlara artık tekrar tekrar hayır demeğe lüzum görmüyoruz. Zira bir gemi haritasının, bir irsaliye kâğıdının veya bir aşı tezkeresinin kaynak olmadığı apaçıktır? Fakat daha derin görüşlü ve düşünüşlü olanlar, istatistiklerin, tahriratların, protokolların ve sair resmî devlet yazılarının hiç olmazsa kaynaklıktan başka gayeli olduklarını görür ve kabul ederler.

Binaenaleyh perakende veya toplu yazı maddelerini katologa geçirmek ve yerlerine yerleştirmek isteyenler onda hâkim olan gayeyi gözetlemek şartıyla malzemenin arşiv malı mı, yoksa kütüphane malı mı olacağını bilmekte güçlük çekmezler.

NOT:

Bu yazı belki arşiv meslek ve bilgisinin bulunduğu bir çevrede daha ziyade ilgi toplar, ve önemli olabilir. Ancak başlangıçta—birçok devletlerde olduğu gibi—yanlış yola sapmanın fenalığını ve bir daha doğrultmanın ne kadar güç olduğunu yakından bildiğim için, bu yıllarda bizde de başlamış sayılabilen arşiv malzemelerini toplama ve düzenleme işleri ve yakın bir zamanda kurulmasını candan dilediğimiz arşivcilik için önemli bulduğumuz konuları açıklamanın faydalı olacağını zannediyoruz. Fakat her şeyden önce arşivin sınırını diğer kaynak maddelerden ayırmanın, gaye ve maksadını aydınlatmanın lâzımgeleceğini ve bunun için de Avrupa’lı bilginler tarafından bu konuda yazılmış bir yazıyı tercüme etmeyi düşündük. Fakat araştırıp bulduğumuz yazıların birçoğu konuya dolayısıyla temas etmektedir. Doğrudan doğruya konu ile ilgili yazılar, umumiyet itibariyle yalnız o milletin kendi bünyesinin ve devlet organizasyonunun özelliğini aydınlattığı ve belirttiği, hatta örneklerinin bile yalnız dar bir çevrede bulunduğu ve bizim bünyemize pek uymadığı için daha ziyade o memleketin arşiv ve kütüphane teşkilâtını incelemek isteyen meslek adamlarını ilgilendirecek mahiyette olduklarından, kendi ihtiyaçlarımıza cevap verecek bir yazının, bu yazılardan faydalanılarak doğrudan doğruya kaleme alınmasının daha uygun olacağı kanaatine vardık. Ancak konuyu açıklarken ileri sürülen fikirlerin, daha

doğrusu hakikatlerin bizde—meslekten olmayan bir çevrede—meçhul olmasına rağmen yazıda öğretici (talimi) gaye güdüldüğünden bu fikirlerin nereden ve ne suretle alındığını ayrı notlarla göstermenin konuyu kavramadaki kolaylığa engel olabileceği düşüncesiyle kaynakları burada toplu olarak gösteriyoruz.

Ivo Striedinger: *Was ist Archiv und was Bibliotheksgut* (Archivalische Zeitschrift Heft: 36).

Dr. Brenncke: *Archivkunde Theorien und Geschichte.*

Armin Tille: *Soll das Archiv Gegenwartsstoff sammeln* (Archivstudien zum siebzigsten Geburtstag von Waldemer Lippert, S. 237 - 244).

Seizinger: *Bibliotheks und Archowissenschaft.*

Georg Hermann Müller: *Von Archiven und Bibliotheken.*

Zimmermann: *Was sollen Archive sammeln.*

Wilhelm Engel: *Territorialänderung und Archivalien folge* (Archiv studien.. S. 578 - 92).

Bertold Bretholz: *Fremde Archivalien in den Archiven.* (Archivstudien.. S. 56 - 60).

Hans Beschorner: *Risse und Karten in den Archiven* (aynı eser S: 20 - 35).

Heinrich Butte: *Archiv und Familienforschung* (aynı eser: S. 61 - 71).

Holzinger: *Registratur und Archivkunde.*

Alferd Bergmann: *Das Recht des Staats an Privaten archivalien* (Archivalische Zeitschrift Heft: 41).

VESİKALAR:

BEŞİNCİ SULTAN MURAD'IN TEDÂVİSİNE VE
ÖLÜMÜNE AİT RAPOR VE MEKTUPLAR

1876 — 1905

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Milletvekili ve T. T. Kurumu Üyesi

Amcası Abdülaziz'in biran evvel yerine geçmek istiyen Abdülmecid'in büyük oğlu veliahd Murad efendi, (doğumu 1840) Abdülaziz'in bilhassa son zamandaki asabî ve hırçın hareketleri sebebiyle epi taraftar peyda etmişti; veliahd, münevver ve kendisinden iş beklenir hür fikirli olduğundan etrafında uyanık, yenilik taraftarı bir sınıfı toplamış bulunuyordu; hakikaten gerek o sıralarda ve gerek daha sonraları saltanat hânedanı arasında Sultan Murad kadar, münevverler üzerinde sempati yapmış bir hükümdar gelmemiştir.

Murad efendi nihayet 1293 h. 1876 m. de Abdülaziz'in hal'i üzerine senelerdenberi ihtirasla beklediği saltanata nail olmuş ve *Beşinci Murad* adıyla Osmanlı tahtına oturmuştu. Akli başında olan Abdülaziz "cünun-ı mutbık ile mecnun,, olduğu hakkında verilen fetva ile tahtından indirilmiş ve akli başında diye hükümdar ilân edilen Beşinci Murad da cülusunun üçüncü günü Ayasofya camiine yaptığı ilk selâmlıkta cinnet alâmetleri göstermişti.

Sultan Murad'ın bu hali vükelâyı telâşa düşürmüş, gerek İstanbul'daki doktorlara ve gerek Viyana'dan getirilen profesöre muayene ettirilmiş ise de iyi olamayacağına dair kat'i raporlar alındıktan sonra ister istemez hal'ine karar verilerek yerine kardeşi ve veliahdı Abdülhamid'in getirilmesi takarrür etmiş, bunun üzerine keyfiyet Abdülhamid'e bildirilerek Topkapı sarayına davet olunmuştu. Sadr-ı âzam M. Rüştü paşa tarafından yine oraya çağırılan mabeyn başkâtibi Sadullah beye de Sultan Murad'ın hal'i tebliğ ve kendisini derhal Beşiktaş (Dolmabahçe) sarayından Çırağan sarayına nakletmesi ve keyfiyeti Sultan Murad'ın

validesine bildirmesi emrolunmuştur. Beşinci Murad'ın hükümdarlığı üç ay üç gün sürmüştü.

Hakikaten kendisinden büyük işler beklenen, meşrûtt idareye taraftar olan bu uyanık fikirli hükümdarın hal'i hükümet erkânını müteessir ettiği gibi memleket dışında da teessür uyandırmıştı ¹. Hattâ Sultan Murad'da ilk cinnet alâmeti görüldüğü zaman serasker Hüseyin Avni paşa, Abdülaziz'in tekrar hükümdar olması ihtimalini düşünerek "Hânedanın içinde en değerlisi bu idi, o da böyle oldu,, diye teessür ve endişesini gizlememişti.

Sultan Murad, gerek şehzadelğinde ve gerek veliahdlığında içkiye fazla düşkün olduğu için âsâbını bozmuş ve onun bu ibtilâsında şehzadeligindenberi maiyyetinde bulunarak hükümdarlığında ikinci mabeyincisi olan Seyit bey mühim âmil olmuştu. Bundan başka sultan Aziz'in, kendi oğlunu kendisinden sonra hükümdar yapmak istemesi veliahdi daimi surette düşündürmüş olduğu gibi 1876 mayıs ibtidasında vukua gelen *softalar kıyımı* üzerine Sultan Aziz'in Murad efendinin hiçbir tarafa çıkamaması hakkındaki iradesi de kendisinde suikasd yapılacağı vehmini uyandırmıştı. Veliahd, bu korku içinde bulunduğu sırada Abdülaziz'in hal'ini tertip eden hey'et hükümdar olacağı günü kendisine bildirmişken bir şüphe üzerine bir gece evvel hal'e karar verilmiş olması ve bu karardan da veliahdin haberdar edilmemesi Murad efendinin zâten bozulmuş olan âsâbını büsbütün sarsmış olduğundan biat günü bile kendisinde hissedilir derecede gayr-i tabiflik görülmüştü ².

¹ Sultan Murad'ın hal'inin Avrupa'da masonlar tarafından teessürle karşılanmış olduğunu Mısır'lı prens Halim paşa, Memduh paşaya söylediği zaman bunu hayretle karşıladığını yine Memduh Paşa beyan etmektedir (*Hali'ler-iclaslar*, s. 133). Bu kayıttan, Memduh paşanın, Sultan Murad'ın daha veliahd iken mason locasına intisap ettiğini duymamış olduğu anlaşılıyor.

² Bu hususta makale arasındaki Doktor Âkif paşa ile Kapoleon'un müşterek raporlarına bakınız.

Abdülhamid, Midhat paşa ve arkadaşlarının muhakemesi esnasında Midhat paşadan, Sultan Murad'ın cinnetine dair aşağıdaki suali sormuş ve cevabını almıştır ki aynen şöyledir :

Abdülhamidin sorusu

Din ve nâmusunuz üzerine bâd-el-kasem Sultan Murad'ın cülûsunun ilk günündeu îtibaren ne vakte kadar kuvve-i aklıyesi yed-i iktidarında ve ne vaktitten sonra şuûruna halel geldiğini kendi dest-i hattınızla [hatt-ı destinizle]

Sultan Murad'ın hal'inden itibaren vefatına kadar geçen yirmi sekiz senelik müddet, Sultan Abdülhamid'i huzursuz bırakmıştır ; çünkü münevverler tarafından sevilen sabık hükümdarın Avrupa'ya kaçırılmak istenmesi tekrar iclâs için yapılan Ali Suâvî vak'ası ve masonların kaçırma faaliyeti, bilhassa ilk devirlerde, zaten vesveseli olan Abdülhamid'i uyanık davranmağa sevketmiştir.

Abdülhamid, bir gün gelip iyi olursa Murad'ın kendi yerine hükümdar olacağından daima endişe etmiş ve bu hususta yukarıda zikrettiğimiz hadiseler de bu korkusunu teyit eder mahiyette bulunmuş olması sebebiyle biraderi ile onun validesini öldürmek istemiş³; gerek Ali Suâvi vak'asını müteakip⁴ ve gerek Mithad

şimdi tahriren beyan buyurmanız irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî iktizay-ı celilindedir.

Bunun altına Midhat paşa'nın kendi el yazısıyla yazdığı cevap :

Din ve nâmusum üzerine kâsem ederek beyan eylerim ki Sultan Murad'ın cinneti cülûsunun haftası olan salı günü teayyün idüp meydana çıkmıştır. O güne kadar kuvve-i akliyesi yed-i iktidarında idi. Cülûsun beşinci cumartesi günü umum vükelâyı kabul iderek cümleye hitaben bir mekale îrad etmek istedi ise de mizacında bazı inhiraf olduğu beyaniyle itizar idüp irtesi gün dahi Abdülaziz merhumun irtihali münasebetiyle kendüsünde eser-i teessür görüldü ise de bu ahvalin hiç birisi kuvve-i zihniyesini ihlâl itmemişti. 8 Temmuz sene 97

Midhat

Midhat paşa merhumun bu cevabı Sultan Murad'ın tamamen cinnet eseri göstermediğini bildirir. Kendisine bu hastalığın cülûsunun üçüncü cuma günü baş gösterdiğini ikinci mabeyinci Seyit bey ile Başkâtip Sadullah bey [paşa] söyledikleri gibi raporlardan da böyle olduğu anlaşılıyor. Abdülhamid'in bunu sorması, aklı başında olduğunu öğrendiği Sultan Murad aleyhine âmir-i mücbir olduğu için fetva ve karar almaktı.

³ Bu hususa dair *Mir'ât-ı Hakikat* 'de (C. 1, s. 172) şu kayıt vardır : « ... Namık paşa rivayet eder ki o esnada kendisi (yani Namık paşa) ve Sadr-ı âzam Mehmed Rüştü paşa, saray-ı hümâyuna celb olunup Sultan Murad'ın ve validesinin, mücerred hıfz-ı âsâyiş-i umumî için saray-ı vücuttan kâşâne i ademe izamları hakkında damad Mahmud paşa vasıtasıyla taraf-ı şâhânenen mahremane reyleri sual olunur; Namık paşa «*Bu madde bizden sorulacak şey değildir, umur-ı şer'iyyededir, icab-ı şer'isi araştırılmak lâzımdır*» cevabını vermiş ve sadr-ı âzam da anı tasdik etmiş olduğundan mesele bu kadarla kalmıştır ». Yine aynı şeye dair Sadullah paşa merhumdan naklen Mehmed Galip 'eyin *Sadullah paşa yahut mezardan nida* isimli eserinde (s. 65) de şöyle bir kayıt vardır : Ali Suavi vak'asından sonra Başvekil Sadık, Mütercim Rüştü, Ahmed Vefik ve Saf fet paşalardan mürekkep Yıldız sarayında teşkil edilmiş olan bir komisyon toplantısında, damad Mahmud paşa komisyon odasına gelip ellerini kapının

paşa muhakemesi esnasında Abdülaziz'in katlini emretmiş olmakla itham ettiği sabık hükümdarın âmir-i mücbir olduğuna dair fetva bile almıştı ; mason olan Sultan Murad'ın, bazı karinelere göre, Avrupa'da mason localarına mensup kiral, veliahd ve prensler tarafından himaye edilmiş olması ve cinnet halinde bulunması Abdülhamid'in, biraderi aleyhinde daha ileri gitmemesini icabettirmiştir⁵. Bir kayda göre Çırağan'daki Ali Suâvi vak'asından sonra Yıldız'a aldırıldığı Sultan Murad'ı, *Kleanti Skaliyeri*'nin tehdidi üzerine tekrar Çırağan sarayına iadeye mecbur olduğu söylenmektedir⁶.

iki tarafına dayayarak « *Efendimiz buyuruyorlar ki bu Suâvi hâdisesi selâmet-i memleket için endişeyi mucip bir şeydir ve bunun tekerrürü muhtemeldir ; o cihetle hâkan-ı sabıkın bir çaresine bakılırsa mülk ve millete hizmet edilmiş olur* » demiş. Bu kayıt, zannıma göre bu makalenin sonundaki II ve III numaralı vesikalar ile alâkadardır. Abdülhamid'in Sultan Murad'ı öldürmek için bazı fetvalar almış olduğunu arşiv vesikaları arasında görmektediriz.

⁴ Ali Suâvi vak'asını müteakip Başvekil Sadık paşanın riyasetindeki heyet-i vükelânın Sultan Murad'ın Topkapı sarayında sıkı bir muhafaza altına alınmasını veyahut Kütahya, Isparta veya Sivas şehirlerinden birine yollanarak orada mahfuzen ikamesini ve validesi Şevkefzâ kadının da Hicaz'a gönderilmesini tavsiye eden kararlarını havi mazbata müsveddesi makalenin sonundaki II numaralı vesikada görülmektedir; bundan başka yine aynı vak'ayı müteakip Sultan Murad'ın kendisine ait ne kadar silâh, mücevherat ve para varsa onların müsadresine dair yine Sadık paşanın başkanlığındaki heyetin vermiş olduğu (21 ca sene 95 ve 11 mayıs sene 94) tarihli kararı havi arıza sureti ile silâh ve mücevherat listesi suretleri de vesikalar arasına konmuştur.

⁵ *Belleten*'in otuzuncu sayısında çıkan (*K. Skaliyeri-Aziz bey komitesi*) makalesine (S. 245) bakın. •

⁶ Sultan Murad, Suâvi vak'asından sonra Yıldız bahçesinde Malta köşküne hapsedildiği zaman, dostu ve Prodos Mason mahfilinin ustad-ı muhteremi olan *Kleanti Skaliyeri*'ye gönderip anın çok değerli bir vesika olarak saklamış olduğu tezkirede şu suretle tazallum ediyordu: « *Eğer beni bu yerden kurtarmazsan Malta köşkü benim mezarım olacaktır* ». Bu tezkireyi okuyan Kleanti, büyük bir cür'etle Abdülhamid'e hitaben aşağıdaki beyannâmeyi kaleme alarak altına *komite* imzasını koyduktan sonra bunu Eastern Expres gazetesine göndererek neşredilmesini eğer yayınlanmıyacak olursa komite tarafından öldürüleceğini gazetenin müdürüne bildirmiş; gazetenin müdürü Whitaker vaziyeti mabeyn müşiri Said paşaya anlatarak ne yapması lâzım geleceğini sormuş; o da omuzlarını silkerek sadece *neşredersiniz* demiş. Beyannâme neşredilir edilmez gazetenin ilk nüshası Yıldız'a mabeyn müşiri İngiliz Said Paşa'ya gönderildiğinden o da Abdülhamid'e takdim etmiş; pâdişâhı büyük bir telâş almış, gazete müdürü saraya çağrılıp gazetesi kapatılarak İstanbul'dan çıkarılmış ve naklettiğim makalenin kaydına göre Said Paşa da Kon-

Midhat paşa ve diğerlerinin muhakemelerini müteakıb Abdülhamid'in, biraderi hakkında fevkalâde olarak saraya topladığı heyet-i vükelâyâ mabeyn tahrirat-ı ecnebiyye kâtibi Mahmud Münir bey vasıtasıyla tebliğ ettiği irade dikkate şayan olduğundan aynen buraya alıyorum :

**Sarây-ı Hümâyunda müteşekkil meclis-i fevkalâdede
9 Temmuz ve saat üçde ser kurena Hamdi Paşa hazır
olduğu halde tebliğ ettiğim irâde-i şâhanedir**

Efendimiz cümlenize selâm-ı şâhâne buyurdular; meclis-i fevkalâdenin temyiz ve tefrikine havale buyurdıkları cihet Sultan Aziz merhumun katli için ya hâkan-ı sabıkın emr-i cebrîsi vardır veya hut mahkûm olan paşalar bu fiili kendiliklerinden icra etmiş ve ettirmişlerdir; işte bu iki suretten ibarettir. Sultan Murad'ın emr-i cebrîsi olduğu istidlâl olunuyor; çünkü kaatiller müşarünileyhin on beşer yirmişer senelik adamlarıdır; Nuri paşa mabeyn müşiri, Mahmud paşa damad, Midhat paşa olvakıt vükelâdan müteneffiz bir zat oldukları halde sarây-ı hümâyunda bulunuyorlar idi. Mustafalar ile şürekâsına verdikleri emir de sarây-ı hümâyunda vukubuldu; Sultan Aziz merhum da yine sarây-ı hümâyunun Fer'iyyesinde idi; bunlar ile beraber mahâkimin hükmünden sonra Nuri ve Mahmud paşalar kaatillere verdikleri emir, Sultan Murad'ın emr-i cebrîsini anlara tebliğden ibaret olduğunu bu kere mahtum varakalarla beyan eylediler. İş şu hale müncer olduktan sonra velev ki mahkemenin hükmü mevcut olsun mahkûmların idamına yâni hükm-i mahâkimin icrasına gitmek muvafık-ı adalet olamayacağı; efendimizin adaletle meşhun olan vicdan-ı şâhâneleri his buyurmaktadır; eğerçi delâil-i mesrûde ve ifadât-ı meşrûha ile Murad efendinin âmir-i mücbir olduğu kabul olunur ise o halde mahkûmların tahff-i cezası için ancak bir medar olabileceği ile beraber adl-ü hakka dahi tevfiğ-i hareket olunmuş olacağı derkârdır; eğerçi delâil ve ifadat-ı meşruha kabul buyurulmaz ise o halde mahkûmların tahfif-i cezalarına hiçbir mahal olmayacağı dahi bedihidir.

ya'ya (Ankaraya) sürülmüş . Lâkin beyannâmenin neşri icabeden tesiri yaptığından Sultan Murad Çırağan sarayına iade olunmuştur (8 nisan 1934 ve müteakip tarihli fransızca *Akşam* gazetesinde neşredilen *Kleanti Skaliyeri ve Nakşibend kalfa* makalelerinden ; yazan bizzat Skaliyeriden naklen Ali Nuri bey merhum.)

Murad efendinin âmir-i mücbir olduğunun kabulü müşarünileyhin icray-ı cezası için bir vesile olamayup zira velevki Sultan Aziz merhumun katli için verdiği emr-i cebri hâl-i sıhhatinde vukubulduğu tahkikat-ı vâkıadan ve dün akşam Midhat paşanın Sultan Murad'ın cülûsundan bir hafta yâni Sultan Aziz merhumun vuku-ı vefatından üç gün sonra hâl-i sıhhatte olduğu hakkında delâilile beraber verdiği varakasından müsteban olmuş ise de elyevm Murad efendi mecnun olduğundan kendisine ne şer'an ve ne de nizamen hal-i cinnetinde mazhar-ı mücazat olamayacağı malûm-ı şahanedir. kendüsünün vücudı menfaat-i memleket için muzir olup da kaldırılması itikadında bulunmuş olsaydı Suâvi maddesi gibi bir hal-den iğtinâm-ı fırsat olunabilirdi; fakat şevketmeâb efendimizin şefkat-i şâhaneleri o gibi şeylere mâni olmuş ve olmakda bulunmuş olduğu elyevm kemal-i rahatta ve taht-ı mahfuziyet-i şâhâne de sabittir. Şu iki noktanın temyiz ve tefrikinden maksad-ı şâhâne mahz-ı iltizam-ı adalet olduğunu balâdaki tafsilâtle beraber irâde-i adalet ifade-i hazret-i pâdişahi üzerine meclis-i mahsusunuza tebliğ eylerim,,

Mühür

Mahmud Münir

Tam yirmi sekiz sene Çırağan sarayında sıkı bir nezaret altında yaşamağa mahkûm olan beşinci Sultan Murad'ın, cülûsundan itibaren mübtelâ olduğu akıl hastalığının tedavisi için gösterilen ihtimamlar ve hakkında verilen raporlar ve yine bu hususta valide sultanın, oğlunu okutmak suretiyle gösterdiği faaliyete rağmen ilk birkaç sene zarfında hastalık bütün şiddetiyle devam etmiştir. Tarih sırasıyla suretlerini aşağıya koyduğum doktor raporlarıyla valide sultanın dışarıdaki okuyuculara yollamış olduğu mektuplar bu hükümdarın hastalığına ve ne gibi zarurete binaen hükümdarlıktan hal edildiğine dair bize tam mânasiyle bir fikir vermekte ve tarihin bazı mübhem noktalarını aydınlatmaktadır.

Sultan Murad'ın bir an evvel iyi olması için, Abdülaziz'i hal edenler cidden büyük gayretler sarf etmişlerse de cuma selâmlıklarında ve sarayda görülen gayr-ı tabii halleri bütün ümitleri boşa çıkarmıştı⁷. Tabib raporlarına ve cülûsu esnasında bulunanların

⁷ Valide Sultan tarafından oğlunun vaziyeti hakkında belki de okuyuculara yazılan ve baş tarafına « olan halin tarifi budur » başlığı konmuş olan mektup aynen şöyledir:

«İbtida hanım ile güzel güzel söyleşiyorken gözlerini havaya dikip ve gö-

söylediklerine göre, Sultan Murad hükümdar yapılmak için gece sabaha karşı dairesinden alındığı sırada çok korkmuş, âsâbı bozulmuş ve Abdülaziz'in ölümünün ânf olarak kendisine tebliği de sıhhati üzerine tesir ederek hastalığı artmıştır.

Sultan Murad'ın, veliahtlığı zamanından beri hususî tabibi *Kapoleon* adında bir İtalyan olduğundan ibtida bu doktor yeni hükümdarın tedavisine memur edildi ise de rivayete göre bunun yaptığı yanlış tedavi Sultan Murad'ı zayıf düşürmüştü. Zamanın ilerlemiş olan tababetine tamamiyle vakıf olmıyan, fakat senelerden beri saray tabibliğinde ve Sultan Murad'ın hususî doktorluğunda bulunarak mevki almış olan *Kapoleon*, yine rivayete göre hastanın boynuna ve kulaklarının arkasına yetmiş kadar sülük yapıştırmak suretiyle padişahın bünyesinin sarsılmasına ve fazla kan zayi etmesine sebep olmuş imiş.

Elimizde en eski tarihli olarak Avrupa'dan getirilen doktor *Pana* tarafından verilmiş olan 14 Temmuz 1292 (26 Temmuz 1876) tarihli raporda hastayı tedavi etmekte olan diğer doktorlarla görüşildikten sonra aşağıdaki tedavi sureti tavsiye olunmuştur.

“Temmuz'un on ikinci pazartesi günü akşamı ve ertesi salı günü sabahı Salih efendi⁸ ile birlikte olarak Sultan Murad Han hazretlerini gördüm ; rey-i âcizânemce kendüleri iztirabı derundan münbais olarak cümle-i asabiyyenin suret-i umumiyeye de muhtel olmasından muztarip olmuşlardır. Hastalığın ibtiday-i

zünün bebeği büyük olarak ufak ufak kendü kendüsüne söyleşerek ve söylediği söz ne olduğu anlaşılmıyarak bir yarım saat ve bir çeyrek kadar bu hal üzere iken hemen hanım deyip o işi teklif eder ; hanım da efendim olmaz cevabını verdiği halde niçin olmaz diyorsun diye işte emredin bunu öldüreyim diyerek hanımı döver ; hiç gözünü tavandan ayırmıyarak ben ne yapayım böyle emrediyorlar der ve iki yeşil elbise giyen görüyor ; fakat ismini söylemiyor ; onlara bakıp gülüyormuş. Evvel böyle değil idi, yanına vardıktan sonra bu hal meydana geldi. Bir düziye böyle iş olur mu ? bunun yoluna koymasının çaresini sizden isterim ; ilerisi fena olur diye korkuyordum. Kadın yanında olduğu halde daima o işi teklif ediyor, bu da olur mu ? sonra vücuduna zarar gelmez mi ? yedi günden sonra daha başkasını yanına aldı ; bakalım şimdiki halde uyku uyuyor ; biraz gevşeklik gelmiş ise de inşallah geçer. Bu halden sonra taşra çıktı ; bu gevşekliği ondan biliyoruz ; yarın bakalım nasıl hal kesbeder?».

⁸ Bu Salih efendi, meşhur hekimbaşı Salih efendi olup Maarif nezareti müsteşarı iken Sultan Murad'ın cülüsünü müteakib valide sultan kethüdalığına tayin olunmuştu.

zuhurundan beru müdavat eden etibbânın ifadesine göre bu hale ol vakit daha şiddetli surette duçar olmuşlar iken muahharen icra edilen müdavat-ı münasibenin tesirat-ı hasenesi müşahede kılınmıştır. Bu iyiliğe nazaran elhâletü hâzihi devam eden ihtilâlin yine o veçhile yani sükûnet verici banye (banyo) lere girmek ve havây-ı ceyyid istişmam etmek ve bahçe içinde gezmek ve mideyi itâb etmiyecek suretle kuvvet verici yemek ve alehusus uykusuzluğu def için hâmız-ı tutya istimâl eylemek, velhasıl her nevi müeddi-i ıztırâp halâtтан ictinab ettirmek yolunda müdavata devam ile azar azar mahvolacağında çok ümit vardır.

İşbu beyanname-i tıbbîyi şehri temmuzun ondördüncü çarşamba günü Dolmabahçe saray-ı hümâyununda doktor *Kapoleon* ve *Salih efendi* ve *Âkif paşa* ve doktor *Monceri* ile bilmüzakere tahrir eyledim.

Müşarünileyh hazretlerinin bir miktar Bordo şarabı içmeği ziyade arzu ettiklerini işittiğimden kendülerine su ile karışık olduğu hale günde bir rubu şişe Bordo ve keza çok su ile karışık olarak bir ons (sekiz dirhem) kadar da konyak verilmesini ve şayet bunlar mucib-i tahrik olur ise istimâlinin tatil edilmesini rey eyledim.,,

Doktor *Pana*'nın bu teşhisine göre Sultan Murad'ın hastalığı cümle-i asabiyyesinin umumî surette bozuk olmasından ileri gelmekte idi; fakat hastada bir salâh eseri görülmediğinden ve hastalığın uzaması dahilî ve haricî dedikoduyu mücip olduğundan dolayı daimî surette tabib-i müdavilerden rapor alınmakta idi. Doktor *Pana*'nın raporundan sonra 1 Ağustos 1876 tarihli Doktor *Âkif paşa* ile *Kapoleon* taraflarından ve cülûstan iki ay sonra verilmiş olan müşterek raporda Sultan Murad'ın hastalığının sebebi ve bunun bir tarihçesi nakledilmekte olup bu dikkate şayan olan vesikada aynen şöyle denilmektedir :

Fi 1 Ağustos 1876 tarihiyle Doktor Âkif Paşa ve Kapoleon tarafından müştereken verilen raportun tercemesidir

Sultan Murad Han hazretleri otuz yedi yaşında olup mizaçları gayet asabî ve bünyeleri sâlim ve kavîdir; kendüleri obeş senedenberi birçok ahval-i müşkile ve tehlike için-

de muammer olmuşlardır. Geçen mayıs ayı ibtidalarında henüz veliahd-ı saltanat oldukları halde talebe-i ulûmun vuku bulan hareketleri üzerine dairelerinden harice çıkmamak için bir emr-i pâdişahî sadır olmasıyle bundan dolayı kendülerine su-i kasd havfi târif oldu ve yirmi beş gün ve yirmi beş gece bazı ahvalce ifrat ettiklerinden bu da ziyade kesret-i tehey-yüci istilzam eyledi.

İşte bu suretle cereyan eden bir hal içinde şehr-i mezkûrun otuzuncu günü hûlul edip taht-ı saltanata cülûs ettiler. Ol gün icra olunan harekât-ı askeriyye fras-ı havf ve dehşet etmesiyle kendülerinde bir noktaya hasr-ı efkâr edercesine bir düşünmek ârızası nümâyan olmağa başladı; elhasıl haziranın dördüncü günü amcaları merhumun itlâf-ı nefis ettiklerini haber verdiler; bu vak'a-i gayr-ı müterakkibe kendülerine bir sadme-i hatime olduğundan o günden itibaren kendüleri hazine ve mütefekkir ve sâkit görülür idi; nihayet-ül-emr mâh-ı mezburun onuncu günü müşarünileyh hazretlerinin elhaletü hâzihi mübtela oldukları hastalığın alâmet-i müdhişesi birdenbire zuhur eyledi; kendülerini şanlarına şeyn gelmiş ve aleyhine kıyam olunmuş ve menfur olmuş tasavvur ederler ve vücudı olmayan bazı şeyleri görüyor ve işitiyor gibi zanniyyat-ı şedfde ile müteazzi olurlar idi; hattâ bir takım fareler hayal edip ondan da korktulâr. Böyle zıcret-i kalb arasında telef-i nefis etmek için mukavemet olunamayacak derece harekâta kalkışurlar idi; işbu alâmet elyevm hâl-i devamdadır.

Müşarünileyh hazretleri vücutca hal-i tabii üzeredirler; dimağdan başka kâffe-i âlât yolunda hükümlerini icra ediyor; mefluciyyete müteallik hiçbir alâmet-i zâhire yoktur.

Hastalığın esbab ve alâmatı berveçh-i meşruh takarrür etmiş olduğundan zırde vazi-ül-imza olanlar, şu minval üzere beyan-ı hâl ederler ki bu hastalık hayat-ı akliyyenin gayet ağır bir zıcret ve ıztırabı olup bunun da esbab-ı mühiyyesi dâ-i küül olduğu gibi birdenbire meydana çıkması dahi vukuat-ı fevkalâde ve müdhişenin eseridir.

Bu hastalığın istidlâl-i netayici bahsine gelince bu meselede gayet ihtiyat lâzımdır ve her ne kadar illetin şifayap olmak ihtimali mutlaka red olunamaz ise de bununla beraber

şurası dahi hatırdan çıkarılmamak iktiza eder ki ifakat ümitleri illetin imtidadı ile nisbet-i mütehâlîfe üzeredir.

İki doktorun vermiş olduğu bu rapor Sultan Murad'ın iyi olması ihtimalinin pek az olduğunu göstermekte idi. Bunun üzerine vaziyetten pek müessir olan خلع hali erkânı daha esaslı ve kat'î bir rapor alınmasına lüzum gördüklerinden Viyana Üniversitesi profesörlerinden akıl hastalıkları mütehassısı *Leidesdorf* İstanbul'a getirilmişti. Leidesdorf, zamanının meşhur mütehassıslarından olup zevci Prens Alber'in vefatı üzerine hastalanan İngiliz Kırالیçesi Viktorya'yı tedavi etmek üzere Londra'ya çağrılmış ve böylece şöhreti artmıştı.

Leidesdorf sarayda kalarak hastasını müşahede altında tuttu ve neticede 13 ağustos 1876 tarihli mufassal raporunu verdi. Bu mühim raporun fransızca olan aslı ile tercemesi vesikalar arasına konulmuş olup aşağıya nakledilen sûret türkçesinden alınmıştır.

13 Ağustos 1876 tarihinde Viyana Üniversitesi muallimlerinden Doktor Laydesdorf'un verdiği raportun tercemesidir

Sultan Murad Han hazretlerinin hastalıklarına dair doktor Kapoleon tarafından verilen tafsilât-ı sahiha ve müdakkikane ve bizzat icra ettiğim muayenat-ı mükerrere, müşarünileyh hazretlerinin düçar oldukları hastalığın keyfiyeti hakkında malûmat-ı kâfiye hasıl eylemiştir.

Müşarünileyh hazretleri bir maraz-ı asabî-i cünunî'ye giriftar olmuşlardır ki bunun da esası küüliyyet-i müzminedir; o da bazı sademat-ı maneviyeye sebebiyle ahiren tezayüd etmiş ve bu esbabın şiddet ve terakümüne mebnî vücutca pek ziyade îras-ı mazarrat eder bir hale gelmiştir.

Müşarünileyh hazretlerinin ispirotolu meşrubat istimalinden men olunması lüzum-ı kat'îsinin dahi zahiren pek ağır olan ve bazan tezayüd eden alâmatda dahli olduğu şüphesizdir; maraz-ı asabî-i cünunî tazyikat-ı maneviyeden hasıl olan tenezzülden ve ziyade ıztırab-ı kalb ile gelip geçici adem-i temyizden münbais olarak ân-ı vahidde zuhur eden harekâttan ibarettir; bu hale bir de uykusuzluk veyahut kifayet derecesinden az uyku uyumak munzam olmuştur ki bu da asabî ve marazî bir teheyyüç hali îras ediyor.

Hal-i tabîi üzere kemal-i dikkatle icra ettiğim muayene matluba iyice muvafık bir netice vermiştir; şöyle ki havass-ı bâsıra ve sâmia ve şâmme yolunda hükümlerini icra etmektedir; tekellümde ikna ve teşevvüş yoktur; göz bebeklerinin eb'ad-ı fizyolociyesi mütesavî ve fi'li serîdir; kalb yolunda hükmünü icra etmekte olduğu misillû inbisat ve fart-ı nümûv halinde de değildir, iki perde-i sada temizdir, desamat derece-i kâfiyededir; muayene olunabilen şıryanlarda hiç bir gûna katılık yoktur; ak ciğerler tamamiyle serbest ve temiz ve vüs'at-ı kâmile halindedir; karaciğer hal-i tabitsinden ne katılaşmış, ne de küçülmüştür, yalnız fass-ı yesarı biraz tevessü eylemiştir. Dalak eb'ad-ı fizyolociye üzeredir; vezâif-i hazmiyye yalnız ifragatta bazı ittiradsızlıktan mâada hiç bir veçhile hal-i aslîsinden huruç etmiyor; vesait ve mecari-i bevliyye tâhirdir, ciltte çiban ve kızılık gibi şeyler kat'â yoktur. Mide bir muhattf nezle-i müzmine sebebiyle bir miktar basittir. Cümle-i akliyye lâyikiyle nümûv halinde ve harekâtı hal-i aslîsinde olup lisanda felc-i haffften ve inhiraftan eser olmadığı gibi hiss-i umumîde dahi hal-i aslîden huruç eseri yoktur. Müşarünileyh hazretlerinde her nevi maraz-ı haricî-i dimağînin vücuduna kail olmayan işbu muayenenin neticesinden anlaşıldığına göre ârizanın makarrı, cümle-i asabiyyenin tâ merkezinde olduğunda hiç şüphe kalmamıştır.

Müşarünileyh hazretlerinin vücutca iyi halde bulunmalarına ve sinlerinin dahi binnisbe genç olmasına ve avâızın kalil-ül-ımtidat bulunmasına mebni hastalığın karfın-i şifa olmağa kabiliyeti vardır; bununla beraber ifakatin husuli için tıbbî ve gayr-i tıbbî, bazı müdavata lüzûm vardır ve bu babta pek büyük sabretmek iktiza eder; fakat ifakatin öyle vesait-i mahsusa ile husuli ümit edilmemeli ve böyle bir hastalığın lâakal üç aydan evvel def'ine muvaffak olunmıyacağı bilinmelidir.

Tıbben icrasını teklif ettiğim ve müşarünileyh hazretlerinin etibbasiyle kararlaştırdığım müdatat tahriren başkaca beyan olunacaktır. Bu babta yazılacak varakada münderic olacağı veçhile gayr-i tıbbî idilecek müdatat dahi evvel-i emirde müşarünileyh hazretlerinin bir suret-i mürettebede imrar-ı zaman etmeleri ve bir taraftan imkân müsait olduğu derecede her nevi ıztırab-ı derunı müeddi halâtтан teb'id edil-

mesi ve bir yandan dahi hal ve istidadlarına göre zihinlerinin suret-i leyynede işgal ve kendülerinin hafif işlerle meşgul edilmelerinin tecrübesi hususlarından ibarettir.

Bu hususta Bab-ı Âlî'nin nazar-ı dikkatini bir diğer nokta-i nâzike imale etmeğe cesaret eder isem vazifemin haricine çıkmış olmaktan ihtiraz etmem; şöyle ki, şimdi bütün dünya devlet-i aliyyeye ve onun hükümet ve hükümdarlarına hasr-ı nazar etmiş ve her gün bin kişi müşarünileyh hazretlerinin mizaçlarına dair haber almak talebinde bulunmuş olduğundan bu babta vuku bulmakta olan suallere az çok resmî bir cevap vermek ve bu suretle bir takım bedhâh yalancıları iskât ve endişe-i kulûbı tahfif etmek zann-ı âcizaneme göre güzel olur; binaenaleyh işbu beyannâmenin bir kısmından dahi istinbat olunacağı üzere, halka ber veçh-i âtî itay-ı malûmat olunmalıdır: "Sultan Murad Han hazretleri altı haftayı mütecaviz zamandanberü vukuatın sademât-ı şeddesinden hasıl olan bir musir uykusuzluktan ızdırıp çekmişlerdir; bu halin imtidadını her ne kadar bazı tertibat ile tahfife muvaffakiyyet hasıl olmuş ise de cümle-i asabiyyeyi bir kesret-i teheyüç halinde bıraktığından ârıza-i mezkûre bir müddet ziyade istirahat ve dikkat ve hüsn-i idareye muhtaçtır,,

Laydesdorf (Leidesdorf) un raporundan anlaşıldığına göre Sultan Murad'ın hastalığının tedavisi kabil olup en az üç aydan evvel iyileşmeyeceği merkezindedir⁹. Profesörün raporun sonundaki tavsiyesine sebep de hükümetce hastalığın halktan saklanmak

⁹ Sadullah paşa merhum, Sultan Murad'ın cülüsünde başkâtip tayin edilmiş ve bu padişahın hal'ine kadar o makamda bulunmuştur. Kendisinin nakline göre (*Sadullah paşa yahut mezardan nida*, s. 102) doktor Leidesdorf Sultan Murad'ın iyileşmesinin gayr-i kabil olduğuna dair rapor vermiş olduğunu söylemiş; halbuki suretini yukarıya naklettiğim rapor, hastalığın tedavisinin kabil olduğu merkezinde olduğundan eğer ondan nakleden kitap sahibi yanlış yazmamışsa Sadullah paşa ya zühul etmiş veya raporu görmemiş, yahut da okumamıştır. *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* isimli eserde ise Leidesdorf'a atfen Sultan Murad'ın hastalığının bir kaç ay içinde geçeceği yazılmaktadır; hattâ hastalığın uzvî bir maraz-ı dimağî olmayıp lâyikiyle tedavi olunduğu takdirde geçeceğini aynı doktor söylemiş ve « Benim Viyana'daki hastahânemde yalnız altı hafta kalsın ben bu hastayı o müddet içinde tammüsihha olarak iade ederim» demiş (s. 84). İkinci eserin mütaleası, Doktor Leidesdorf'un raporiyle az çok birleşmektedir.

istenmesi ve türlü türlü uydurma şeylerin söylenmesi sebebiyle memleket dahil ve haricindeki dedikoduların önünü almak içindi¹⁰.

Tercemesinde tarihi gösterilmeyerek Doktor Monceri¹¹ tarafından sadaret makamına verilmiş olan raporda da hastalığın başlangıcından beri padişaha bakmakta olan tabiplerin yardımlarıyla bir kaç günden beri Sultan Murad'ı tedavi etmekte olduğu beyan edildikten sonra hastalığın *kara sevda* denilen illet olup hastanın kendisini telef etmek tehlikesi bulunduğu ve iyi ihtimamla üç ay zarfında bu rahatsızlığın bertaraf olmasının ihtimal dahilinde bulunduğu beyan edilmektedir. Rapor tercümesi aynen şöyledir :

Doktor Monceri tarafından cenâb-ı sadarete verilen raportun tercemesidir

Sultan Murad hazretlerini muayene eyledim ve hastalıklarının bidayetinden beri bakmakta olan etibbânın muavenetiyle birkaç günden beri müdavat etmekteyim ; binaenaleyh meşhudatımı berveçh-i âti beyan ederim :

Evvelâ - Müşarünileyh hazretleri bir kaç nevi ihtilâl-i şuûr illetine mübtelâ olmuşlardır ki bu da gûya ihafe olunuyor gibi sayıklamak ve vücudı olmayan şeyi görmek ve telef-i nefse gayet temayül eylemek gibi alâmatı camî karasevda hali gösteriyor.

Saniyen - Bu hastalığın şimdilik şifayâb olamaması hakkında fras-ı şüphe edêr hiç bir alâmet görünmüyor ; maamafih illetin eşkâli ve hususa telef-i nefse meyletmek müşkilât-ı vahtmesiyle beraber bulunması tehlikelidir.

Sâlisen - Bu suretle bir kaza vukuuna meydan verilmemek üzere müşarünileyh hazretlerini gayet dikkatli ve daimî bir nezaret tahtında tutmak elzemdir.

Râbian - Hastalık mümted oldukça tedabir-i müttehazenin hüsn-i cereyanına dikkat olunur ve buna da hastanın mutâvaatı ve nezaret edenlerin dirayetkârane muaveneti munzam olur ise lââkal üç ay zarfında kâmilen ifakat hasıl olabilir.

¹⁰ Sultan Murad'ın cinneti ilk günlerde rahatsızlık ve sonra da sırtında çıban çıkıp elbise giyemediği şeklinde işâe olunmuştu ; fakat sonraları halk pâdişâhın cinnetini öğrenmiş ve işin saklanacak tarafı kalmamıştı.

¹¹ Monceri, Süleymani'yedeki Dar-üş-şifa tabibi ve asabiye mütehassısı idi.

Hâmisen — İlet, sademât-ı muhtalitadan neş'et eylediği cihetle edilecek müdavâtın dahi tıbbî ve gayr-i tıbbî olarak muhtelit bulunmasına muhtaçtırki bunun da ahval ve alâmata göre suver-i icraiyyesi ve anın tadili, hizmetlerinde bulunan tabiblerin hazakat ve dirayetlerine muhavveldir.

Şimdilik arzedeceğim malûmat-ı ibtidaiyye şunlardan ibaret olup bâdezin emrolunur ve ahvalce lüzum görünür ise daha mufassal bir raport kaleme alacağımı beyan ederim.

* * *

Yukarıda adları geçen ve rapor suretleri konan tabiblerin yalnız veya müşterek raporlarındaki tavsiyeler, hastanın iyileşmesinin zamanla kabil olduğunu gösterdiğinden ve iç ve dış durumun ise daha fazla beklemeğe tahammülü olmadığından ve bu hususta Abdülhamid'in cülûsu için çalışan eniştesi Damat Mahmud paşa'nın gayreti ve bilvasita sadr-ı âzamı tehdidi de müessir olarak ¹² telâşa düşmüş olan Mehmet Rüştü paşa daha fazla beklemekten çekinerek en son kat'î surette almış olduğu rapora istinaden ¹³ icabeden fetvayı da aldıktan sonra Sultan Murad'ın hal'ine karar

¹² Sultan Hamid'in cülûsu için çalışmış olan demad Mahmud paşa, sadr-ı âzam Sultan Murad'ın hal'ine muvafakat etmezse evvelki خلع hali gibi bunun da asker kuvvetiyle yapılacağını Redif paşa ile birlikte bulunurken Âmedci Mahmud Celâlettin beye söylemişti. bk. *Mir'ât-ı hakikat* (c. I, s. 168).

¹³ Doktorların vermiş oldukları raporun kat'î ve sarîh olması hakkında sadr-ı âzam Rüştü paşanın bir buyrulduzu sureti:

«Madem ki bu hastalık şifa bulmaz tasdikinde bulunuluyor, bunu sarahaten kat'iyyen beyan etmek lâzım gelür; yalnız cismanî ve muvakkat bir iyilik farz olunduğu takdirde ve binaenaleyh hastalığın tabiatı hastanın aklına ve kuvay-ı akliyyesine malik olmak ümidini mahvediyorsa bu nokta-i mühimmeyi bir suret-i sarîhada bildirmek lâzımdır».

Abdülhamid'in cülûsundan sonra Sultan Murad hakkında en son verilen rapor, muhtelif lisanlarla çıkan gazetelerle neşr ve ilân edilerek aslı olan fransızcasının takdim olunduğuna dair sadr-ı âzam Mehmed Rüştü paşanın 11 Şevval sene 93 tarihli arzı aynen şöyledir.

«Sultan Murad hazretlerinin derece-i illetine dair muahharen etibba taraflarından tanzim ve ita kılınmış olan raportun sureti, elsine-i muhtelif üzere evrak-ı havadise derc ile neşr ve ilân ettirilerek fransızca olan aslı tesyir-i savb-ı vâlâları kılındı efendim. Fi 11 L. sene 93.

Mehmed Rüştü

verilmiş, bunun üzerine Midhat paşa, veliahd Abdülhamid efendi ile görüşmeğe memur edilmiştir ¹⁴.

Nihayet 10 Şaban 1293 çarşamba günü (30 Ağustos 1876) hükümet erkânı ile ulemâya mühim bir işin görüşülmesi için tezkiyeler yazılarak ertesi perşembe günü Bâb-ı Âlî'ye gelenler Topkapı sarayında toplanacak olan meclisê yollanmışlardır; Arz odasında vâki toplantıda sadr-ı âzam kısa surette vaziyeti anlatmış; şeyh-ül-islâm da şer'an icrası icabeden ve evvelce hazırlanmış olan fetvayı okuması için fetva emini Halil efendiye vermiştir ¹⁵. Bunun üzerine keyfiyet, Hırka-i saâdet dairesine gelmiş olan Abdülhamid efendiye tebliğ edilmiş ve an'aneyle binaen Bâb-üs-saâde denilen Akağalar kapısı önünde usul ve kanun üzere kendisine biat olunmuştur (31 Ağustos 1876).

Sultan Murad ^ع hal edilmekle beraber bir müddet daha tedâvisine devam edilmiş ve bir seneden az bir zamanda tedricen iyileşmeğe başlamış ve daha sonraları tamamen iyi olmuşsa da artık sıkı bir nezaret altında Çırağan'da kalmıştır.

Sultan Murad'ın hal'inin on dördüncü günü 13 Eylül 1876 (23 Şaban 1293) de Doktor Akif paşa ile Kapoleon taraflarından verilmiş olan müşterek raporda hastalığın devam ettiği ve iyi olmak ümidinin tamamen zâil olduğu yazılarak hastanın bazı hallerinden bahsediliyor; rapor tecemesi aynen şöyledir :

Âkif paşa ile doktor Kapoleon taraflarından 13 Eylül 1876 tarihli raportun tercemesidir

“Hâkan-ı sabık Sultan Murad hazretlerinin geçen şehr-i ağustosun ibtidası tarihli raportumuzda şerh ve beyan olunan hastalıklarının pek sür'atli ve gayet şiddetli suretle terakki

¹⁴ Sultan Murad'ın cinnet hali ile Abdülhamid'in ne suretle hükümdarlığa hazırlandığı hakkında o vak'alar içinde bulunmuş olan Mahmud Celâlettin paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat* isimli tarihinde derli toplu malûmat vardır (c. 1, s. 167 ilâ 171). II. Abdülhamid'in tahta çıkışı başlığıyla B. Halûk Şehsuvaroğlu da Akşam gazetesinde (5 ve 6 Mart 946) iki makale yayınlamıştır.

¹⁵ Fetva sureti:

« İmam-ı müslinîn cünûn-ı mutbik ile mecnun olmakla imametten maksud fevt olsa uhdesinden imamet münhal olur mu? Elcevab beyan buyrula. Allahü âlem olur.

Ketebeh'ül-fakir
Hasan Hayrullah

etmiş olduğunu arz ve ilâm ederiz ; vakıa o müddettenberu kendülerinde vakit vakit bir sükût-ı mümted müşahede etmekte olduğumuz gibi yürürken bazı kere sallanmak ve her ne kadar nâdiren vuku buluyor ise de adelât ve çehre bazı titremek dahi rüyet olunuyor; zabt-ı bevl edememek iki defa vaki oldu; tabiat bazı defa inkıbaz ve bazan mülâyimet halinde bulunuyor ; hiss-i hicap zail olmuştur ve za'f-ı vücûd ziyadedir.

İşbu alâmât-ı vahîmeden istidlâl olunduğuna göre meflûciyet-i umumiyenin mutlak-ul-vuku olduğu şüphesizdir ve ifakat bahsinde hemen bütün bütün ümit mahvolmuştur. „

Bu tarihten bir hafta sonra verilen ve sekiz doktorun imzasını taşıyan ¹⁶ 20 eylül 1876 tarihli raporda Sultan Murad'ı tedavi etmekte olan Kapoleon ile Âkif paşa ve Monceri'nin ifadeleri dinlenip raporları da tetkik edildikten sonra hastanın muayene edilerek aşağıdaki raporun verilmiş olduğunu görüyoruz :

“Hakan-ı sabık Sultan Murad-ı hâmis hazretlerinin şimdiki hallerini muayene ve beyan etmek üzere celbolunmuş olduğumuzdan müşarünileyh hazretlerine daima müdavat eden doktor Kapoleon ve Âkif paşa ve Monceri'nin ifadat-ı vakialarını istima eyledikten ve mumaileyhimin yazmış ve tarafımıza irâe etmiş oldukları raportlar meali dahi malûm olduktan sonra bu babtaki efkâr-ı âcizânemizi berveçh-i âti arz ederiz :

Sultan Murad hazretleri üç aydanberu karasevda illetine mübtelâ olmuşlardır ki bu da tahvif ve tazyik olunuyor gibi sayıklamak ve telef-i nefse ziyadesiyle meyletmek ve görmediği işitmediği şeyi görüyor, işitiyor gibi havass-ı tabiiyyede muhiş surette sehv eylemek halleriyle müctemfdir ; müşarünileyh hazretleri hayallerinde fare vesair bazı nâpâk hayvanat tasavvur eder, bazan dahi birden bire şiddetle zuhur edici heyecan izhar eyler. Bu esnada kendüleri gayet mutabassırâne bir nezaret ve dikkat tahtında tutulmuş ve tutulmakta bulun-

¹⁶ Bu doktorlar Âkif paşa ile Kastro, İngiliz sefareti tabibi Dickson (Dickson), Fransa sefareti tabibi Marvan (A. Marroin), Monceri (Mongeri) Alman sefareti tabibi Mulik (Muhlik) ve Avusturya-Macaristan sefareti tabibi Safo (Saffo) ile Temple'den mürekkepti.

muştur; kendilerinin duçar oldukları uykusuzluk hali bazan galebe edilemeyecek derecededir; asâr-ı muhabbet ve şefekat hemen bütün bütün zâil olmuş ve hicab ve tesettür hissiyatı dahi günden güne zâil olmaktadır; göz bebeklerinin eb'âd-ı asliyesi bâkîdir; gözlerin bakışı donuktur; sîmalarında nûmayan olan âsâr hem mülâyimane bir kayıtsızlık ve hem de hal-i inhitat göstermektedir. Bir müddettenberu müşarünileyh hazretleri kendülerine verilen ilâçları ve hatta me'külât ve meşrubatı kat'iyen reddetmekte olduğundan bu hal ziyade zaaf ve daimî inkıbaz îras etmiştir.

Muahharen adelât ve çehre çekilip, büzülmek ve bazan âzây-ı bedende ispazmoz harekâtı ve meşy ve harekette ihtizaz ârız olmak gibi alâmet zuhur eylediği misillü en son günlerde dahi maharic def'inden zuhur eden mukaddime-i mefluciyetten nâşî hastalığın ağır bir hale münkalib olmuş olmasından korkulur. İşbu ahval ve mülâhazat, aklın müteza-yiden kesb-i zaaf etmesiyle ve alehusus kuvve-i hafızanın mahvolmasıyla bir kat daha sübut bulmuştur.

Binaenaleyh hastalığın berveçh-i muharrer suret-i teşhisi salif-üz-zikr raportlar münderecatına muvafık olarak cümlemiz tarafından kabul olunmuş ve minval-i meşruh üzere beyan olunan alâmetten netayic-i vahîme istidlâline mecburiyyet gelmiştir; maamafih encâm-ı hâlin vaktini tâyin edemeyiz; elhasıl illet-i sevdanın bir cünun-ı felcî haline girmeğe başlamasından korkulur,.

Fransız Sefareti Tabibi	İngiliz Sefareti Tabibi		
<i>Marroin</i>	<i>Dickson</i>	<i>Kastro</i>	<i>Âkif</i>
	Avusturya Sefareti Tabibi	Alman Sefareti Tabibi	
<i>Temple</i>	<i>Saffo</i>	<i>Muhlik</i>	<i>Mongeri</i>

Bu raporu verdikten dört gün sonra içlerinden Temple hariç olmak üzere aynı doktorlar 24 eylül 1876 tarihli müşterek bir rapor daha vermişlerdir. Bu raporun tercemesi elimizde yoksa da aslı olan fransızcası vardır. Fotoğrafisi makalenin sonuna konmuş olan bu son raporda pek açık olarak Sultan Murad'ın iyi olsa bile melekât-ı akliyyesine tamamen sahip olamayacağından bahsedilerek hülâsa olarak şöyle denilmektedir:

“Hâkan-ı sabık Sultan Murad'ın hastalığının mahiyetine dair 20 eylül 1876 tarihli raporumuza atfen sabık hükümdar her türlü tahmin hilâfına uzak bir âtide salâh bulsa bile gerek şahsî ve gerek amme işlerinin idaresini tekrar ele alabilecek surette akıl ve muhakemesine tamamiyle sahip olamayacaktır.,”

Evvelki raporlarından dört gün sonra aynı doktorlar tarafından Sultan Murad'ın iyi olsa bile şahsî ve amme hizmetlerini göremeyeceğine dair verilmiş olan bu ikinci rapor, dikkati çekmekte ve bunun bir maksatla yazdırıldığı kuvvetle zannedilmektedir. Bu rapordan sonra da artık Sultan Murad'ın tedavisine dair hiçbir rapor görülmüyor; Abdülhamid son raporu aldıktan sonra müsterih olmuş ve hükümdarlığını sağlamış ve ^ع hali işlerindeki devlet adamlarını ve Sultan Murad mensuplarını dağıtıttıktan sonra Sultan Murad'ı tazyik ettiği gibi tedavisini de hemen hemen tamamen denilecek derecede ihmal eylemiştir¹⁷. Halbuki Mithad Paşa nezarette ve sadaret makamında bulunduğu sırada Sultan Murad ile onun mensupları paşaya güvendikleri için Abdülhamid, Çırağan'da ıztırap içinde bulunan biraderini tazyikte ileri gidemiyordu. Hattâ bir aralık tazyikin artması üzerine Valide Sultan, Midhad Paşanın tavsiyesiyle ikinci müdür nazır Mehmed ağa ile Abdülhamid'e bir tezkire yollayıp şikâyetle bulunmuştu¹⁸.

¹⁷ Abdülhamid, Çırağan sarayına, sonradan paşa olan Doktor Rıza beyi tayin etmişse de yirmi sene oranın doktoru olan bu zat, Murad'ı ancak vefatından az evvel görmüştür.

¹⁸ Sultan Murad'a, Abdülhamid'in Çırağan'a gönderdiği bazı memurlar tarafından tazyik yapılmakta olduğundan bahs ile valide Şevkefzâ kadın efendi tarafından bu halden şikâyetle pâdişâha aşağıdaki mektubu yollanmıştı.

Sultan Hamid hazretlerine tarafımdan yazılan tezkerenin sureti :

Şevketlû, azametlû velinimet-i biminnet pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Cenâb-ı rabb-i mecid ömr-ü ikbal-i şehriyârilerini mezid ender mezid ve evreng-i hilâfet-i tâcîdarîlerinde ilâyevm-is-sâa berkarar ve mezid buyursun. Malûm-ı âli-i şehriyârileri buyurulduğu üzere bendenizin şu cihanda gözüm nuru Sultan Mecid evlâdı cümleten kendi evlâdım olduğu ve hâkan-ı müşarüneyh hazretlerinin sulb-i pâkinden müteselsil ve mütevellid yek vücud biraderler bulunduğunuz halde bu haysiyetle cümlemenizin validesi olduğuma asla iştibah olmayıp Sultan Murad nasıl veledim ise şer'an ve hakikaten zât-ı şâhâneleri ve sair biraderleri dahi öylece evlâdım olduğunuz meghud-ı âlemiyandır. Böyle olduğu takdirde hariçten birtakım memurların tahkirat ve tazyikatına vicdan ve merhamet-i şâhâneleri asla mail ve rıza

Sultan Murad'ın hal'inden sonra doktorlardan ümidini kesmiş olan Valide Sultan oğlunun manevî cihetten tedavisine çalışmış, bilvasita hariçten birtakım okuyuculara başvurmuştur; Yıldız evraki arasındaki bir zarf içinde Sultan Murad'ı okutmak, çamaşır-larını tütsülemek, muska takmak suretiyle sabık hükümdarın şifa

(razı) olmazlar itikadındayım; birader-i meâli güherleri Sultan Murad hazretlerinin bitakdirillahiteâlâ bu felâkete giriftar olmasında hiçbir kimsenin sun'i olmayıp ancak kibel-i rahmandan bir cilve nümâ olduğu zâhir ve hüveydâdır. Halbuki taraf-ı şâhânelerinden nasb ve tayin buyurulmuş olan nâzır ve memûrin-i saire kemal-i derece tâzib ve tazyik etmekte olduklarını nihayet derecede arz ve şikâyet eylerim; çünkü dünyanın mazhar olduğu ukubât-ı mütevaliyeye nazaran herbir derd ve meşakkatin memerr-i vukuatı insandır; burası böyle olunca ancak taraf-ı ilâhiyeden gelen her bir kazaya tahammül ve rızadan başka çare olmadığı bedihî ve müsellemdir. Kemal-i lütf ve merhamet ve eltâf-ı şâhânelerinden istirham ederim ki zikri mesbuk heriflerin izâcat ve azabından gerek hâkan biraderlerini ve gerek cariyelerini tahlis-i giriban ile kendü halimizde muvâzabı olduğumuz duây-ı şâhâneleriyle zaman geçirmek üzere kayd-ü-bend-i tazyikten âzâde ve reha buyurulmaklığımız hususuna müsaade-i ihsan âde-i hazret-i pâdişâhîleri şayan ve sezâvar buyrulmak bâbında ve katibe-i ahvalde emr-ü-ferman ve lutf-u-ihsan şevketmeâb kudretnisab velinimet-i bî imtinan pâdişâhımız efendimiz hazretlerindir. Fi 8 zilkade sene 93 ve fi 13 teşrin-i sâni sene 92 (25 kasım 1876).

Valide Sultanın bu arızası üzerine Abdülhamid aynı tarihli bir tezkire ile aşağıdaki cevabı vermiştir.

İsmetlû validem hazretleri,

Varid olan tezkire-i ismetâneleri mütalea gûzarımız oldu. Biraderim Sultan Murad Han hazretlerinin duçar oldukları avâriz, eser-i takdir-i ilâhî olarak bu halin muaddel teessüratı olmak üzere kendülerinin ezher sûret daire-i huzur ve âsâyişte bulunmaları mültezemiz olduğu gibi hakk-ı ismetânelerinde ihtiram-ı mahsusamız delail-i bedihiyye ile müsellemler olduğundan müşarünileyhin dairelerine tayin kılınan memur ile sair icabedenlere evamir ve vesâyâmız vazife-i memuriyetlerini şerh olunan maksad-ı hâlisimize tevfiğe itina eylemelerine mâtuf ve masruftur ve bunların memuriyet ve hizmetlerinden maksud-ı aslî olan hal dahî beynimizde mütemen ve müstakim bir vasıta-i muhabere ve münasebat husuliyile hariçten iki taraf miyânesine ilkey-ı şikak etmek istiyenler olur ise anların vücuduna mahal bırakmamak ve o misillülerin niyat ve teşebbüsât-ı muzırralarını kablelhudûs men etmek kazıyyesidir. Binâenaleyh bu memurların evâmîr-i mahsusamız dairesinden harice çıkmaya muktedir ve mütecasir olamıyacıkları ve tezkire-i behiyelerinde irad olunan esbab-ı şikâyatın bazı zanniyat-ı mücerrede ve gayr-ı maddiyeden münbais olacağı derkâr ise de daireyi bizzat teftiş ve mesail-i müştekâ bihânın hakikat ve mahiyetini

bulmasına gayret edildiğini gösteren dokuz mektup vardır¹⁹. Bu mektupların hemen hepsi nefesinden istifade edilmek üzere hammallar kethüdası Hafız Emin efendi adında birine yazılmıştır; Valide Sultanın bu mektuplarından bazısının tarihi var ve bazılarının da yoktur. Mektup götürüp getirme, çamaşır ve tütsü ve muska alıp verme işi, Mehmed bey adında Sultan Murad'a mensup birisi vasıtasıyla yapılıyordu. Mektuplarda melâmiyyun'dan Çavuş İbrahim bey ile Hasan baba ve Salih efendi isimleri geçmektedir²⁰.

tamamiyle tetkik etmek üzere mabeyn-i hümayunumuz feriki Said paşa (İngiliz) ile kurenamızdan Osman bey tayin ve irsal kıldılar; netice-i tahkikat üzerine memurların mugayir-i rızây-ı hümayunumuz olarak bir gûna su-i vazıları sabit olur ise icabı icra kılınur. Fi 8 zilkade sene 93.

A ع

Valide sultan, Abdülhamid'ten bu tezkireyi aldıktan sonra filhakika Said paşa ile Osman bey Çırağan sarayına gelmişler, valide sultanla görüşmüşler, memurları takdir edeceklerini söylemişler. Sultan Murad'ın validesi bunlardan bahis ile Midhat paşa mensuplarından Göçeoğlu Agop efendiye aşağıdaki tezkireyi yazarak Abdülhamid'ten şikâyet ediyor :

Saadetlü Agop efendi hazretleri,

İbrahim efendi vasıtasıyla iş'ar olunan vech üzere tarafımızdan Sultan Abdülhamid hazretlerine tezkire tahrir olunup ikinci müdür Nazır Mahmud ağa bendeleriyle gönderdim; derakab karşılığını yazıp Ferik Said paşa ile kurenâsı Osman bey geldiler ve görüştük, gûya memurları takdir etmeğe gelmişler. Aslı yok ya! taşa söz tesir eder de ona etmez ve tarafımızdan emin olmak mümkünü yok. Her ne ise zat-ı sadaretpenâhîlerinin (bu sırada Midhat paşa sadr-ı âzam idi) emirleri üzere biz de vazifemizi icra ettik; fakat hal yine eski minval üzere olduğu malûm-ı devletleri olsun; tarafımızdan yazılan ve gelen karşılığın suretlerini yazıp tarafınıza gönderilmiştir; Allah emaneti gizlüce zat-ı hazret-i sadaretpenâhîlerine gösterip yine kâğıtları tarafımıza İbrahim efendi vasıtasıyla gönderesiniz; halimizi anlayıp merhamet itsünler. Baki dua.

Valide Sultan

Midhat paşa merhumun 5 şubat 1877 de (25 muharrem 1294) sadarettен azl olunarak Türkiye'den çıkarılması üzerine Sultan Murad takımı büsbütün istinadsız kalmışlardır.

¹⁹ Valide sultanın mektuplarını hâvi zarfın üzerinde (*adet 9 numara 961 Sultan Murad'ın teşeffisi için okutturulduğuna dair*) ibaresi vardır.

²⁰ Hammallar kethüdası Hafız Emin efendinin sarayın hafiyesi olup, Sultan Murad taraftarlığı perdesi altında vükelâdan bilvasıta veya bilâvasıta duyduklarını saraya bildirmiş olduğunu gösteren iki mektubunu dördüm; bunlardan bir tanesi I numara ile makalenin sonundaki vesika suretleri arasındadır.

Mektuplardan 2 aralık 1292 ve 27 zilkade 1293 (15 aralık 1876) tarihinde yazılıp sureti aşığıya naklolunan birincisinin elkabı yoktur.

“Tezkire-i aliyyelerini memnuniyetle aldım, cümle meâli malûmum oldu; o gündenberu daha o iş olmadı; bundan sonra bakalım inşallah yerinde eder ve inşallah tesir etmiştir; çifte Ali'yi emriniz üzere bağladım; me'külat ve meşrubatca daima dikkat olunmaktadır; hemen cenâb-ı hak hıfzeylesin elimizden ne gelür, ben evlâdımı yaradan tanrıya emanet ettim; işte ol kadar, bana devlet onun sıhhatidir. Öbür şeyi saydım, bugün tamam yüz beş gün oldu, daha yirmi iki gün ister ki müddet tamam olsun, yani zilhiccenin yirminci perşembe günü demek. Allahü âlem ihsan eder ise teşekkür ederim; Salih efendiye dahi selâm ederim. Allah cümleminizin ve cümlemizin sây ve gayretini zâyi etmesün, Muradımızla bermurad eylesün âmin. Süleyman efendi için yazılan doğru değildir. Mısır'da imiş; haberi geldi; bâki duadır. „ Fi 2 kânun-ı evvel sene 92. *Malûmınız*

Mektubun üst kısmında derkenar olarak:

“Baba hazretlerinin mübarek yed-i şeriflerini bus ederim,, cümlesi vardır.

* * *

İkinci mektup 11 muharrem 1294 (26 ocak 1877) tarihli olup hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye yazılmıştır. Bu mektupta Hafız efendinin hatm-i hâcegân ettiğinden bahsedilişine göre kendisinin nakşibendî tarikatine mensup olduğu anlaşılıyor. Mektup sureti aynen şöyledir:

Mâden-i hakikatim efendim,

Bu defa gönderilen cevabınızın mealinden fevkalâde memnun ve müteşekkîr oldum; cenâb-ı hakka sad hezâran şükürler olsun elhamdülillah taâlâ hazır; mevlâ hayırlısiyle seni tiz günde muradına yetiştirsün âmin yâ mufn. Vallah-il-âzîm tarafınızdan isminiz ile selâmınızı söyledim; nutk-ı şahâneleri (ve aleykümselâm, biliyorum onu, beni sever ve âfiyetim için hatm-i hâcegân etti) deyu buyurdular. Ben yalnız selâmınızı söyledim olkadar; hatm-i hâcegânı kendileri buyurdular,

artık burasını siz bilürsünüz ve muntazır olduğum kâğıdı salı günü isterim. Allaha, çok şükürler olsun her şey yolundadır, yarabbi muradını ver. Bâki cenâb-ı hakka emanet olunuz. Fi 11 muharrem sene 94

Malûminız

* * *

15 muharrem 1293 (30 ocak 1877) tarihli valide sultanın Hafız Emin efendiye yolladığı aşağıdaki üçüncü mektuptan anlaşıldığına göre Sultan Murad'ın manevî tedavisi için bir çok kimselere baş vurulmuş, bir faydası görülmemiş ve nihayet bu iş Hafız Emin efendiye bırakılmıştır :

Efendim,

Denize düşen yılanı sarılır fehvasınca iyi kötü her kimi bulduk ise okutup tertiplerini icra ettik; fakat matlubum vech üzere olamadı, okuyanlardan büsbütün fayda görülmedi ise de zararı da görülmedi; lâkin bu adamın üzerinde peri alâmeti olduğu hakikaten müşahede olunmaktadır; zatiniz ise müstaid ve bu işte mahir olduğunuzu gönlüm isbat ediyor ve evlâdına sıdk ve muhabbetiniz olup gayretinizi görüp işitiyorum teşekkürler ederim; evlâdımı evvel Allaha, sâniyen resulüllaha ve sâlisen size teslim ve emanet ederim; her ne türlü ister isen icra edin, bir ayak evyel çaresine bakmanızı rica ederim; Vallahi nüsha da boynunda duruyor, çıkarmadım; bundan sonra kimseye bir şey yaptırmam; yapan da kalmadı; tamamıyla size teslim olduk; ölürüm sizi bırakmam. Allah rızası için evlâdım sana emanet. Sây-ü-gayretinizi temenni ederim, her ne ki emreder isen yaparım; illa bu dertten âfiyetle halâs olsun efendim; inşallah bir gün olur ki teşrif buyurup kendü yüzüne dahi okursunuz; tertibinizi Mehmed bey yediyle isterim. Bâki cevabınıza muntazırım. Fi 15 muharrem sene 94

Valide Sultan

* * *

Bundan sonra yapılan manevî tedavinin müessir olduğundan bahs ile valide sultan Hafız efendiye 25 safer 1294 (11 mart 1877) tarihli aşağıdaki mektubu gönderiyor :

Canım Hafız efendi,

Tebşirlerini aldım, fevkalâde memnun oldum; cenâb-ı hak sâyinizi zâyi etmesün; an karib-iz-zaman maksudımıza nâil buyursun âmin. Maşallah kendüsünün günden güne kesb-i âfiyeti mütezayid olmaktadır. Malûmunuzdur, halimizi pek râna bilirsiniz, ağlar ise müjde demişsiniz, bir haftadır kendü kendüsine düşünüp, haline ağlıyor; görmüş olsanız yürekler dayanmaz; gözünden leblebi gibi yaşlar iniyor ve onunla beraber vacibülvücut hazretlerine tazarru ve niyaz etmektedir; hemen allah kabul ile kusurunu af buyursun âmin. Ben onu öyle gördükçe helâk oluyorum; fakat ağladıktan sonra açılıyor, fehmi, idraki ziyade oluyor; okuyor ve kitap da mütalea ediyor ve yazı dahi güzel yazıyor. Elhamdülillah; yani hergün ve her saat iyilik artmaktadır; lâkin haline pek müteessiftir. Anladıkça ben kime ne yaptım ki beni böyle muhasara etmişler diye ağlayıp meyus oluyor ve cümle yazılan haberlerden fevkalade memnun oldum; baba hazretlerinin mübarek ellerinden öperim, tebşirlerinden teşekkür edip sevindim; bâki halimiz budur efendim; Allah yüz aklıǵı versin cümlemize. Fi 25 safer sene 94 *Malûmınız*

* * *

Yine Hafız Emin'e yazılan diğeri bir mektubun tarihi yoktur, mektubun kenarında "Murad efendi hazretlerinin validelerinden hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye," yazısı vardır.

Hakikatlı efendim,

Mahsus selâm ederim, cevab-ı aliyyelerini meserretle aldım ve cümle meali malûmum oldu; bakalım inşaallahü taâlâ bu dahi def olur, öbür şeyler def oldu; zahmet geçtiğimiz (çektığımız) budur; bu da yoluna girerse artık pîr-ü-pâktir; kendülerinin elhamdülillahi taâlâ âfiyetleri vardır; bununla beraber Süleyman efendi için yazılan doğru ise allah bilir fevkalade memnun ve müteşekkir oldum; canım sahi midir? doğru haberini isterim, pek inanmadım; allah versin ki doğru olsun. Bayram geldi demişsiniz; cenâb-ı allah hakkımızda müteyemmin ve mes'ut eylesin âmin. Mevlâdan ümit kesmem. Bâki duadır efendim. *Malûmınız*

Bu mektubun üst kenarında:

“Mededresim baba hazretlerinin mübarek ellerini öperim; evvel allaha sonra evlâdımı ona emanet ve teslim eyledim; cenab-ı hak te’sirini ihsan buyursun âmin.”

ve alt kenarında da:

“Salih efendiye dahi mahsus selâm ederim; allah cümlemizin sây ve gayretini hebâ etmesin; yüz aklığı ihsan buyursun âmin yâ muîn.”

haşiyeleri vardır.

* * *

Yine valide sultandan Hafız Emin efendiye 5 şaban 94 (15 ağustos 1877) tarihli yazılan mektupta melâmiyyundan İbrahim bey diye birisinden bahsediliyor; bu zat bir takım tavsiyelerde bulunmuş olacak ki mektupta “hesaplarını tutup duruyorum.” deniliyor²¹. Kenarında Hafız Emin efendiye yazıldığı bildirilen mektup elkabsız olup aynen şöyledir:

“Cevab-ı aliyyeleriyle melâmiyyun çavuşu İbrahim bey mühriyle mühürlü tebşiratlarını birden aldım; kıraet olunup cümle meali malûmum oldu. Bu hususta verilen tebşirat ve müjdelerinden fevkalhad memnun olduğumu ikinize de beyan ederim; herhal ve kârda vacibülvücut hazretlerine mütevekkil olup yüzümüzü tuttuk. Allah hakkımızda ve cümle ibad hakkında hayırlısını ihsan buyursun âmin yâ muîn. Takdire bağlanıp oturuyoruz. Oğlum hazretlerinin elhamdülillahi taalâ kesb-i sıhhat ve âfiyette olduklarını bende size tebşir ederim. Baki memnuniyetimin beyaniyle iktifa eylerim. Fi 5 şaban sene 94

Malûmınız

Ş

Valide sultan imza yerine Şevkefzâ adının baş harfini koydurmuştur.

²¹ Valide sultanın mektuplarında adı geçen Baba efendi ve İbrahim efendi haklarında ve bunların muska ve nefeslerinden bahsedilmek suretiyle hammallar kethüdası Hafız Emin’in saraya yolladığı birinci mektubunda malûmat olduğundan bu mektubu okuyanların, bu herifin hafiyeliği hakkında bir fikir edinmeleri mümkündür.

* * *

Hammallar kethüdasına gönderilen yedinci mektupda Sultan Murad'ın üç gündür iyiliğe doğru gittiği yazılarak yine baba efendiden bahsolunup duası isteniyor.

Benim canım,

Cevabınızı aldım; cümle meali malûmum olmuş idi; yazdığımız gibi hamden sümme hamden pazartesi ve salı ve çarşamba üç gündür âdeta iyi halleri kendüsünden müşahede ediyoruz; allah ömrünüze berekât, vücutlarınıza sıhhat ve âfiyeti ihsan buyursun. Artık mesruriyetimden ne yapacağımı bilmiyorum. Maşallah öyle kendü kendüsüne evvelki gibi söylemiyor; her veçhile farklı oldu; inşaallah bundan böyle tesyir (tesir) edecektir; haber verdim ki memnun olasınız diye. Cenâb-ı hakka çok şükür. Baba hazretlerinin mübarek ellerinden öperim, himmetlerini temenni ederim. Âfiyetimizi bilsünler de memnun olsunlar. Bakî dua.

Valideniz

* * *

Valide sultanın aynı şahsa gönderdiği sekizinci mektup tarihsizdir ve Sultan Murad'ın iyiliğe yüz tuttuğundan dolayı Hafız efendiye teşekkür olunarak şöyle deniliyor :

Efendi hazretleri,

Mahsus selâm ederim; emriniz üzere elhamdülillahi teâlâ zerre kadar üzülmiyerek ve bir ziyan gelmiyerek o işi icra buyurdular; iki gündür mâşâallah bakıyoruz, her bir veçhile kendüsünü iyi görüyoruz; inşaallah bundan böyle açılacaktır. Size reca ederim daha üzerinde bulunan cüz'i fenalıklar için dahi çalışın; elhasıl şimdiki halimizi Mehmed beyden sual edin; o size söylesün. Doğrusu bu hususta sizin sâyiniz şüphesiz meydana çıktı; bunun için ayrıca ben size teşekkür ederim. Allah ömrünüze berekât ve vücudunuza sıhhat ve âfiyet ihsan buyursun da çok zaman evlâdımın hizmetini etmek nasip ve müyesser buyursun âmin. Siz ne üzere çalışıyor iseniz onu bırakmayın, çalışın. Öteberü çalıştırıyor diye kendünüze şüphe gelmesin; sizin işinizi kimse yapamaz. Yanınızda bulunan hanıma dahi mahsus selâm ederim. Hizmetine baksun

canım, bırakmayın, evvel Allah evlâdımı size emanet verdim; Tevfik beye ve Şahinde hanıma dahi mahsus selâm ederim.

Malûmınız

* * *

Son ve uzunca olan dokuzuncu mektup ta Hafız Emin efendiye yazılmış olup bunda, Sultan Murad'ın yemek yiyip iyice uyuduğu, gözüne görünen şeylerin bertaraf olduğu, vücutca toplamağa başladığı, fakat büyük abdestini yapmak üzere helaya girip korku ve telâşla dışarı çıktığı için bunun bir çaresine bakılması yazılıp istenilen yirmi liranın gönderildiği beyan edilerek Hasan babanın da himmeti istenmektedir. Mektup aynen şöyledir:

Benim cânım Hafız efendi hazretleri,

Mahsus selâm ederim; cevabınızı aldım, hemen meali malûmum oldu; halbuki bizim halimizden sual olunursa cenâb-ı hakka sad hezâran şükürler olsun taam pek güzel ediyor ve geceleri dahi uyku güzel uyuyor ve gözüne görünen şeyler bitti, eseri kalmadı ve aklı dahi evvelkinden çok iyi farklıdır, vücutça dahi âfiyettedir; zafiyeti ol kadar kalmadı; elhamdülillahi teâlâ eyice toplandı ve benzine adeta kan geldi; rengi güzeldir; fakat iki kusurumuz vardır; biri giyinip, soyunmak, biri abdeste gidip işini bitirmek. Bu ikisi için fevkalâde kendüsi ve biz mükedder üzereyiz. İdrarını abdesthaneye gidip bozuyor ve bazıları maşrapaya kendüsi güzel güzel idrarını edip bırakıyor, ille ve lâkin büyük işini memşanede edemiyor; kendüsi memşaneye giriyor, hemen bir havf ve telâş ile dışarıya çıkıyor, nihayet donuna ediyor ve onu da çıkarırken artık ne zahmetler çekiliyor tarif edemem. Canım efendim, Allah aşkına bu işinin kendü kendüsiyle rahat etmelerine çalışılsun. Bu ikisi yoluna girmedikten sonra dünya benim olsa nafîle gözümde değildir; fevkalâde keder ettiğimiz budur; kendüsi de istiyor ki memşanede edeyim diye; fakat içerüye girer girmez bir korku ile dar kendüsünü dışarıya atıyor; bunun elinde değildir, çaresine bakmalı canım. Allah emaneti bu halimizi kimse duymasın. Artık bu ikisi yoluna girer ise bir şey kalmıyacaktır; matlubunuz olan yirmi lira tarafımıza irsal kılınmıştır. Vallahi maaşlarımız çıkmıyor, para hususu için zaruret çekiyoruz;

para verdiğime yanmıyorum, Allah kabul eylesin; evlâdım iyi olsun, uğruna feda olsun, lâkin bunlar yoluna girmedüğünden canım sıkılıyor. M.

Mektubun arkasındaki ilâve:

Hasan babanın elini, ayağını öperim. Halimizin tıpkısını beyan ettim, malûmunuz olsun; çaresine bir an evvel bakılsın; mutlaka peri alâmeti gibi anlaşılıyor. Kendüsi her şeyi yolunda olduğunu istiyor; fakat yaptırmıyorlar, korkutuyorlar; fakat hamdolsun gözüne görünen bitti; hiç bir şey görünmüyor ve hem kendi kendisine söylenmiyor; adeta güzel konuşuyor; bu iki kusur olmaz ise bir şeyi yoktur, görseniz kendüsi pek âlâ; fakat bu kusur vardır. Mahsus selâm ederim bâki duadır efendim himmet.

Mektubun bu kısmının karşısında sayfanın kenarında sonradan yazılmış olarak:

"Murad efendinin validelerinden hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye," ibaresi vardır²².

* * *

Sultan Murad'ın saltanattan indirilmesinden bir müddet sonra biri 1876 aralık'ta ve diğeri 1878 temmuz'da sabık hükümdarı iki defa kaçırma teşebbüsü olmuşsa da kuvvede kalmış ve bu ikisi arasında yani 1877 mayıs'ta da yine Sultan Murad'ı saltanata geçirmek için *Ali Suavî vak'ası* meydana gelmişti.

Birbiri ardından vukua gelen bu hadiseler zaten vehham olan Abdülhamid'i büsbütün ürkütmüş, gerek biraderi hakkında ve gerek saltanatının takviyesi için sıkı tedbirler almağa mecbur olmuştur. Midhat paşanın Taif'te şehadetinden sonra da kendisini emin vaziyette görmesine rağmen Abdülhamid, Sultan Murad'ı

²² Çok zeki ve oğlunun hükümdar olması için hırs ile çalışan Şevkefzâ kadın, Sultan Mecid'in ikinci kadını olup Abdülaziz'in hal'inden sonra oğlunun hükümdar olması üzerine üç ay üç gün mehd-i ulyâ olmuş ve Abdülhamid'in cülûsundan sonra da Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmak isteyenlerle beraber içeriden gayret göstermiş ise de Murad'ın hastalığı ve daha sonra Abdülhamid'in Sultan Murad taraftarlarını dağıtıp sürmesi üzerine bütün ümitleri kırılmış ve nihayet muharrâm 1307 (eylül 1890) de yaşı yetmişe yakın olduğu halde vefat ederek Yeni Cami türbesine defnedilmiştir.

daha ziyade sıkı bir kontrol altına aldırmişti; Sultan Murad'ın akıl hastalığı daha sonraları tamamen geçmiş ise de artık tekrar hükümdar olmak ümitleri kalmamıştı. Mukadderata bakın ki amcası Abdülaziz akli başında iken deli olduğu fetvasıyla saltanattan indirilmiş, akıllı olarak hükümdar ilân edilmiş olan Murad da delirmiştir. Hal'inden sonra bir müddet daha gerek münevver Türkler ve gerek Avrupalı'lar ve mason'lar tarafından Sultan Murad'ın tekrar hükümdar olması için arzu ve gayret gösterilmişse de muvaffak olunamamıştır.

Sabık hükümdar, Çırağan sarayında tam yirmi sekiz sene daha yaşamış ve bunun ilk üç, dört senesi müstesna olmak üzere diğer seneleri akli başında olarak geçmiştir. Son senelerinde üçüncü zevcesi *Şayan Kadın efendi*'den doğmuş olan kızı *Hatice Sultan*'ın, Abdülhamid'in damadı olan Gazi Osman paşazâde Kemalettin paşa ile münasebatını duyması kendisini pek müteessir etmiş ve mübtelâ olduğu şeker hastalığını arttırmıştır.

Söylendiğine göre Hatice sultan pek güzel ve oynak bir kadın imiş. Yetiştigi zaman hademelikten yükselen Ali Galib paşa adında btrine verilmiş ve Abdülhamid'in güzel olmayan Naime sultan adındaki kızı da Kemalettin paşa ile evlendirilmişti; her iki damadın sarayları birbirlerine bitişikti ve aradaki duvardan aşılmak suretiyle Hatice sultan ile Kemalettin paşanın münasebette buldukları duyulup görüldüğünden, Kemalettin paşa Naime sultandan ayırılarak sürgüne yollanmış ve Hatice sultan da kocası tarafından terk edilmiştir.

Bu hadise ibtida Sultan Murad'dan saklanmış ise de Abdülhamid tarafından gelen haber üzerine vaziyet yavaş yavaş kendisine anlatılmış ve bu halden pek müteessir olan Sultan Murad, kızı hakkında: *"bunu da mı yaptı? şimdiye kadar ben haysiyetimi muhafaza ettim, benim ölümüne sebep Hatice olacak,,* demiş, filhalka teessüründen dolayı bundan sonra daimi düşünür halde yaşamış, şeker hastalığı artmıştır.

Sultan Murad vefatından dört ay evvel hastalanmıştı; ilk aylarda hastalığı saraya bildirilmiyerek oğlu Selâhattin efendi namına yaptırılan ilâçlarla tedavi edilmiş, fakat makadından gelen kan kesilmemiş, bunun üzerine yaşamaktan ümidini kesmiş olan sabık hükümdar, oğluna ileride mes'ul olmaması için hastalığının biraderine bildirilmesini söylemiş ve bunun üzerine Çırağan sarayı

doktorluğunda bulunan Mirliva Rıza paşa tedavisine memur edilmiştir. Rıza paşanın Çırağan sarayı doktorluğuna tayini yirmi seneye yaklaşmış ise de Sultan Murad kendisini hiç muayene ettirmemiş ve ancak 1905 temmuzunun sonlarına doğru ilk defa olarak sabık hükümdarı muayene eylemişti. Rıza paşa, Sultan Murad'ı üç ay kadar tedavi etmiş ise de hastalığın önünü alamamış ve en son olarak tedavisi işi Sultan Abdülhamid'in çok itimad ettiği hususî doktoru ve Etfal hastahânesi sertabibi İbrahim paşaya havale edilmiştir; İbrahim paşa, Sultan Murad'ın vefatından iki gün evvel bir cumartesi günü Çırağan sarayına giderek hastayı görmüştür. Bu husustaki müşahedesini İbrahim paşa merhum kendi hatıratında şöyle anlatıyor²³:

“1905 senesi ağustosunun 27 inci cumartesi günü Şişli'deki hanemde sabaha karşı derin bir uykuya dalmış olduğum halde odamın kapısı vurularak hizmetçi: “Efendimiz şimdi ferman buyurmuşlar; hemen Yıldız sarayına gidip baş musahip Cevher ağayı göreceksiniz; bir çavuş geldi bu iradeyi getirdi. „ dedi. Hemen kalktım, araba ile Yıldız sarayına gittim; Bahçede Çit köşkünün önünde baş musahibe rastgeldim, “ne haber,, dedim. Mûmaileyh bana hitaben: “Haydi hemen içeri girip efendimizi görünüz; size benim ile bir yere gitmek için irade buyuracaklar,, dedi. Hava henüz karanlıktı; şafak bile olmamıştı... Kendi kendime hayretlere müstagrak olduğum halde harem kapısından içeri girdim, nöbet odasına girerek nöbetçi musahip ile Sultan Hamid'e haber gönderdim.

Musahip bir kaç dakika sonra geldi; bana delâlet etti, küçük kabul salonuna girdim, Sultan Hamid ile karşılaştım. “Baksanıza paşa, birader hasta diyorlar; başmüsaheb ağa ile şimdi gidip muayene ediniz; hem de gayet dikkatli muayene edi niz; hastalığının ne olduğunu teşhis edip bana sahih haber getiriniz.,, dedi; derhal mukabele ettim. “Ferman efendimizin .. fakat hangi biraderinize gideceğiz efendim? „

Sultan Hamid bu sualimden derhal müteessir oldu, alâim-i veçhiyyesinden anladım; adeta hiddetlenir gibi cevap verdi: “Canım

²³ Abdülhamid'e dair çok kıymetli hadiseleri nak eden bu hatıratı bizzat görmedim; fakat bir hayli menkıbelerini hatıratı okumuş olan dostum sayın Dr. B. Turhan'dan duymuştum. Metindeki notu, hatıratı görmüş ve okuyarak eserine nakletmiş olan bay Ziya Şakir'in *Beşinci Murad'ın hayatı* isimli eserinden (s. 231) aldım.

büyük birader hasta imiş diyorlar; çabuk gidip bana haber getiriniz. „

Ben artık bir harf bile söylemeğe cesaret edemiyerek çıktım; bahçede bekleyen baş musahibin yanına geldim; hazır olan saray arabasına bindik, Çırağan sarayının köprü altındaki kapısı önünde indik, saraya girdik; bizi bir salona aldılar; beş dakika sonra Sultan Murad'ın dairesinin tabibi Rıza Paşa geldi; aramızda bir müddet havaî sözler ceryan etti; bir çeyrek sonra o dairenin baş ağası Server ağa geldi; baş muhasip Cevher ağaya: “Buyurun efendim „ dedi. Hep beraber kalktık; bize silâhlı bir tüfenkçi de iltihak etti; her tarafı otlar bürüyen bir bahçeden Sultan Murad'ın ikamet ettiği daireye geçtik; takriben iki buçuk metre arzında ve beş metre tülünde bir odaya girdik. Burada Sultan Murad altın yıldızlı bir karyola içinde yatıyordu; oda muntazam, temiz, tertipli, bütün eşyalar yerli yerinde idi. Yatağın yanına takarrüp ettik; ben hastaya doğru eğildim: “Efendimiz zahmetiniz nerede bir yeriniz ağrıyor mu? „ dedim. Murad-ı hamis bu sualim üzerine ağır ağır göz kapaklarını kaldırdı; bir kere yüzüme baktı, gayet titrek yavaş ve harfleri uzatarak ha..y..yır diye cevap verdi.

Hasta takatsız görünüyordu; fakat kendisini bildiği ve kuvve-i müfekkiresini kaybetmediği anlaşılıyordu; ancak söz söylemeğe dermanı yoktu; ecel ile mübarezede bulunduğu anlaşılıyordu. Nabzını parmaklarımın arasına aldım, gayet zayıf, sayılmaz derecede seri olarak daraban ediyordu; bileğini bıraktığım vakit kollarında mukavemet ve kuvvet kalmamış olduğundan kendi kendine düşüverdi. Sordum: “Efendimiz başınız ağrıyor mu? „ Göz kapaklarını açtı *hayır* deyip yine kapadı. Kulağımı kalbinin üzerine koydum; kalp pek seri ve gayet zayıf olarak çarpıyordu.

Müşarünileyh yatakta arka üstü yatmakta olduğundan iki tarafa kımıldatmağa ve vücudunu sarsmağa gönlüm razı olmadı; yalnız karnını parmaklarımla biraz muayene ettim; geri çekildim; çünkü hasta yarı halet-i nezde idi; böyle bir hastayı uzun uzadıya sualler iradiyle ve muayene etmek bahanesiyle büsbütün yormak muvafık-ı insaniyet olamazdı.

Odanın haricindeki küçük salona geldik. Arkamızdan o ana kadar görünmeyen mahdumu Selâhattin efendi de geldi. Müşarünileyh bana hitaben telâşla:

— Babamı nasıl buldunuz hali tehlikeli değil mi? diye sordu. Cevaben dedim ki:

— Vakıa pederiniz rahatsızdır; Fakat son derecede telâş edecek kadar değildir Cenâb-ı Hakkın inayetiyle sıhhat kesbeder; Doktor Rıza Paşa lâzımgelen sıhhi tedbir ve tedabiri pek güzel yapmış.

Selâhattin efendiye rahatsızlığın ne zamandan başladığını sordum; bana aynen şu cevabı verdi:

— Babam çoktanberi hasta imiş; lâkin bizim vaktiyle haberimiz olmadı; çünkü o, rahatsızlığını daima bizden saklardı. Bu defa hastalığının ne zaman başladığını anlamadık; ancak bundan yirmi beş gün mukaddem çamaşır değiştirir, çamaşırklarını yıkayan kadınlar elbisesinin birisinde kan lekeleri görmüşler; bana haber verdiler; işte ben ancak o zaman rahatsızlığını anlıyabildim; hissetim ki babam dizanteri hastalığından muztarip. Bunun üzerine ne gibi rahatsızlığa mübtelâ olduğunu sual ettim; “ Bir aralık hasta olmadığını söyleyerek benden gizledi; nihayet rica ve ısrar ettim, filhakika bir çok zamandanberi kanlı basura mübtelâ olduğunu söyledi; ben de artık Rıza paşaya müracaat ettim; fakat babam kat'iyen ilâç almaktan (zehirlenmek korkusuyla) hazer etmekte idi; malûmatım budur. Babam üçbeş gündenberi yataktan kalkamıyor; pek zayıf ve nâtüvan düştü halini iyi görmüyorum. „ dedi.

Doktor İbrahim paşanın hatıratından alınmış olan notlar burada bitiyor.

Hastayı muayene eden İbrahim paşa tabif olarak Abdülhamid'e icabeden izahatı vermiştir; bunu Sultan Murad'ın vefatından üç gün sonra Selâhattin efendinin Abdülhamid'e göndermiş olduğu bir arzadan da anlamaktayız ki bunun suretini daha aşağıya aynen koydum.

Sultan Murad, İbrahim paşanın muayenesinden iki gün sonra yani 17 cemaziyelâhir 1322 h., 16 ağustos 1320 r. (28 ağustos 1905 m.) pazartesi gecesi alaturka saat sekize yakın ²⁴ vefat etmiş ve keyfiyet, sureti aşağıda yazılan aynı tarihli raporla Abdülhamid'e

²⁴ Sultan Murad'ın baş kadını Mevhibe kadın efendi tarafından Sultan Hamid'e yazılan arıza da vefatın sekize yakın ve Doktor Rıza paşanın raporunda ise sekiz buçukta öidüğü beyan edilmektedir.

bildirilmiştir. Rapora nazaran mübtelâ olduğu şeker hastalığı ve damar katılığına ilâve olarak nezf-i meâf ve ishal-i müzib ve felc-i lisan ve bel'ûmîden müteessiren vefat etmiştir²⁵.

Sultan Murad'ın vefatı hakkında tabib Mirliva Rıza paşanın vermiş olduğu rapor sureti.

Hak teâlâ velinimet-i âlem şehinşâh-ı muazzam efendimiz hazretlerini ilâ âhiriddevran taht-ı hilâfet ve saltanatta dâim ve berkarar buyursun âmin.

Hâkan-ı sabık Sultan Murad han hazretleri bir hayli zamandanberu mübtela olduğu tebevül-i sükkeri ve tasallüb-i şerayın ile muztarip bulunduğu bunlara munzam olarak nezf-i meâf ve ishal-i müzib ve felc-i lisan ve bel'ûmî hastalıklarına duçar bulunduğu cihetle her ne kadar abd-i memlûkleri tarafından üç mahdanberi²⁶ tedavisine son derece dikkat ve itina kılınmış ise de müşarünileyh hazretleri bâlâda zikrolunan hastalıkların devamiyle, teşeddüdünden hasıl olan zaaf-ı umumî neticesi olarak bugünkü pazartesi günü saat sekiz buçukta hulûl-i ecel-i mev'udiyle irtihal-i dâr-ı naim eylemiş olduğunu mübeyyin işbu rapor-ı bendegânem hakipây-ı tütüâsây-ı hazret-i hilâfetpenahîlerine maruzdur ferman.

Fi 17 cemaziyelâhır sene 322 ve Fi 16 ağustos sene 320

Mabeyn-i hümayun-ı cenâb-ı mülûkâne
etibbâsından Mirliva kulları
Esseyit Ali Rıza b. Halil

Biraderinin ölümünü haber alan Abdülhamid, hemen aynı günde doktor Rıza paşadan başka Çırağan sarayına, Etfal hastahânesi başhekimi *İbrahim paşa* ile Alman hastahanesi baş operatörü *Kanburoğlu Aleksandros*, Doktor *Ahmed Sudî* ve Mabeyn doktorlarından *Miralay Mehmed İzzet* beyleri gönderip ölünün

²⁵ Bazıları Sultan Murad'ın vefatına dair raporların Yıldız evrakı arasında bulunmadığını yazmışlarsa da doğru değildir. Suretlerini makale arasında ve fotoğraflarını da makalenin sonuna koyduğum iki rapor ile Selâhattin efendinin ve Mevhibe kadın efendinin arızaları Yıldız evrakı arasından alınmıştır.

²⁶ Selâhattin efendinin arızasında Sultan Murad'a birinci defa tabib gösterilmesi vefatından otuz beş gün evvel olduğu yazılmakta, Rıza paşa raporunda ise üç aydanberi tedavi edildiğini beyan edilmektedir.

muayenesini irade etmiş ve bu heyet Doktor Rıza paşanın da iştirakiyle evvelki rapora benzer aşağıdaki müşterek raporu vermişlerdir. Bu ikinci raporun da sureti aynen şöyledir:

Hak teâlâ hazretleri velinimetimiz hilâfetpenah-ı muazzam efendimiz hazretlerini dünyalar durdukça kemâl-i sıhhat ve âfiyetle erike pîrây-ı şan ve şevket buyursun âmin.

Hâkan-ı sâbık Sultan Murad Han hazretleri bir haylı vakittenberu tebevül-i sükkeri ve tasallûb-i şerayin ile muztarip bulunduğundan eyyam-ı ahîrede bunlara munzam olarak nezf-i meâî ve ishal-ı muzib ve felc-i lisanî ve bel'ümî hastalıklarına mübtelâ bulunduğu cihetle her ne kadar tabibi müdâvîsi Rıza paşa kulları tarafından üç mahdanberu tedavisine son derece dikkat ve îtina edilmiş ve taraf-ı âbidânemizden defaatle müşavere-i tıbbiye icrasıyle lâzım gelen tedaviye kemal-i ihtimam ile müsaraat kılınmış ise de berveçhi bâlâ hastalıklarının devam ve teşeddüdünden husule gelen zaaf-ı umumî neticesi olarak müşarünileyh hazretleri bugünkü pazartesi günü saat sekiz buçukta hulûl-i ecel-i mev'ûdiyle maatteessüf irtihal-i dâr-ı naim eylemiş olduğunu mübeyyin işbu rapor-ı âbidânemiz bittanzim hâkipây-ı mekârim ihtivây-ı hazret-i zıllullahflerine arz ve takdim kılındığı maruzdur ferman. 17 cemaziyelâhir sene 1322 16 ağustos sene 1320

Mabeyn-i hümâyun etibbasından
Mirliva kulları
Esseyit Ali Rıza bin Halil

Abd-i memlûkleri tabib ²⁷
İbrahim bin Ali

Abd-i memlûkleri tabib
Ahmed Sûdi bin İsmail

Almanya hastahânesi seroperatörü
kulları
Kanburoğlu Aleksandros

Mabeyn-i hümâyun etibbâsından
Miralay kulları
Mehmed İzzet bin Ali

Sultan Murad'ın vefatı üzerine baş kadın bulunan *Eleru* ve diğer ismiyle *Mevhibe* kadın efendi tarafından Abdülhamid'e hitaben yazılmış olan sureti aşağıda olan arıza doktorların raporlarıyla birlikte aynı günde pâdişaha takdim edilmiştir.

²⁷ Bu müşterek raporun altında doktorların mühürleri basılmıştır; fotoğrafisi makalenin sonundadır.

Huzur-i merahim mevfur-ı hazret-i hilâfetpenahîlerine
ma'ruz-ı câriyânemdir.

Şevketlû, kudretlû mehâbetlû azametlû velinimetimiz
pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Cenâb-ı hayy-ı lâyemut ömr-i şâhânelerini cihan dur-
dukça tezayüd-i infirad ve âfiyetle ve tevafür-i iclâl ile şan
ve şevket ve muvaffakiyyetle makam-ı hilâfetpenâhîlerinde
dâim buyursun âmin. Yirmi sekiz senedenberi sâye-i himayet,
merhamet ve şefekat-i küsterâneleri zail olmayarak ve bu kerre
de biraderinize âriz olan mühlik maraz her ne kadar keramet
ve şefekat-i biraderâneleri dikkat ve merhametle geceli ve
gündüzlü tabib irsal ve inayet buyurulmuşsa da bu gece saat
sekize karip bir zamanda ecel-i mev'ûdiyle teslim-i ruh buyur-
muştur. Rabbimiz taâlâ gözümüzden zâil olan sevgili efendi-
miz hazretleri yattıkça zat-ı hümâyunlarına tûl-i ömür ve
sıhhat ve âfiyetle sâye-i hükümdarânelerini üzerimizde dâim ve
kaim buyursun âmin. Gerek zat-ı mülûkânelerine ve gerek
biz kullarınıza sabr-u-inayet ihsan buyursun âmin. Hemen o
yattıkça adaletini cümle kullarına sâye bahşâ eylesün. Dilhun
olan garip kalbim imlâ edemediğinden afv-i şâhânelerini dile-
rim. Olbabta emr-ü-ferman büyük pâdişâhımız efendimiz haz-
retlerinindir .

Sene 322 cemaziyelâhire
pazartesi

Mevhibe

Yine aynı günde Sultan Murad'ın oğlu olup o tarihte otuz
dört yaşında bulunan Selâhattin efendi de kendi el yazısıyle pa-
dişaha aşağıda sureti yazılan arzayı takdim etmiştir :

Huzûr-ı mekârım mevfûr-ı hilafetpenahîlerine ma'ruzât-ı
hakirânemdir.

Hakk-ı celil zât-ı şevketmeâb hazretlerini ilâ yevm-il-mele-
van payidar buyursun âmin. İradât-ı seniyyelerine imtisalen
birader-i muhalasat perverlerinin bugüne kadar her türlü
âfât-ı kevnîyyeden mahfuz ve sâye-i himaye-i mülûkânelerinde
etval-üz-zaman muammer olarak nihayet vuku-ı inhası üzerine
nazar-ı eşfak-ı mülûkânelerini celb ederek her türlü taltifine
bezli-i inayet buyurduğu bir anda ارجعوا *irciû* emr-i celili-

ne icabet, hoşnûden karîn-i rabb-ı izzet olduğunu taziyet-i abîdâne-i hakirâneme terdifen arza müsaraat eylerim.

Birader-i muhalesat perverlerinin kırk gün zarfında tedavileri hakkındaki müşahedat-ı bendegâneme nazaran efendimize ahval-i hâzıra ve hissiyyât-ı kalbiyyesini tebyin için kulunuza bir vasıta gönderilmesini rica etmekliğimi tenbih buyurdular; kulunuz da bu arzularının husuline vesatet eyledim. Şifahen arzularını efendimize arz ettiler; o sırada rahatsızlıkları nazar-ı eşfak-ı mülûkânelerini celb eyledi; tedavilerine etıbbây-ı müteaddide vasıtasıyla gayret olundu; mükerreren iyi bakılmaları için iradât-ı seniyyelerini maatteşekkür aldık; bu hizmete tayin olunan dahilî ve haricî umum kullarınız vazifelerini bitemamihâ icra eylediklerini rey-ül-ayn gördüm; cümlesini sezavâr-ı taltif birer kullarınız olduğuna hükmeyledim. Tenfiz-i iradât-ı veliyyünniamfleri için kulunuz da hukuk-ı tabiiyenin icabettirdiği hürmette kusur etmemeğe çalıştım; nihayet ماقدرالله حق قدره *makaderullahü hakka kadrih* sırrı hüveyda olup biraderlerinin ziyâ-ı elîmini gördüm; telehhûfât-ı deruniyye-i âbidâneme karşı sabrı veliyyünimetimiz efendimize karşı da duay-ı deymûmet ve ömr ve afiyet-i pâdişâhilerinin tekriri ve sadakat ve ubûdiyyet-i naçizânemin teyidini kaim eyledim. Olbabta ferman efendimiz hazretlerindedir.

Fi 17 cemaziyelâhire sene 322

Selâhaddin

Merhum Sultan Murad vefatından evvel oğluna Yahya efendi türbesi civarına defnedilmesini tekrar tekrar vasiyyet etmiş ve Selâhattin efendi de bu vasiyeti üçüncü musahip Nadir ağa vasıtasıyla ve 18 cemaziyelâhir salı günü sureti aşağıda yazılı bir arzta ile pâdişaha bildirerek vasiyyetin yerine getirilmesi için müsaadesini istemişti:

Atebe-i ulyây-ı cenâb-ı veliyyünniamflerine şükrannâme-i bendegânemizdir

Cenab-ı erham-er-râhimin ömr ve şevket-i hümâyunlarını müzdad buyursun âmin. Ulviyyet ve şefekat-i aliyye-i tacidarîlerinin bir timsal-i zî celâli olarak birader-i halis-ül-cenanlarının kablelvefat şevketmeâb efendimizdenistirhâmen mükerreren vasiyyet buyurdıkları üzere kendilerinin Yahya efendi

türbesi civarında tedfinine müsaade-i hümâyunlarının erzan buyurulmasından dolayı birader-i merhumlarının ruh-ı pür fütuhı bihakkin tesrir olacağı gibi bu kulunuzla kadın cariyelerinin ve umum tevabiat kullarının şükran-ı bî riyası daavât-ı hayriyye-i pâdişâhlerinin tekrarına terdifen isâl-i bâri-gâh-ı rabb-i mennan kılınacaktır. Olbabta ferman pâdişâhımız efendimiz hazretlerindedir. Fi 18 cemaziyelâhire sene 1322

Selâhattin

Bu arzta üzerine Abdülhamid ibtida biraderinin bu vasiyyetinin yerine getirilmesine muvafakat etmiş ve bir hükümdara lâyük surette defn olunmasını da mabeyinci Ârif beye irade eylemişti²⁸. Fakat bu irade çıktıktan bir müddet sonra pâdişâhı taziyete gelen meşhur Ebülhüda efendi Abdülhamid tarafından kabul edilmişti; bu adam pâdişâha ne söylediye söyliyerek zihnini çelmiş ve Sultan Murad'a yapılacak mükellef cenaze merasiminden vazgeçildiği gibi merhumun vasiyyeti de nazar-ı dikkatte alınmayarak Yeni Cami türbesinde validesi Şevkefzâ kadının yanına defnedilmesine irade çıkmıştır. Ölünün techiz ve tekfinine Yahya efendi dergâhı şeyhi Abdullah efendi ve cenaze merasimine nezaret etmeğe de meşhur Fehim Paşa memur edilmişti.

Sultan Murad'ın ölümü hakkında aşağıdaki kısa *tebliğ-i res-miyye* gazetelerde ilân edilmiştir :

Hâkan-ı sâbık Sultan Murad hazretlerinin bir hayli vakıttan beru mübtela olduğu şeker hastalığıyla dünkü pazartesi günü hulûl-i ecel-i mev'ûdiyle irtihal eylemiş ve vuku-ı vefatı nezd-i âlide teessüf-i azîmi mucib olmuş ve nâş-ı magfiret nakşının Yeni Cami-i şerif kurbinde valide-i muhteremeleri türbesine defni hususına irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfet penahî şerefsudur buyrulmuştur ; Cenab-ı hak rahmet buyursun.

V. Murad'ın vefatının ertesi salı günü nâşi Yıldız sarayı ileri-gelenleriyle beraber Çırağan sarayı rıhtımından Nahit istimpotuna konarak diğer üç istimpotla beraber Topkapı sarayına götürülmüştü. Cenaze, Sarayburnu rıhtımında enderun ağaları tarafından karşılanarak Hırka-i saâdet dairesine götürüldü ve Yahya efendi

²⁸ Buradan aşağısı Bay Ziya Şakir'in *Beşinci Murad'ın hayatı* isimli eseriyile Bay Süleyman Kâni merhumun Akşam gazetesinde intişar etmiş olan *Saray ve Bâb-ı Âlînin içgüzü* isimli makalelerinden hülâsa edilerek alınmıştır.

tekkesi şeyhi tarafından gasledilip diğer hükümdarlarda olduğu gibi selvi ağacından yapılmış tabuta konmuştu. Cenazede hükümet erkânından dahiliye ve zabtiye nazırlarıyla şehremini ve bir de Beşiktaş muhafızı Hasan paşa ve padişah yaverlerinden bazıları bulunmuştu.

Cenaze tabuta konulacağı sırada Fehim paşa, Sultan Murad'ın hakikaten ölüp ölmediğini anlamak için merhumun başındaki saçlarını tutarak şiddetle çekmiş, fakat bunun yaptığı âdflikten müteessir olan Beşiktaş muhafızı Hasan paşa'nın hiddetli bir sesle:

— Çek elini ulan Allaktan kork, şu ölüden ibret al, yarın sen de bu tahtanın üzerine yatacağın diye bağırması üzerine Fehim paşa, etrafındakilerin de kendisine hiddetli hiddetli baktıklarını görüp geri çekilmişti ²⁹.

Cenaze tabuta konduktan sonra yolların kalabalık olmasına mebni bir hâdiseye meydan verilmemesi için Sultan Hamid'in iradesiyle sarayın deniz tarafı kısmından sessizce gümrük dairesinin önüne getirilip Hidayet camii musallasına kondu; Yahya efendi şeyhi tarafından cenaze namazı kılındı ve sonra tabut saray hâdemeleri tarafından alınarak Yenicami türbesine götürülüp validesinin arka tarafına gömüldü (18 Cemaziyelahir salı 1322 = 29 ağustos 1905 ve 17 ağustos 1320 rumf).

Sultan Murad'ın cenazesinin nakli esnasında halkın izdihamı ve gösterilen teessür pek büyüktü; halk bu talihsiz hükümdara karşı korku içinde gönlünde sakladığı hürmeti izhar etmiş ve içten gelen acıyı da göstermişti; hattâ bu hal Abdülhamid'e verilen curnallarla bazı ilerigelenlerin sürgün edilmesine sebep olmuştur ³⁰.

Defnin ertesi veya daha ertesi günü Abdülhamid, hastalığın niçin zamanında haber verilmediğini Selâhattin efendiden bilvasita

²⁹ *Beşinci Murad'ın hayatı*, s. 239 da bu şahsın, daima nefretle yad edilen hususî yaverlerden biri olduğu kaydıyla ismi söylenmiyor. Süleyman Kâni merhum bu adamın Zülüflü İsmail Paşa olduğunu yazıyor. Benim duyduğum Fehim Paşa olduğundan anın ismini zikrettim.

³⁰ Sultan Murad'ın vefatı günü tabutu Yenicami türbesine getirilirken o camide namaz kılıp cami merdivenlerinden inmekte olan Ertuğrul süvari alayı kumandanı Ferik İbrahim Paşa, cenazeyi görünce teessüründen ağlamış ve bu hal bir curnalla derhal saraya bildirilmiş olduğundan Sultan Murad taraftarlığıyla itham edilen İbrahim Paşa Şam'a sürgün edilmiştir.

sordurarak calı bir alâka göstermek istemişti; pek sevdiği inziva arkadaşı olan babasının ölümüne fevkalâde müteessir olan Selâhattin efendi, pâdişâha dokunaklı olarak aşağıdaki cevabı göndermiş ve bunun üzerine Abdülhamid ses çıkarmamıştı. Cevap şudur:

Huzûr-ı cihandârilerine ma'ruza-i bendegânemdir,

Birader-i merhum-ı cenâb-ı şehriyârîlerinin istirahat güzün olduğu müddet zarfında taraf-ı tacidarîlerinden birinci defa olarak tabib irâe olunması fi 13 temmuz sene 320 tarihidir; andan evvel muayyen bir tabibi olmadığı gibi kendi de asla tabibe görünmek arzusunda değildi; anın rızası hilâfında tabib istemek veya efendimize bir karar verdirmek kulunuzun haddi olmadığı gibi merhum diğer bir surette dahî tedaviye rûy-i teslimiyet göstermiyordu; Rıza paşa'nın saraya tayini yirmi seneye tekarrüp ediyor ise de merhumu görmesi tarih-i mezkûrdan sonradır; o her veçhile müstagni idi; niçin tedavi istemezdi? sualini sormak hakkı ise ailesine ait değildir. Ortada kulunuz takdirden başka bir sehiv göremiyorum, olbapta feman.

20 cemaziyelâhir 322

Selâhattin

* * *

Sultan Murad'ın *Selâhattin efendi*'den başka oğlu olmayup *Hatice, Fehime, Fatma, Aliye* isimlerinde dört kızı vardı. Başkadın olan *Mevhibe kadın*'dan çocuğu olmamış, en büyük çocuğu olan Selâhattin efendiyi 1861 de ikinci kadını *Reftâr-ı dil kadın efendi* doğurmuştur. En büyük kızı olan *Hatice sultanı* 1870 de üçüncü kadın efendi olan *Şayan kadın efendi* ve *Fehime sultanı* ise 1875 de dördüncü *Meyl-i servet kadın efendi* doğurmuşlardır. Sultan Murad'ın inziva hayatında doğan *Fatma* ve *Aliye* sultanları ise *Rezan hanım* doğurmuştu; bunlardan Aliye sultan çok yaşamamış olup diğerleri meşrutiyeti ve serbest devri görmüşlerdir. Osmanlı hanedanını yakından tanıyanlar, bu aile içinde, mütevazı, vakur ve temkinli ve her türlü gösterişten çekingen ağırbaşlı Osmanlı şehzadesinin Selâhattin efendi olduğunu söylerlerdi; vefatı 1333 Cemaziyelâhir 14 [29 Nisan 1915 tarihinde olup vasiyyeti üzere Yahya efendi tekkesi kabristanındaki hususî türbeye defnedilmiştir.

B AZI V ESİKALAR

I

Suret-i haktan görünerek Sultan Murad'ı okutmak behanesiyle hem valide sultan'dan para çeken ve hem de bunların ahvalini Abdülhamid'e bildiren Elhac Hafız Mehmed Emin efendinin bilvasıta Sultan Hamid'e curnalı

$\frac{4}{597}$ Tetkik-i Evrak Komisyonu

Muhbirliğim hasebiyle bazı malûmatı-ı âcizânem olup hakk-ı şâhânedede cereyan eden sohbetleri ifade ve beyana cür'et ve cesaret ederim, şöyle ki:

A'lem-i ulemâdan ve Halidiye meşâyih-i kiramından Antalya sancağında Elmalu kazasında medfun-ı hâk-i ıtırnak Abdal Musa قدس الله العزيز الاعلى hazretlerinin post nişin ve zaviyedarı bulunan Elhac Hüseyin Hüsnü efendi nam zat tekkesinin bazı noksanının ikmali için bu tarafa gelmişti. Onunla candan muhabbet ederek bazı esrar-ı zâhiriyyeye dair sohbetimiz dahi cereyan etmişti; onun mesalihi zımında beraberce gitmemizi saraydan emir buyurulmuştu. Şu hal ile her bir mahalle Bâb-ı âlî ve Evkaf ve Maliye ve icabeden devaire gidiliyor idi. Kendüsi her nereye varır ise câzibe eshabından bulunduğundan her kimin kalbine nazarı dokunsa bir rikkat getürerek şeyh-i mumailleyhe muhabbet ederler idi; biz de yanında bulunur idik. Şu hal ile her bir vükelâyı ve fetvapehâni bilcab limaslahatin gezmekte ve muârife de peyda olunmuştu ve sonra da ekseriya vükelâyâ valide sultan'dan cevabı çıktı (çıkktığı) vakit bendeniz götürür idim. Bir kat daha muhabbete bâdi olarak bilâ teklif sohbet olunmağa istidat kesb olunmakta olduğuna mübteni arada sırada kendilerine gider idim; sonra bu hal keyfiyeti zuhur edip Sultan Murad hazretleri calis-i taht-ı evreng-i hilâfet oldu ise de hasb-el-kader başına gelen cünundan nâşi onun dahi علم hal ile yerine halâ serir ârây-ı hilâfet-i uzmâ buyurulan Sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretleri cülûs buyurdular. Cenâb-ı hak ömr-i şâhânesini efun ve â'dâsını kahr ve sernigûn buyursun. Muahharen bir vasıta ile müşarünileyh Sultan Murad hazretlerinin sıhhat ve âfiyet olunmasına dair taraf-ı âcizâneme cevapla yani bu halin def'i için bir çare-i hasenesi bulunur ise memnuniyyet-i vefirenizi bâdi olur deyu niyaz-

larına işte olvakit bu şer'îşin peyki dağların boynuzlu geyiği İbrahim efendiye açtım; o da *içeriye girmesini, uymadığı* halde çamaşırının (Sultan Murad'ın çamaşırı) getirilmesini ifade ederek bunlarca (bunlarda) uyamayacağını bildirdim, nihayet uzanmasın (yani uzatmıyalım) evde ve başka yerde, kaç defalar hatm-i hâcegân-ı nakşibendî olunarak dua olunup ve Hasan babadan dahi bir nüsha tarifle yazılarak gönderilmiş bir kaç gün sonra bir cevap zuhur ederek müşarünileyhin sıhhatini yazmışlar; hiç bir şeyi kalmadı deyu beyan olunmuş. Bunun üzerine İbrahim efendiye gösterdim aman bu cevabı bir kaç gün bana ver de bazı büyük yerlere göstereyim; zira her ne kadar eyi olmuş deyu ifade ediyor isem de inanmıyorlar; bunu gösterince şüpheleri kalmaz, dediğinde bendeniz de verdim ise de sual ettim bunu kime göstereceksin. Evvelâ fetva emini Halil efendiye, sonra Şeyh-ül-islâm-ı esbak Molla beye ve Şeyh-ül-islâm Hayrullah beye ve bir de Anadolu kazaskeri vardır, bunlara ve Âlî paşa mühürdarı Mustafa beye ve Kayserili Ahmed paşaya göstereyim deyu serd ve beyan edip filvaki üç gün kadar, cevap üzerinde kalarak onlara göstererek gerüye getürdü; nihayet bunun sıhhati anlaşıldı deyu Sultan Mehmed [Fatih] tarafında bulunan kâffe-i hocalara da beyan edip bir tertip olunmak üzere mübaşeret olunmuş ise de ortalık gam ve buhran içinde olduğundan hele şimdilik böyle dursun deyu kat'-ı kelâm olunup sonra bu adam benden bu cevabı aldı bâlada beyan olunan zevata götürdü, amma bakalım aslı varmı deyu bendeniz de cevabı aldım, zaten dahi muarifem var, bir de bu cevap kimin yediyle çıkmış ve bendenize geldiğini dahi iyiden bildirmiş olduğuna cevabı götürüb bunlar ile bir iyice cevap ideyim deyu. Elhasıl götürüb betekrar gösterdim ve lisanen dahi eyüce anlattım, hiç bir şey kalmadı pir-ü-pâk oldu dediğimde cümlesi taaccüb âleminde kaldıkları ve kudret-i hallaka hayran kaldılar; sonraları defeat ile gidildi selam da söylemişler idi, onu da tebliğ ettim, haz ettiler. Fetva emini evvelki verdiği cünûn-ı mutbık fetvasına da ziyade teessüf etti, vermemiş olaydım deyü. Bunlar sonraları Mütercim konağında bir kaç defalar tecemmu dahi ettiler; buna dair sohbetler de edip çaresini düşündüler; nihayet şöyle karar vermişler ki ortalığın hal ve zarureti ve şu kaime keyfiyeti milleti mahvetmekliğe götüreceğinden ve bu kaime ilerüde hiç mesabesinde olur, herkesin canı ya-

nar bir bahaneye bakarlar deyu cevapta bulduklarını ifade ettiler. Sonra Molla bey, beктаşi şeyhi Mehmed Ali efendiye celbettirip ey oğlum şimdi şu vaktin halinden haberin var, seninle ihvanız bilirimki Arnavud güruhu kâffesi senin; ve muhacirinden dahi çok kimseler vardır ki senin mensubâtındır dediğinde emriniz başımla beraber isterseniz on bin kişi olsun deyu cevap verdiğini müşarünileyh ifade ve beyan etti. Bir de dördüncü kadın Bâb-ı âlî memuranından kendisine müteallik olana da şu işin bir çaresini ister deyu cevap yazmış olduğunu mumâileyh Mehmed Ali efendi, Molla beye de ifade etmiş; bana da böylece söyledi. Demek oluyor ki on beş bin kişiden mütecevaz cem olunmak benim üzerimedir; bunlarca mühür basmak filan olmaz, ansızın kaldırmalı bundan ibarettir deyu söyledi.

Şimdi gelelim sadede:

Mütercim paşa ve Kayserili Ahmed paşa, Molla bey, fetva emni Kara Halil efendi dediği şeyh Mehmet Ali efendi, dördüncü kadın talebeler, mütercim işaretiyle asakir zabitanından dahi ümerây-ı askeriyye-i bahriye ve berriye de varmış, lâkin onların kim olduğunu öğrenemedim.

Şimdi bunlar bu işi ne edecekler idi? ortalık kaimece ve ahz-ü-itaca iyüce müzayekaya duçar olup herkesin canı başlarına, yürüsün, canından ümitlerin kessünler; hele mart da çıksın da nisan nihayetine doğru çıksunlar bunun için Kara Halil efendi üç kıta fetva vererek bir de mushaf-ı şerif fetva ile beraber bir yeşil sancak başına talik ederek mumâileyh İbrahim efendi, bir tarzı cedit elbise ilbas ve başına ve ayağına elvan renk, göya deccalın hımarı gibi herkes görünce arkasına düşsün için böyle tezyinat ile huruç ve arkasına çoluk, çocuk düşerek bir cemm-i gafir tecemmu edeceğine iştibah yoktur. Bu işin haksız olduğunu cenab-ı hak kalb-i âcizâneme sünuh ettirerek ruhaniyyet-i hazret-i risaletpenâhî zuhur ederek işin hakikatini muhbirlik sıfatiyle meydana çıkarmak için başımı bu yola ve şevketlü uğruna feda ettim ve bu kadarca malûmatım olduğundan min gayr-ı haddin ifadeye cesaret kılındı. Emr-ü-ferman hazret-i menleh-ül-emrindir; hakikat-i madde budur; bunda zerrece hilaf yoktur, böylece malûmat-ı âcizanem olduğundan bundan sonrası eracif ve aslı olmadığını tasdik ederim.

İmza

Elhâc Hafız Emin kulları

Mühür

Esseyid Mehmed Emin

II

Ali Suavî vak'ası üzerine Sadık paşanın riyasetindeki heyet-i vükelâ tarafından Sultan Murad ve validesi haklarında yapılması icabeden muameleye dair Sultan Hamid'e takdim edilen arıza müsveddesi . (aynen)

Numara

1789

Bazı sebükmagzân'ın eser-i şerr-ü-mefsedeti olmak üzere geçende zuhur edip bilcümle tebea-i şâhâne ve betahsis bendegân-ı sadakatnişân-ı mülûkânelerine fevkalhad bâis-i elem ve endişe olan hadise-i fecfa biinayetillah-i teâla emn-ü asayişe zerre kadar halel gelmeksizin bertaraf edilmiş ve müellif-i fesat olanlardan elde bulunanların kanunen terettüp edecek cezay-ı sezalarını görecekleri derkâr bulunmuş ise de sunuf-ı tebea-i şâhâneleri temin-i hukuk ve saadetleri maksad-ı âlisiyle ihsan buyurulan kanun-ı esasîden dolayı fevkalgaye müteşekkir ve memnun olarak bunun nevbe-nev izhar-ı âsar-ı filiyesi emrinde masruf olan ikdamat-ı âliye ve mesai-i mütevaliye-i cenâb-ı mülkdarîlerini nazar-ı şükran ile görmekte oldukları halde her türlü terakkiyata bâis-i te'hir ve tâvik olan hâdisatın devam-ı âsârı herkesi bir hal-i ye'is iştimalle düşürüp dahilen mani-i terakki olan ahvale nihayet verilmesinde amme-i nâs mütthid-ül-efkâr olduğundan nâire-i fesadın maazallahü teâla bir daha şerare pâş-ı iş'al olamayacak surette itfası esbab ve tedabiri miyane-i acizânemizde teemmül olunmakta bulunduğu sırada mevhibet efzây-ı sünuh olan irade-i seniyye-i hazret-i şehriyarîleri dahi şu tasavvurı te'yid buyurmasıyle icab-ı maslahat tezekkür olundukta mâlum-ı âli buyurulduğu üzere birkaç gündenberu icra edilen tahkikattan hasıl olan neticeye göre asıl bâis-i fitne bir şahs-ı leim (yani Ali Suâvi) olup buna tebaiyyet edenler farik-i-nik-ü-bed olmayan birtakım sâdedilan olmasıyle bunlar hakkında bil muhakeme terettüp edecek mücazat-ı kanuniyenin icra olunacağı derkâr olup şu kadar ki Sultan Murad dairesi halkından ikaz-ı fitneye en ziyade haris ve münhemik olan müşarünileyhin validesi olmasıyle bunun burada kalması mahzur ve mazarrattan sâlim olmayacağından ve kendüsünün buradan bir tarafa gönderilmesi lâzım gelür ise de hânedan-ı celil-ül-unvan-ı cenab-ı velînimete mensubiyeti cihetiyle hakkında sairleri gibi

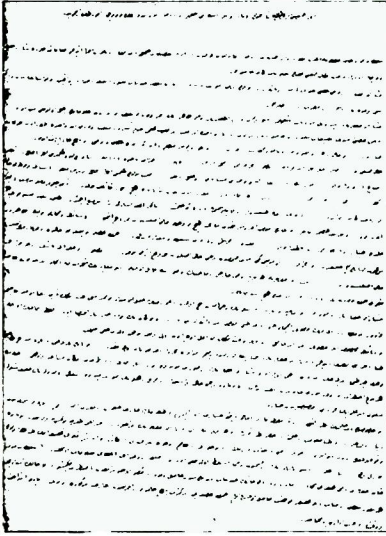
1 — V. Murad şhzade iken

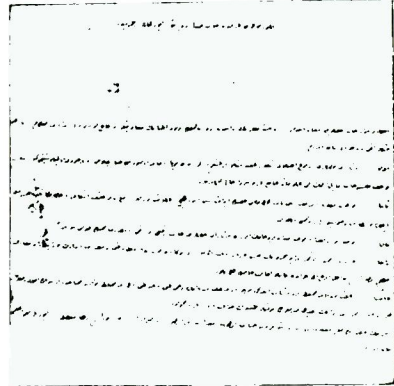
2 — V. Murad veliaht iken

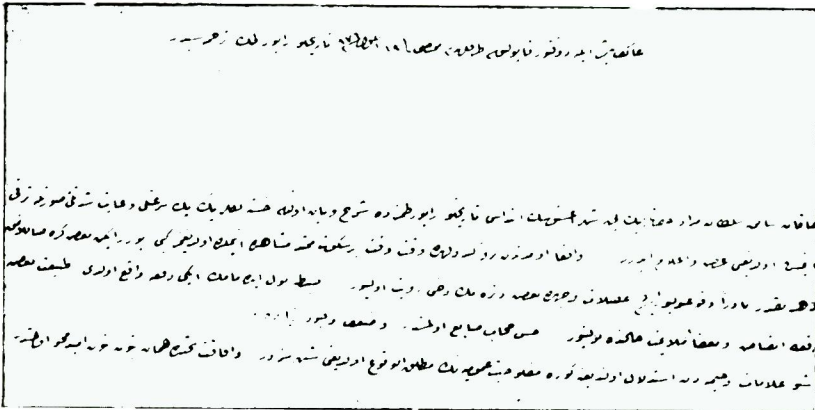
3 — V. Murad hükümdar iken

7 — V. Murad'ı muayene eden Prof. Dr. Leidesdorf'un verdiği 13 Ağustos 1876 tarihli raporun tercemesi

8 — Dr. Monceri'nin raporu. (Dr. Monceri Süleymaniye'deki Darüşşifa tabiblerindendi)

9 — Dr. Akif Paşa ile Dr. Kapolon tarafından verilen 13 Eylül 1876 tarihli raporun tercemesi

Constantinople le 12 / Octobre 1876
 24
 En vous remerciant de votre rapport
 du 8° Septembre sans lequel nous aurons eu
 entre autres renseignements si la nation
 et au contraire de la nation de l'
 le Sultan Murad, et sans lequel nous aurons
 pu être que l'opinion publique, la
 nation en question est inconnue, nous y
 ajoutons pour le présent destination connue
 l'indication que si nous nous sommes
 pu en voir, en effet, nous aurons
 nous en avons l'acte Murad ne
 l'aurait pu être par conséquent de la
 nation.

A

plénitude de ses facultés intellectuelles et
 son jugement sans l'aide de pouvoirs
 extérieurs la direction est de ses propres
 opinions, est, des opinions publiques.

Charles J de Castro
 Dr. Léon Chalangey

Dr. Dickson - médecin de l'ambassade à Angora
 et Dr. J. de Sott. Médecin de l'H. A. Ambassade
 à Angora.

Dr. de Castro - médecin de l'ambassade à Angora.

B

10 — Türk ve bazı elçilik tabibleri tarafından verilmiş olan müşterek rapor

Lev. XXXVI

Nous les premiers auteurs en médecine
appelés à constater l'état actuel de
la folie et la succession de M. V.
formules cette opinion dans le liget
suivant: après avoir étudié le réel
des notions traitant, depuis la folie
l'opinion, M. V. de la et M. V. et
pne remarque les deux rapports que
est bien utile dans son état.

Le M. V. est atteint depuis
son état de lypémanie avec délire de
persécution et tendance aux pensées
ou idées hallucinatoires effrayantes et
délirantes les uns. Le malade s'est tout
abandonné aux idées imaginaires et
autres notions erronées, dans lequel
de lypémanie, malade atteignant une
des agitations explosives pendant lesquelles

A

la plus grande surveillance de et
contenu à l'extérieur généralement malade,
souvent par son caractère. Les notions
à affectation ont presque totalement
disparu, l'existence de la part de tout
de jour en jour à l'extérieur, les pupilles
conserve leur dimensions normales.
Le regard est terni, et insensible aux
traits douloureux à la fois avec différents
caractères et de l'effacement.

Après quelque temps, le malade
malade refuse absolument de se lever,
même les aliments et le lait et les
absolument retiré, à moins un
engorgement très notable et un
état habituel de constipation.

Deux semaines ont passé
les symptômes se sont, par
véritablement malade, malade
physiques les malades de la face

E

et de la part de temps, certains symptômes
apparaissent dans les membres, le malade
constitue enfin, tout à fait dans
un état de jeûne et est permis de
convenir que l'état de la
malade est celui de l'expansion d'un
ou même de la manifestation d'effacement
telle que le malade est tout à fait
par l'effacement progressif de
l'état de la malade par la part
de la malade.

La malade ne se souvient, quelle
degré de pureté conforme à cette
part de la deux rapports mentionnés
plus haut, est acceptée par son état,
et que la symptomatologie que nous
venons de décrire, nous oblige à parler

C

un premier rapportable aux malades,
provenant de la part de la malade. La
malade est tout à fait dans un état de lypémanie
à cet état de la part de la malade
de la malade par la part de la malade.

Continuons de la part de la malade.

M. V.
y de la malade.

Et de la malade
malade et l'état de la malade.

M. V.
malade par la part de la malade.

M. V.
malade et l'état de la malade.

M. V.
malade et l'état de la malade.

M. V.
malade et l'état de la malade.

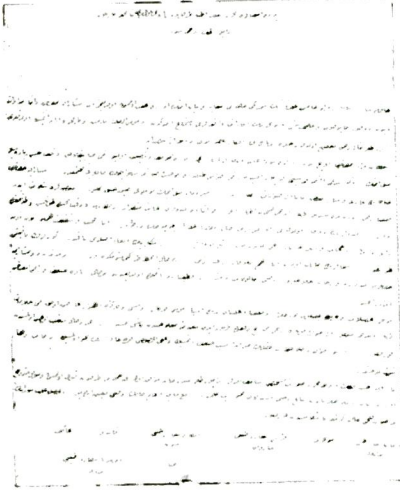
M. V.
malade et l'état de la malade.

M. V.
malade et l'état de la malade.

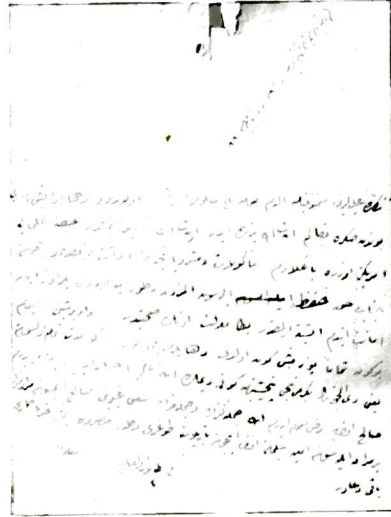
C

11 — Resim 10'daki tablilerin verdikleri 20 Eylül 1876 tarihli ikinci müşterek rapor

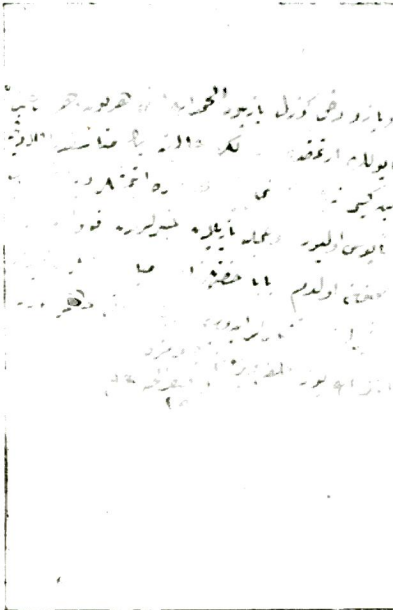
Lev. XXXVII

12 — Resim 11'deki 8 esilil 1876 tarihli raporun tercümesi

13 — V. Murad'ın annesi tarafından hamallar Kethüdası Hafız Emin Efendi'ye yazılan mektup

14 — V. Murad'ın annesinden hamallar Kethüdası Emin Efendi'ye yazılan başka bir mektup

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a report or document, with several circular seals at the bottom.

18 — Sultan Murad'ın ölümüne dair verilen müşterek rapor

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a report or document, with several circular seals at the bottom.

17 — Sultan Murad'ın ölümüne dair Ali Rıza Paşa'nın raporu

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a report or document, with several circular seals at the bottom.

20 — Şehzade Salâhaddin Efendi'nin, babasının ölümünü Sultan Hamid'e bildiren mektubu

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a report or document, with several circular seals at the bottom.

19 — V. Murad'ın ölümünü II. Abdülhamid'e bildiren V. Murad'ın Baş kadını'nın mektubu

هتتمه صلوات الله على من سار على الهدى

خدا را در این روز و شب که در این روز و شب است
 قیامت است و در این روز و شب است
 از این روز و شب است
 نیکو است و در این روز و شب است

صلوات الله علیه

21 — Salahaddin Efendinin, babasının defni hakkındaki vasiyyetini padişaha arzeden mektubu

حضرت پادشاه عزیزم

با درود و صلوات بر سر پادشاه
 ای پادشاه عزیزم
 ای پادشاه عزیزم
 ای پادشاه عزیزم

صلوات الله علیه

22 — Şehzade Salahaddin Efendi'nin amcası Abdülhamid'e tariz yolu cevabı

muamele olunması lâıyk ve münasip olmayacağından ifay-ı farıza-i hacc-ı şerif etmek vesilesiyle kendüsünün taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfetpenâhîlerinden canib-i Hicaz'a izam buyurulması ve Sultan Murad hal-i saıvıda bulunmadığı cihetle eğerçi bunun zatından bir gûna ihtiraza mahal yogise de vücud ve namının vakten min-el-evkat yeniden bir fitne zuhurına bâdi olabilmesi ihtimaline dahi ma hal bırakılmaması vâcibattan olduğundan ve Topkapı sarayı âlîsinde bazı mahfuz ve mazbut mahaller bulunduğu haber verildiğinden müşarünileyhin dahi ya saray-ı mezkûrde yahut Kütahya, İsparta, Sivas şehirlerinden birine izamiyle orada mahfuzen ikamesi halinde maâzallahütealâ bâdezin muhill-i emniyyet bir hâdise zuhuruna istidat ve mahal kalmamış olacağı varid-i hatır olmuş ve şu iki suretin hangisi ihtiyar ve irade buyurulur ise kullarınca husul-i emniyete kâfi görünmüş olduğundan müşarünileyhanın Hicaz'a izamı ve Sultan Murad'ın tayin-i ikametgâhı için dahi şıkkeynden birinin tercihi emrinde irade-i isabetâde-i cenab-ı hilâfetpenahîleri ne veçhile mevhibet efzây-ı sudur olur ise hükm-i münifinin inafazına müsareat olunacağı muhat-ı ilm.

İ m z a l a r

*Rauf, Ahmed Muhtar, Mehmed Namık, Mehmed Rüştü, Sadık,
Ali Rıza, Sait, Vesim Mahmud*

III

Ali Suavî vak'ası üzerine Sultan Hamid'in Yıldız sarayında topladığı heyet-i vükelâya Sultan Murad hakkında üç sual sorup bunların cevabını istemesi üzerine vükelânın bu hususa dair takdim etmiş oldukları 21 cemaziyelâhır sene 95 ve 11 mayıs 94 tarihli arıza

Cenâb-ı nesaksâz-ı ahval-i kâinat, pâdişah-ı adâletsimat efendimiz hazretlerini bilmece-i vel-ikbal serir-i saltanatlarında dâim eylesün. Bilecümle bendegân-ı sıkd nişân-ı şâhâneleri için rehber-i şehrah-ı adil ve istikamet olan kâffe-i iradât-ı seniyyeleri kavanin-i âdile-i mevzûa ahkâmının bilâ istisna cümle hakkında icrasiyle umur-ı devlet ve nizam-ı ahval-i mülk ve milletin ikmal-i ıslah ve tensiki esâs-ı felah iltibasına mübtenî olup işte bu cümle-i celileden olmak ve cülûs-ı meyâmin me'nûs-ı hazret-i pâdişâhîden beru

hâkan-ı sabık hakkında sevabık ve emsali gayr-i meşhud bir derecede bîdiriğ buyurulmuş olan müsaadat ve lütfiyyata hadd-ü-pâyan olmadığı halde asayiş ve emniyyet-i dahiliyyeyi muhtel ve şîrâze-i nizam-ı devleti münhal edecek surette âlemin gözü önünde cereyan eden teşebbüsât ve tasaddiyatın ilca ettiği mecburiyyet-i kat'iyeye muktezasından bulunmak üzere dün gece tarafı eşref-i cenâb-ı mülûkânelerinden heyet-i âcizanemize irad buyurulan es'ile-i selase ki cennetmekân Abdülaziz han hazretlerinin nükud ve mücevheratının kısm-ı küllisi Sultan Murad ve müteallikatı yedlerinde bulunup bunları îka-i fitne ve fesat yolunda sarf ve istihlâk eylemekte bulduklarından zikrolunan nükud ve mücevheratın ellerinde bırakılması câiz olup olmayacağı ve yine müşarünileyh nezdinde bulunan bir takım eslihanın ellerinden alınması lâzım gelip gelmiyeceği ve bir de gerek müşarünileyhin ve gerek mahdumunun esnây-ı vak'ada askere karşı îmal-i silâh eyledikleri. Müşarünileyhin sevabık-ı ahvali malûm olduğundan şu fiil ve hareketten dolayı haklarında şer'an ve kanûnen ne muamele terettüp edeceği maddeleridir.

İşbu üç sual-i âlî leyle-i mezburede mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânelerinde akdine, müsaade-i seniyye-i hilâfetpenahfleri şayan buyurulan mecliste vâhiden bâde vâhid mevzu-ı bahis edildikte vakia Sultan Murad ile mensubâtının ellerinde böyle nükud ve mücevherat bulunması âmâl-i gayr-i meşrûalarının icrasını teshil edeceği derkâr olup vak'a-i mündefia dahi bunu müeyyid ve müsbit olduğuna ve kendüsine ve hanedanına müstevfâ maaşlar tahsis buyurulduğu cihetle saye-i hazret-i pâdişâh'de cümlesinin esbab-ı maişet ve rahatları mükemmel olduğu gibi müşarünileyhin ahval-i mâlûmesine nazaran nükud ve mücevherat-ı mevcudeyi nâ meşrû ef'al ve ahvalin îkaina âlet etmeleri melhuz olduğuna binaen zikrolunan nükud ve mücevheratın o tarafca vakten minelevkat silâha müteallik hiç bir şeye lüzum ve ihtiyaç olmadığından yanlarında ne kadar esliha var ise cümlesinin asayiş ve emniyyet-i âmme-yi muhafazaten bittamam alınması ve fıkra-i âhireye gelince müşarünileyh ile taallukatının işbu fitne ve fesadın îkaz ve îkânında medhal ve müşareketlerinin sübutı halinde haklarında icrası lâzım gelen muamele-i kanuniyyenin mahkeme marifetiyle tayin edilmesi kaide-i adalete ve îcab-ı maslahata muvafık olacağı tezekkür olunmuş ise de irade-i mülhemiyet-i ifade-i hazret-i zıllullahîleri ne

merkezde şeref taalluk buyurulur ise isabet anda olacağı muhat-
ilm-i âlf buyuruldukta olababta ve her halde emr-ü-ferman hazret-i
veliy-ül-emir vel-ihsanındır. 21 ca sene 95 ve 11 Mayıs sene 94

Vükelânın mühürleri

*Esseyyid Mehmed İzzet, Mehmed Rüştü, Ahmed Muhtar,
Mehmed Sadık, Said, Mehmed Kâni, Gazi Ahmed Muhtar,
Ahmed Vesim, Mahmud Celâleddin, Ali, Mahmud Celâleddin,
Mehmed Rauf, Safvet, Esseyyid Mehmed Said, Abdülhalim,
Mehmed Tahir Münif, Esseyyid Mustafa, Mehmed Ârif.*

IV

**Abdülhamid'in iradesiyle Yıldız'da toplanan vükelânın,
sureti bundan evvel yazılan vesîkadaki kararı üzerine
Sultan Murad'a ait olup müsadere edilmiş olan silâh,
mücevherat ve paraların cetveli (aynen)**

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus
olup mabeyn-i hümayunda bulunan tüfenk ve tabanca ve sairenin
cinsi ve miktarını mübeyyin defterdir.

Kâr-ı kadim kebir çakmaklı şişhane tüfengi adet 1	Maa kasatura askerî şişhane tüfengi adet 1	Timuru altın işlemeli kapsüllü kebir şişhane tüfengi adet 1
Kakmalı karabine adet 1	Salihpaşa îmalâtı şişhane tüfengi kebir adet 1	Timuru altın işlemeli kâr-ı kadim çakmaklı şişhane tüfengi adet 1
Timuru altın işlemeli İslimyekârı kebir kapsüllü şişhane tüfengi ve işlemez adet 2		Salih paşa îmalâtı kebir kapsüllü şişhane tüfengi adet 1
Kâr-ı kadim çakmaklı kebir şişhane tüfengi adet 1		Çakmaklı ve timuru altın işlemeli kâr-ı kadim kapsüllü şişhane tüfengi adet 1
Maa süngü iğneli askerî tüfengi adet 2	Gayet kebir kâr-ı kadim kapsüllü şişhane tüfengi adet 1	İngiliz kârı şişhane tüfengi adet 1

Martini Hanri tüfengi adet 1	Kundak dolar süvari tüfengi adet 1	Beyaz ve sarı donanmalı Vinçister tüfengi adet 1
Maden mahfaza derununda Bel tüfengi adet 1		Maden mahfaza derununda İngilizkârı şışhane tüfengi adet 1
Ceviz mahfaza derunundan yandan dolar yarım kundaklı şışhane tüfengi adet 1		Üzeri işlemeli siyah mahfaza derununda kundak ve timuru altın işlemeli iğneli maa edevat çifte tüfenk adet 1
Maden mahfaza derunundan kundak ve timuru altın işlemeli dürbünlü mükemmel edevatlı kupsüllü tüfenk adet 1 1 işlemesiz 2		Meşin mahfaza derununda dirhemsiz mükemmel edevatlı iğneli çifte tüfenk adet 1 Ceviz mahfaza derununda çifte tabanca adet 1
Yine meşin mahfaza derununda şışhane taklidi mükemmel edevatlı çifte tüfenk adet 1		İngilizkârı ceviz kundaklı rovelver adet 1
Üzeri işlemeli siyah mahfaza deru- nunda gümüş kakmalı kapsüllü maa edevat tabanca adet 2		Çınar mahfaza derununda mükemmel edevatlı rovelver adet 1
Maden mahfaza derununda vidalı çakmaklı tabanca adet 1		Meşin mahfaza derununda beyaz saplı mükemmel edevatlı rovelver adet 2
Maden mahfaza derununda İngilizkârı mükemmel edevatlı tabanca adet 2		Siyah mahfaza derununda timuru çiçekli ve edevatlı siyah saplı tabanca adet 2
Gül ağacından mahfaza deru- nunda mükemmel edevatlı kapsüllü tabanca adet 2		Maden mahfaza derununda mükemmel edevatlı timuru beyaz şışhaneli tabanca adet 2
		Meşin mahfaza derununda som saplı timuru beyaz ufak el rovelveri adet 1

Çınar mahfaza derununda siyah ve beyaz demirli zahırdan dolar ufak tabanca adet 2	Maden muhafaza derununda sedef saplı sarı çakmaklı ve demiri beyaz maa fişenk rovelver adet 1	
Taban donanmalı meç biçimi taban kılıç adet 1	Kabze ve kını altın işlemeli kebir taban hançer adet 1	
Kâr-ı kadîm kırk nerdiben tabir olunur taban kılıç adet 1	Sedef saplı altın işlemeli taban balta adet 1	
Geyik boynuzu kabzeli timuru oluklu ev bıçağı adet 2	Ceviz mahfaza derununda : adet 1 kurşun kalıbı 1 barutluk 1 miftah 1 kapsül kutusu <u>1</u> cımbız 5	
Ruganlı sandık derununda çanta : adet 1 keten 1 meşin 1 el için meşin <u>1</u> ruganlı rovelver kılıfı 4	Keten bezinden el çantası adet 1	
Sarı köseleden tabanca kılıfı adet 2 <u>5</u> kayış 7	Sarı kösele ve keten bezi tabanca kılıfı adet 1 kösele 2 keten bezi <u>3</u>	Softan mamul fişenklik adet 3
Derununda dört teneke Vinçister fişengi memlu sarı köseleden fişenk mahfazası adet 1	Bir kâğıt derununda Vinçister fişengi adet 50 <u>50</u> yeni meşin muhafazada 100	
Teneke barutluk adet 1	İki adet meşin kese derununda tüfenk ve tabanca kurşunu adet 75 tüfenk için <u>70</u> tabanca için 145	Derunu memlu kapsul kutusu adet 11
Derunu fişenk ile memlu teneke adet 9	Derunu fişenk ile memlu mukavva kutu adet 17	

Derununda birer kıyye barut memlu teneke adet 2	Hasır işlemeli fişenk kutusu adet 1	Kahve rengi keten bezin- den tüfenk sandık kılıfı adet 3
	ağaç kebir baston adet 1	

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus olup mâbeyn-i hümâyun tüfenk odasında mevcut bulunan bâlâda muharrer elli sekiz kalem esliha ve teferruât-ı sairesi tealluk ve şerefsudur buyurulan emir ve irade-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne mantûk-ı münifi veçhile emaneten oda-i mezkûrda mahfuz bulunmuş olduğunu musaddak işbu defter tahrir ve takdim olundu, olababta emr-ü-ferman hazret-i men lehül-emrindir.

Fi 13 eylül sene 1292

Ser tüfeği-i hazret-i şehriyâri

Tahir ibn-i Mehmed

Kırmızı kalemle bir derkenar :

Balâda muharrer esliha ve teferruat-ı sairesiyle hazine-i ende-rûn-ı hümâyuna ol zaman gönderilip orada mahfuz bulunmakta idüğü.

*
* *

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus olup emaneten mâbeyn-i hümâyunda tevkif olunan âdi siyah ru-ganlı el çantası derununda bulunan :

Parça adet

- 6 Mavi kadife mahfazada altın üzerine kebir tek incili göğüs ve kol düğmeleri takım
- 8 Kırmızı meşin mahfaza derununda kezalik kol ve göğüs düğmeleri altın 1
- 8 Kezalik düz biçim altın 1
- 6 Altın üzerine kehriba kaplı tepeleri sagîr tek taşlı
- 6 Yine bu cinsten olup düz biçim
- 4 Kol düğmelerinden mâada mevcut olan göğüs düğmesi
- 4 Altın üzerine yeşim taklidi
- 4 Süleymaniye taşı taklidi

Parça adet

- 4 Yuvarlak biçim yeşil taş düğme
 - 2 Altın üzerine mineli ve ikişer sagir taşlı kol düğmesi
 - 2 Altın üzerine çiçek işlemeli çifte kol düğmesi
 - 5 Fildişi kol ve göğüs düğmesi
 - 1 Altın boyun bağı iğnesi
 - 1 Gümüş boyun bağı iğnesi (mevcut olmadığı)
- 81 yalnız seksen bir adettir.

Altın saat ve kordon :

Adet

- 1 Maa ufak köstek düz altın saat
 - 1 Maa kordon kâr-ı kadim takvimli saat
 - 2 Üzeri camlı maa kordon altın saat
 - 1 Üzerine camlı sarı ve beyaz altın kordonlu saat
 - 1 Maa kordon altın saat
 - 1 Kırmızı mine üzerine pırlanta ile müzeyyen saat ile pırlanta sürgülü uzun ve kısa kordon
 - 3 Altın kordon
 - 84 Bir kese derununda liray-ı osmanî
 - 3 Mecidiye
- 97 yalnız doksan yedi adet

Talik mühür : *Şevkî Efsar*³¹

Yedimize vasıl olduğu³²

Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin yağlı boyalı kebir alay resimleri:

<u>Kıta</u>	
1	}
Yalnız bir kıta	

Bu dahi gelmedi

³¹ Buradaki شوق افسار Şevkî Efsar mührü Sultan Murad'ın validesi Şevkefzâ kadınıdır. Sultan Murad'a aid silahlardan maada diğer mücevherat ve para, sonradan müracaatları üzerine suretini naklettiğimiz bir defterle iade olunmuştur. Valide sultan kendilerinden alınıp da iade edilmeyen şeylerin kenarına kırmızı kalemle işaret ettirmiştir ki listenin kenarındaki kayıtlar bunlardır. Valide sultan gönderilmeyen bu eşyanın da verilmesini rica etmiş olup bu husustaki arızanın sureti daha sonraki metin arasındadır.

³² Yukarıki mücevherat ve para listesinde iade edilmeyen, eşyaların kenarına işaret edilmiştir.

Cennetmekân Sultan Abdülâziz Han hazretlerinin ihsan buyurdıkları altı mermer üstü gümüş saksı bir çift

<u>Adet</u>	}	Bu da gelmedi
2		

Yalnız iki adet

Bâlâda muharrer-ül-esami yüz seksen adet eşya müteallik ve şerefsudur buyurulan emr-ü-ferman-ı cenâb-ı mülûkâne mantuk-ı münifi veçhile tevkif kılınmış olduğunu musaddak işbu mahalle şerh verilerek temhir kılındı.

20 eylül sene 92

Ser kurenây-ı hazret-i şehriyari

Sultan Murad'a ait olan bu eşya parasına varıncaya kadar Abdülhamid'in emriyle musadere edildikten bir müddet sonra sabık hükümdarın validesi 1296 recepte[1879 m.] padişâha aşağıdaki arizayi takdim ile saat, düğme ve saire gibi oğlunun şehzadelik mahsulü olan eşyalarının iadesini istirham etmiştir.

Şevketlû mehabetlû velinimet-i bî minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Daima calib-i şükr ve sipas-ı hakirânemiz bulunan avâtıf-ı bîgaye-i hümâyunlarına emniyet ve istinadımızın kalbi cariyânemize verdiği cür'et, huzur-ı hilâfetpenahlerini bir an tasdiden hali bırakmıyacağı malûm-ı mülûkâneleri idüğünden levazım-ı zatiyye ve idare-i beytiyyemizin bir hal-i fetrette müstemir oluşu bazı ihtiyacatın husulüne bizi talebkâr eylediği cihetle yed-i müeyyed-i şâhânelerinde emaneten tevkif ve hıfz-olunan saat ve düğme ve saire gibi puslası tarafımızda mahfuz şehzadelik mahsulü birkaç parça eşyanın iade ve ihsanını biraderiniz temenni ediyorlar. Niyaz-i cariyânemi huzur-ı veliyyünniamilerine arza cesaret verdi; herhalde emr-ü-ferman efendimiz hazretlerininidir. Fi receb sene 1296

Şevkî Efsar

Valide sultanın bu arızası üzerine Abdülhamid birkaç parçası hariç olarak mücevherat ve paraları iade ediyor. Valide Sultan eşyaların geldiğini ve bazılarının teslim edilmediğini ve fakat silâhların istenmediğini havi Abdülhamid'e 21 receb 96 tarihli ikinci bir arıza daha takdim ediyor:

Şevketlû pâdişahımız efendimiz hazretleri ,

Tarafımıza ihsan buyurulan eşya gelip yedimize vasil oldu; noksan olan bir iğne ve bir de pederlerinin resmi, bir çift gümüş saksı³³ malûm-ı şâhâneleri oldukta esliha için taleb etmedik. Yedimde olan eşyayı bilmiyorum, defterini isterim buyurduğunuz için malûm-ı şâhâneleri olmak üzere defteri hakipây-i şâhânelerine takdim kılındı³⁴. Yed-i şâhânelerinde emaneten tevkif olunup zâyi olduğunu biraderiniz istemiyorlar. Herhalde emr-ü-ferman pâdişahımız efendimiz hazretlerindedir.

21 recep sene 96

Cariyeleri

Şevki Efsar

³³ Abdülhamid biraderinin silâh ve mücevherat ve diğer eşyalarını müsaderede ederken alınan eşyanın bir defteri de Sultan Murad tarafına bırakılmıştı. Bunun üzerine Abdülhamid eşyanın defterini istemiş, anlar da göndermişler. Defterde silâhlar da bulunduğundan anları da istiyorlar diye kızmış olacak ki kendisine verilen cevapta silâhların istenmediği bildirilmiştir.

TERCÜMELER :

İSLÂMLARDA MERVANÎLER MEZHEBİ *

W. W. BARTHOLD

Türkçeye çeviren : ABDÜLKADİR İNAN

A. A. Semenov 1912 de "Mir İslama=İslâm Dünyası,, dergisinde neşrettiği "Şugnan İsmaililerinin İnanmalarından,, adlı makalesinde "Mervanî mezhebi mensupları,,nı zikretmektedir. Bu mezhep mensupları dördüncü halife olarak, Ali'nin yerine, üçüncü halife Osman'ın en yakınlarından ve Emevîlerden dördüncü halife olan Mervan bin-al-Hakem'i (684—685) tanımaktadır. Bu "Mervanîler,, başlıca "Çatral ve Kandjut,,da bulunurlar, Afganistan'ın bazı yerlerinde de bunlara tesadüf olunur; bunlar Çatral ve Kandjut lehçelerinde (buldukları yerlere göre) konuşurlar; ticaret maksadiyle ara sıra Şugnan'ı da ziyaret ederler; Şugnanlı'lar ise bunları iyi görmezler "ve bunlar hiçbir zaman Şugnanlı'ların evinde, hattâ köylerinde bile, gece kalmazlar¹.

Bu zamanda böyle bir mezhebin bulunduğu dair malûmat gerek İslâmîstik edebiyatta ve gerek Çatral Şugnan hakkında yazılan eserlerde, yanılmıyorsam, hiç de tesadüf edilmemişti. Bu (İslâm dünyasına, nispeten son zamanlarda, XVI. yüzyılda katılan) ülkeleri ziyaret eden İngiliz bilginleri ancak Sünnî'lerden ve İsmailî'lerden, yahut yerli terime göre, Mevlâyî'lerden bahsederler².

İslâm tarihinden malûm olduğu veçhile, Abbasi'lerin hilâfet ve saltanatlarından Ali'nin hulafa-i Raşidin'in dördüncü ve sonuncu olarak tanıldığından sonra bile Ali'yi Osman'ın katline iştirak etmiş olmasıyla itham eden ve Emevî'lerin iki şubesini -Ebu Süfyan ve halife birinci Mervan sülâlelerini- Osman'ın

* Bu yazı «Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences» 1915 pp. 643-648 den alınmıştır.

¹ «Mir İslama», I. 533 ve sonraki sah.

² Biddulph, The tribes of the hindoo Koosh, Calc. 1880, p. 118 sq. G. S. Robertson, Chitral Lond. 1898, P. 35, 37. İslâm Ansik. I, 899 da m. Longworth Dames'in makalesi.

meşru halefi tanıyan mezhep, daha doğrusu siyasî parti uzun müddet yaşamakta devam etmiştir. Bunun neticesinde Osmanî, Süfyanî ve Mervanî terimleri meydana gelmiştir ki bu terimlerle Osman'ın sülâle ve Emevî'lerin iki şubesi ve bunlar tarafını tutanlar ifade edilmiştir³. Görünüşe bakılırsa Suriye'de Emevî'lerin iki şubesinden birincisi, yani "Süfyanlılar,, daha popüler olmuştur; Taberî'nin bir hikâyesinden anlaşıldığına göre daha Mervanî'lerin saltanatları zamanında bile halk kurtarıcı olarak bir "Süfyanlı,, bekliyordu⁴. Abbasî'lerin saltanatından sonra dahi bu "Süfyanlı,, kurtarıcı bekleme iki asır devam etmiştir. Fakat Abbasî'lerin taraftarları bu kurtarıcı olarak beklenen "Süfyanlı,,yı yavaş yavaş bir nevi "deccal,, a çevirmeğe muvaffak oldular⁵. Milâdî 684-692 sıralarındaki iç savaşlar zamanında, Süfyanlı'ların sukutundan sonra, birinci Mervan'ın ve oğullarının taraftarları "Mervanlı'lar,, adıyla, Abdullah ibni Zübeyir'in taraftarlarına, yani "Zübeyir'li-ler,,e karşı konuluyordu⁶. Abbasî'lerin hâkimiyeti ile son bulan mücadele "Haşim torunları,, yani Peygamberin akrabası hukuku namına Mervan torunlarına karşı yapılmıştı⁷. Orta Asya'da Emevî taraftarlarını ekseriya haricî tesmiye ederlerdi⁸ (hakikatte ise haricîler gerek Emevilere ve gerek Ali torunlarına muhalif idiler); Ebu Müslim hakkındaki bir Türkçe romanda bu kahramanın düşmanları "Mervanlı'lar,, tesmiye edilmektedir ki halife birinci Mervan'ın yahut son Emevî halife ikinci Mervan'ın taraftarları kast olunuyor⁹. Mervan II. 750 de Mısır'da Musa'ya karşı Firavun tarafından çağrılan sahirlerin bulunduğu mahal sayılan yerde, öldürüldü¹⁰; İslâmlar onu "Allahın düşmanı,, Firavun'la bir görüyor-

³ İ. Goldziher, Muh. Studien II, 120 f.

⁴ Taberî III, 53, 14: هو السفىانى الذى كان يذكّر

⁵ Krş. Mir İslâma, I, 210 ve sonrası. Mamun'un Taberî'de zikredilen sözleriyle krş. C. III, 1142, 11. Ahiri zamanda «Süfyanlı»nın rolü hakkında İbn-al-Fakih (Bibl. Geogr. Arab V), sah. 258.

⁶ Kitab-al-Aghânî, III, 102; Taberî, II, 804.3. Kitab-al-Aghanide IV, 120 de Mervaniye kelimesi «Mervan taraftarlığı» anlamına kullanılmıştır.

⁷ Pın-ni-mo-huan (benü Mervan) ile Pın-ni-ki-şen (Benü Hâşim) arasındaki mücadeleyle dair haberler Çin'e kadar ulaşmıştır. Krş. Hyacinth, III, sah. 272.

⁸ Hatta bugünkü Türkmen şairi dahi halife Yezid I. nin taraftarlarını haricî tesmiye ediyor (A. Samoyloviç, Abdu-s-Sattar Kazı, Spb. 1914, s. 5).

⁹ Fleischer'in mütalâası da böyledir, Codd. Arab. Lips., p. 525 b.

¹⁰ İstahri'da Bibl. Arab. I, 53.

lardı ¹¹. Kıptî hıristiyanlar Mervan (Μερουαν) adının harfleri 666 ya müsavi olduğundan onu deccal saymışlardı ¹². Bununla beraber Mısır'da iskat edilen sülâleye taraftar olanlar da vardı. Mes'udî'nin (Milâdî X. asır) sözlerine göre Mısır'ın ve Habeşistan'ın kültür sahalarından altı günlük mesafedeki vâhaların sahibi ve müellifin muasırı Abd-ül-melik ibni Mervan "Mervanî mezhebinde,, (Mervaniyy-ül-mezhep) idi ¹³.

Mes'udî kendi zamanında da Emevîler lehinde ve onların hilâfet hakları hakkında yazılan tandanslı (tendansioz) kitaplar bulunduğu dair bazı bilgiler vermektedir ¹⁴; fakat Suriye ve Mısır dışında "Mervanî mezhebi,, nin mevcudiyeti hakkında, galiba, hiçbir malûmat yoktur. Mervan II. hakkında onun kendi vatanında, Kürdistan'da bile (o bir Kürt kızından doğmuştu) muhafaza edilmemiştir; halbuki Mervan II (744-750) halifelğine kadar onbir yıl (733-744) Kuzey Mezopotamya'yı, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı idare etmişti ve onun babası Mehmet ¹⁵ burada İslâm dininin ve Arap hâkimiyetinin yerleşmesi için büyük hizmetler etmişti ¹⁶. XI. yüzyılda Kürdistan'da hükümet süren Mervan sülâlesi ¹⁷. XI. yüzyılda yaşayan başka bir Mervan'dan türemiştir. Kürdistan'daki islâmiyete karşı olan mezhep kendisini bu Mervan'a değil, Emevîlerin birinci şubesine ve halife Yezit I. ye (680-683) nispet vermektedir, ihtimal ki bu nispet yezidîye kelimesinin yanlış halk iştikakından ¹⁸ ileri gelmiş olabilir. X. yüzyılda, coğrafyacı Makdisî'nin ¹⁹ Esfehân'da gördüğü Emevî taraftarları birinci şube, yani Muaviye sülâlesi taraftarları idiler; Mervan ve onun sülâlesi hakkında Makdisî bir şey söylemiyor.

¹¹ Taberî, III, 50, 8-9.

¹² C. H. Becker, *Enz. des İslâm*, II, 6.

¹³ Mes'udî, *Prairies d'or*, III, 51. Goldziher'in (*Muh. Stud.* II, 121, No : 3) Makrîzî'nin «Hitat»'ından aldığı (I, 236) Mes'udî'nin metnine aittir.

¹⁴ *Prairies d'or*, VI, 56-57; *Bibl. Geogr. Ar.* VIII, 335-337.

¹⁵ Taberî, III, 51, 11.

¹⁶ Mervan babasına varis olarak değil, pek geç bu vazifeye tayin edilmiştir (Taberî, II, 1562); babasından miras olarak ancak Van gölünde balık avlama iradını almıştır (Belasori, 200, 5).

¹⁷ Bunun hakk. Bk. St. Len-Pul, *Musulman sülâleleri*, W. Barthold terc. sah. 96.

¹⁸ Bk. Marr, *ZWO*, XX, 143 ve son.

¹⁹ *Bibl. Geogr. Arb.* III, 399.

Tariht malûmatın durumu böyle olduğuna göre A. A. Semenov'un Orta Asya'nın bir karanlık köşesinde bu zamanda bile yaşayan Mervanî mezhebini meydana çıkarması ilim bakımından çok büyük önemi haizdir. Benim teklifim üzerine, bu mezhep mensuplarının hayatı ve âkideleri hakkında mufassal malûmat toplamak için A. A. Semenov tarafından tedbirler alınmıştı; yazık ki bu tedbirler başarılı sonuçlar veremedi; elde edilen malûmat İsmailî mezhebine mensup Şugnanlı Haydar Şo adlı bir âlimin Mervaniler hakkında Farsça yazdığı risaleden ibaret olmuştur. Bu risaleden görüldüğü veçhile müellif, Mervanî'lerle doğrudan doğruya temas etmemiş, malûmatını ikinci elden almıştır. Risalenin böyle bir evsafa olmasına rağmen bu risaledeki malûmatı, mütehasıslar için bu mezhep hakkında müracaat edilecek başka bir kaynak bulunmamasından dolayı, burada neşretmeği (A. A. Semenov'un 21-22 şubat tarihli mektubiyle bildirdiği müsaadesi ile) faydalı buluyorum.

Mezhep kendi namını Abbasiler tarafından hal'edilen ikinci Mervan'dan almıştır. Bununla beraber, müellifin tasavvuruna göre, bu Mervan, Emevî sülâlesinin varisi değil, fakat aşağı halk tabakasından olup yükselmiş ve hilâfet iddiasına kalkışmış, çağdaşları tarafından da halife olarak kabul edilmiş bir kimsedir. Bu Mervan gayur, zeki (زرک) ve cesur (dilâver) fakat fakir, paraya muhtaç bir adamdı. Bunun daimî meşgalesi haberler toplamak (سخن جینی), yani fena havadis yaymak (gammazî) idi; böylece o, foyası meydana çıkarılmadan önce, yüksek ve önemli bir mevki kazanmağa muvaffak oldu. Yavaş yavaş para topladı ve pek çok adamı kendine itaat ettirdi²⁰. O zamanda İslâm cemaatleri, Peygamberin dediği gibi, birbiriyle kavga eden 73 mezhebe ayrılmış bulunuyordu; bundan faydalanan Mervan kendisini Ali'nin yerine dördüncü halife ilân etti. İslâmlardan birçok kimseler kendi atalarının katili diye Ali'den nefret ederlerdi; Muhammed zamanında İslâm kabul etmiyen herkesi Ali ve Zülfikar kılıcıyla zorla müslüman yapardı²¹. Ali'ye karşı olan bu düşmanlık Mervan'ın iddiasına iyi bir zemin hazırlamıştır. Fakat şüphe şöyle bir sual meydana attı: "birçok zamanlar geçtikten sonra,, ve Peygamberi hiç gör-

²⁰ Mervan'ın böylece tavsifi, bunun hakkındaki malûmatın «Mervaniler» den değil onlara düşman olanlardan alındığını gösterir.

²¹ Umumiyetle Orta Asya'da Ali'yi İslâmiyeti silâhiyle yaymış olan bir bahadır olarak tasavvur ederler.

memiş bir adamın halife olması mümkün müdür? ²². Bu itiraza Mervan "eğer bu itiraz varit ise Muhammed'i de Peygamber demek doğru olamaz, çünkü "Peygamberlik,, in menşei, Muhammed'den binlerce yıl önce yaşamış olan Âdemde'dir. Mervan'ın fikrine göre zorba (cebbar) olan Ali'yi dördüncü halife diye kabul etmek mümkün değildi ²³; sabık üç halifeye benzeyen Mervan'ın kendisi dördüncü halife idi ²⁴. Bundan sonra Ali'nin düşmanları dördüncü halife olarak Mervan'ı kabul ettiler ve ona biat ettiler; uşaklarının ve askerlerinin (hadem ü haşim) sayısı çoğaldı ve devleti sağlamaştı. Mervan'ın diğer faaliyeti hakkında bu risalede malûmat yoktur. Ancak, saltanatı zamanında birkaç kitap yazıldığı, müellifin de bunları okumadığı kaydedilmektedir; bu Mervan'ların dili ne Arapça'dır ve ne Farsça'dır; müellifin iddiasına göre bunların konuştuğu dil Yakup ve Yusuf Peygamberlerin konuştuğu dil, yani Yahudicedir.

Bundan sonra mezhebin talimatı hakkında malûmat verilmektedir. Bunların iddiasına göre Ali'nin halifelik hakkını inkâr etmeleri Kurandaki لعنة الله على الظالمين (VII. sure 42; XI. sure 21) ayetine isnadetmektedir ²⁵; Ali de bu zalimlerden. Ali'yi kim halife ve imam bilirse onun Allaha ve Peygambere imanı tam değildir; zamanında Ali'yi korkularından imam ve halife tanıdırlardı ve bu korku atalarından torunlarına geçti.

Mervantlar Allaha, Peygambere ve Kuran'ın Allahtan indirildiğine inanırlar, fakat orucu ve namazı farz diye tanımazlar. Namaz, onlara göre, ihtiyarfdır, isteyenleri namaz kıarlar, fakat namazları Sünnilerin namazından azçok farklıdır (hergün altı vakit namazları vardır, hepsi yirmi dört rekât olup 17 si farz, 3 ü de veterdir). Namaz Allahın emri değil, Peygamberin sünnetidir; halbuki insanlar Peygamberin kulu değil, Allahın kullarıdır, Pey-

²² Bu sözler ancak Mervan II. ye ait olabilir. Mervan I. Peygamberi hatırlardı; Hüdeybe (628) audlaşmasına ait rivayetlerin bir kaynağı da onun hikâyeleridir. (Tabaşı, I, 1529, 9 1534, 15; 1549 14; 1551, 5; 1619, 15).

²³ Galiba bu müellif (yahut onun kaynağı) halifelerin dörtten fazla olmayacağına ve bu akidenin Mervan zamanında da böyle olduğuna kanidir.

²⁴ Risaledeki sözü, görünüşe göre, böyle anlamak gerektir: چونکه من نیزیکی از آنہایم کہ بودند

²⁵ Risalede bu âyet yanlış yazılmıştır; ala'den sonra القوم kelimesi konulmuştur.

gamberin kendisi de Allahın kuludur. Peygamber, Allaha Kuran gönderdiği için ibadet etmiş, halbuki diğer insanlar bu nimete erişmiş değillerdir, namaz kılmağa da mecbur değillerdir. Bu mezhebin başka dinî ibadetlerinden biri olarak ancak sünnet²⁶ zikrolunuyor; Mervanilerin erkek ve kız çocukları sünnet ettikleri kaydedilmektedir.

Haydar Şo'nun verdiği malûmata göre, "Mervaniler,, başlıca Suriye'de, Hicaz'da, Siyistan'da, Efganistan'ın dağlık (Kûhistan) bölgesinde ve Hindistan dağlarında bulunurlar; bu zamanda Mervaniler, Kâbil'in dağlık bölgesi müstesna, her yerde pek az kalmışlardır.

A. A. Semenov Pamir bölgesi müfrezesi komutanına müracaat ederek Mervaniler hakkında malûmat istemiş ve Şugnan Mervanileri'nin kendilerini "Yezidi,, ismiyle de tesmiye ettiklerine ve halife olarak Ali'nin yerine "Muhammed'in sabık kâtibi,, Mervanî dördüncü halife tanıdıklarına dair malûmat almıştır. Bu malûmatta, Muhammed'in kâtibi Muaviye veyahut Osman'ın kâtibi Mervan I. hakkında kitaplarda verilen haberlerin aksi olup olmadığını kestirmek müşküldür.

Son söz olarak şunu diyebiliriz ki İngiliz müdekkikleri Mervanilerin incelenmesine dikkat etmeleri yahut büyük Britanya ile Rusya arasındaki sağlamlaşan dostluk münasebetleri Çatral ve Kancut bölgelerine Rus Türkistanı'ndan müdekkikler gönderilmesine imkân vermesi arzuya şayandır.

²⁶ Risalede *hutne* yerine *hatne* yazılmıştır.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BİBÎ : Selçuk tarihi	
<u>II. Seri</u>	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÖLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	50
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbâr üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	375
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
<u>III. Seri</u>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarâî): Mûsameret ül-Ahbâr	500
*) 2 Neşri tarihi	
<u>IV. Seri</u>	
1 P. WITTEK : Mentеше Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	350
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarîsi	250
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
<u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.)	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRİEL : Mimar Sinan
 2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
 2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
 3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . 100
 4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay-yıldız. 200
 *)5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
 6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . . 350
 7 ŞİNASI ALTINDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı. . 200
 *)8 FAİK UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri
 9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
 10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hattı hümayunları . . 100
 11 H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi 150
 *)12 AFİF ERZEN : İlkçağ'da Ankara
 13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Mitat ve Rüştü Paşaların tevki-fine dair vesikalar 250
 *)14 ENVER ZİYA KARAL : Nizam-ı Cedit hakkında Selim III.'ün Hat-tı hümayunları
 *)15 AFET İNAN : Türk ırkının vatanı Anadolu.

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . . 125
 2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
 3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark I, Elâm ve Mezopotamya. 350
 3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark II, Anadolu . . . 665
 *) 3-III ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark III, Suriye ve Filistin.
 4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi. 150
 5 HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
 6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman. 200
 7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
 *)8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.
 9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
 10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
 11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
 12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt . . . 450

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için 130 kuruş)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için 520 kuruş)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN; Çarşahıoğlunda
YÜKSEL; Beyođlu, İstiklâl caddesinde BEYOĐLU, HAŞET ve
BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 piastres (pour l'Etranger 130 piastres)

L'Abonnement annuel: 400 piastres (pour l'Etranger 520 piastres)

**Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de
Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

Istanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la
librairie YÜKSEL, Çarşahıoğlu.

aux librairies BEYOĐLU, HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi,
Beyođlu et à B. NİŞAN KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: X

No: 38

Avril 1946

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 6